

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za povijest

Marina Junger

**PERIVOJI U GRADSKIM NASELJIMA U BANSKOJ HRVATSKOJ I
SLAVONIJI U DRUGOJ POLOVICI 18. STOLJEĆA I U PRVOJ
POLOVICI 19. STOLJEĆA**
diplomski rad

mentor: dr.sc. Hrvoje Petrić

Zagreb, siječanj 2016.

SADRŽAJ

I. DIO	3
1. UVOD	3
2. METODOLOGIJA RADA	5
3. ISTRAŽIVAČKA PITANJA I IZVORI	6
4. CILJ RADA.....	7
5. DEFINICIJA PARKOVA I PERIVOJA.....	8
6. IDEJA NASTANKA PARKOVA	10
6.1. Antika.....	10
6.2. Srednji vijek	11
6.3. Renesansna perivojna arhitektura.....	12
6.4. Barokna perivojna arhitektura	13
6.4.1. Status obitelji Patačić	15
6.5. Engleski pejzažni stil.....	20
II. DIO	22
7. ISTOČNI I ZAPADNI UTJECAJI	22
7.1. Istočni utjecaji	22
7.1.1. Arapski vrtovi.....	22
7.1.2. Osmanski utjecaj	25
7.2 Zapadnoeuropski vrtovi.....	26
8. HABSBURŠKI KONTEKST	29
8.1. Parkovi i perivoji Hrvatske i Slavonije u okviru Habsburške Monarhije	33
III. DIO.....	34
9. URBANI TIP ARHITEKTURE – BISKUPSKI PERIVOJI.....	34
9.1. ZAGREB	34
9.1.1. Stari biskupski vrt.....	34
9.1.2. Maksimilijanov novi biskupski vrt u Donjoj Vlaškoj	34
9.1.3. Alagovićev utjecaj.....	37
9.1.4. Maksimir	40
10. URBANI TIP ARHITEKTURE – JAVNI GRADSKI PERIVOJI.....	56
10.1 ILOK	56
10.2. RIJEKA	60
10.2.1. Povijesni pregled razvoja Rijeke.....	60
10.2.2. Perivoji	63
10.3. SAMOBOR	69
10.3.1. Vrt uz Franjevački samostan	73
10.3.2. Perivoj uz dvorac.....	74
10.3.3. Kurija Bistrac	75
10.4. VARAŽDIN	76
10.4.1. Prater ili Graberje	79
10.4.2. Perivoj Antuna Pusta.....	80
10.4.3. Gradsko šetalište i Perivoj Vatroslava Jagića	82
10.5 OSIJEK.....	92
10.5.1. Gradski vrt.....	98
10.5.2. Perivoj oko dvorca Pejačević	102
10.5.3. Generalski vrt	103
10.5.4. Pukovnijski vrt	104
10.6 VUKOVAR.....	109
11. URBANI TIP ARHITEKTURE – LJEČILIŠNI PERIVOJI.....	117
11.1. DARUVAR	118

11.1.1 Perivoj uz dvorac.....	120
11.1.2. Lječilišni park.....	125
11.2. TOPUSKO	131
12. ZAKLJUČAK	135
13. POPIS LITERATURE	138

I. DIO

1. UVOD

Predmet ovog diplomskog rada su perivoji u gradskim naseljima na području banske Hrvatske i Slavonije s naglaskom na razdoblje druge polovice 18. stoljeća i prve polovice 19. stoljeća. Osim navedenog razdoblja bit će „govora” i o ranijim razdobljima ne bi li se naglasio kontinuitet pojave i razvoja parkova i perivoja kroz stoljeća. Rad je tematski podijeljen na nekoliko dijelova. Na samom početku će biti objašnjeni pojmovi vrt, park i perivoj ne bi li bilo jasnije zašto se pojedini termin koristi u određenoj situaciji. Također, smatram vrlo bitnim objasniti obilježja i karakteristike svakog razvoja perivojne arhitekture. Razlog tome je činjenica da su i parkovi i perivoji na hrvatskim prostorima imali ta obilježja ukomponirana u svoj izgled. Posebno potpoglavlje je analiza perivoja koji su se nalazili oko dvoraca, kurija i utvrda prikazanih u *Statusu obitelji Patačić*. Ti perivoji uređivani su u baroknom stilu. Budući da nema mnogo ostataka barokne perivojne arhitekture na našim prostorima, ova analiza služi za njezino bolje razumijevanje.

Drugi dio rada uvod je u glavnu temu rada. Naime, parkovi na području Hrvatske i Slavonije nalazili su se pod raznim utjecajima oblikovanja. To ne treba čuditi kada znamo kako je hrvatski teritorij stoljećima bio podijeljen između nekoliko imperijalnih sustava. To su Mletačka Republika, Habsburška Monarhija i Osmansko Carstvo. Budući da je u ovom radu naglasak na području banske Hrvatske i Slavonije, osvrnut ću se na utjecaje koji su dolazili s područja Osmanskog Carstva i Habsburške Monarhije. Zbog toga se poglavlje i naziva „Istočni i zapadni utjecaji“. Budući da se Habsburška Monarhija našla pod utjecajem zbivanja i promjena diljem Europe, bit će govora i o parkovima i perivojima koji su podizani primjerice u Engleskoj i u Francuskoj. Nakon toga slijedi poglavlje o habsburškom kontekstu cijele priče o perivojima na području banske Hrvatske i Slavonije.

Treći dio podijeljen je na tri dijela. To su „Urbani tip arhitekture – biskupski perivoji“, „Urbani tip arhitekture – javni gradski perivoji“ i „Urbani tip arhitekture – lječilišni perivoji“. Naime, na području banske Hrvatske i Slavonije podizani su perivoji inicijativom biskupa. Prije svega tu mislim na zagrebačke biskupe Maksimilijana Vrhovca, Aleksandra Alagovića i Jurja Haulika. Naglasak će biti na parku Maksimiru. Perivoji su nastajali i u gradskim naseljima. U poglavlju „Urbani tip arhitekture – javni gradski perivoji“ obradit ću perivoje na području Iloka, Rijeke, Samobora, Varaždina, Osijeka i Vukovara. Osim samih perivoja,

opisat ću razvoj pojedinog grada, kako se razvijao, ne bi li se shvatile okolnosti u kojima su ti perivoji podignuti. Treći dio posvećen je lječilišnim perivojima na području Daruvara i Topuskog.



Slika 1. Karta Republike Hrvatske sa prikazom gradova koji se obrađuju u diplomskom radu (kartu napravila Marina Junger)

2. METODOLOGIJA RADA

Ova tema pokriva područje urbane ekohistorije ili povijesti okoliša. Povijest okoliša je vrsta povijesti koja teži razumijevanju života, rada i mišljenja ljudskih bića u odnosu na ostalu prirodu kroz promjene koje donosi vrijeme.¹ Naime, zbog sve veće zabrinutosti vezane za okoliš, zagađanje vode i tla, povjesničari su nastojali pronaći uzroke suvremenih problema. Povezivanjem čovjeka i okoliša nastala je ekohistorija.² To je interdisciplinarna i transdisciplinarna znanost budući da je nastala iz povijesti, geografije i ekologije. Ona koristi rezultate istraživanja drugih znanosti i nastoji ih uklopiti u svoje istraživačke djelatnosti.³ John McNeill je rekao “povijest okoliša je po svojoj prilici toliko interdisciplinarna koliko intelektualno istraživanje uopće može biti.”⁴ Zbog toga će i moj diplomski rad biti interdisciplinaran.

Tomislav Krznar ističe kako ekohistorija istražuje svoj predmet na tri razine: ekološkoj, proizvodnoj i ideološkoj. Pod ekološkom razinom on podrazumijeva značajke i funkcije nekog ekosustava koji obuhvaća biotičke i abiotičke elemente, pod proizvodnom razinom međudnose socioekonomske djelatnosti i prirodne sredine, a pod ideološkom razinom značajke i promjene shvaćanja prirodne okoline.⁵ Što se tiče prvog stupnja, okoliš uključuje tlo, mineralne resurse Zemlje, vodu, atmosferu, klimu, vremenske prilike, životinje i biljke. Vidljivo je kako su teme koje ova disciplina pokriva vrlo raznolike. Upravo se zbog toga ekohistorija služi rezultatima drugih znanstvenih disciplina, kao i disciplina povijesne znanosti. Što se tiče disciplina povijesne znanosti, to su historijska demografija, povijesna kartografija i ekonomska historija. Ekohistorija koristi i znanja geografa, geologa, botaničara, agronoma i mnogih drugih znanja. U drugoj razini ekohistorija promatra promjene uzrokovane ljudskim djelovanjem na okoliš. Promjenama se smatraju i one učinjene zbog lova, ribolova, stočarstva i poljoprivrede te aktivnosti poduzete radi podmirivanja temeljnih potreba. Trebamo razlikovati pozitivne i negativne promjene. Što se tiče treće razine, J. Donald Hughes ističe kako se ovdje proučava ljudsko mišljenje o prirodnom okolišu, uključujući prirodoslovlje, ekološku znanost te načine kako sustavi mišljenja, poput religije, filozofije, političke ideologije i popularne kulture utječu na ljudsko shvaćanje prirode.⁶

¹ J. Donald HUGHES, „Što je povijest okoliša“, 9

² Tomislav KRZNAR, „Prilog istraživanju odnosa čovjeka i okoliša u vremenu“, *Socijalna ekoloigija*, 17/2, 2008, 134

³ Isto 135

⁴ John R. MCNEIL, „Observations on the Nature and Culture of Environmental History“, *History and Theory*, 42/2003, 9

⁵ Tomislav KRZNAR, „Prilog istraživanju odnosa čovjeka“, 135

⁶ J. Donald HUGHES, „Što je povijest okoliša“, 12-14

U svome diplomskom radu primijenit ću te tri razine promatranja okoliša. Prvi stupanj podrazumijeva prirodnu povijest ili okoliš. Ovdje možemo promatrati kako je izgledalo zemljište na kojemu je kasnije uređen perivoj, što je ondje postojalo, zašto je upravo to mjesto određeno. Drugi stupanj je antropizacija, odnosno čovjekov utjecaj na okoliš. Ovdje možemo promatrati čovjekovu aktivnost prema mijenjanju izgleda zemljišta. Koje su aktivnosti poduzete ne bi li se uredile površine, kako je taj park uređen, u kojem stilu i slično. Treći stupanj je svijest ljudi. Naime, svijest o uređenju zapuštenih i neuređenih prirodnih površina koja će služiti za ugodu i opuštanje prvo se pojavila među velikaškim slojem. S vremenom je došlo do ideje da se uredi i javne površine kako bi i običan puk u njima mogao uživati. Postala su mjesta za zabavu, uživanje u prirodi, za šetnju, slušanje glazbe ili za posjet kavana. Budući da ću koristiti i brojne kartografske izvore, primjenjivat ću određene metode prisutne u povijesnoj kartografiji. Pri tome je najvažniji cilj prikazati i uočiti promjene u prostoru koje su se dogodile na određenim kartama. Naime, analizirat ću katastarske karte ili planove pojedinih gradova ne bih li uočila kada se na njima prvi puta vidi određeni perivoj, da li tijekom vremena postoje određene promjene poput proširenja ili smanjivanja površina perivoja te da li će s vremenom doći do njihova nestanka. Karte nam mogu puno toga reći o samo izgledu perivoja, posebno ukoliko su precizne. Isto tako, posjetiti ću pojedine parkove ne bi li se iz prve ruke uvjerila kako ti parkovi danas izgledaju, da li se uopće nalaze na istom mjestu, odnosno da li danas još uvijek postoje. Tako ću moći vidjeti da li su određene promjene nastale unutar kompozicije, rasporeda biljaka, vrsta biljaka, ali i njihove funkcije.

3. ISTRAŽIVAČKA PITANJA I IZVORI

U svome diplomskom radu baviti ću se sa nekoliko istraživačkih pitanja. Prije svega, nastojat ću istražiti od kada možemo pratiti pojavu prvih perivoja, gdje se to dogodilo, što je na to utjecalo, kakva je bila politička i ekonomska situacija u to vrijeme te kako su se ti perivoji dalje razvijali? Smatram da je to bitno ne bi li se uopće shvatilo razdoblje kojim se ja bavim. Potom, do kakve je promjene u svijesti ljudi došlo u razdoblju ranog novog vijeka, zašto je upravo krajem tog povijesnog razdoblja došlo do pojave većeg broja perivoja te kako se mijenjala svijest ljudi prema uređenju okoliša? O parkovima i perivojima na hrvatskim područjima ima dosta radova, koje su napisali brojni povjesničari umjetnosti, šumari, arhitekti ili botaničari i biolozi. To su pojedinačni radovi o pojedinim parkovima u pojedinim gradovima. Među prvim autorima koji su opisali parkove bio je Mihovil Kunić. Osim njega, ovom temom bavili su se Dragutin Kiš, Krešimir Kosić, Damir Mudrinjak, Artur Schneider,

Gjuro Szabo i brojni drugi. U hrvatskoj historiografiji u posljednje vrijeme pojavom i razvojem parkova i perivoja bavi se arhitekt urbanist i pejzažni arhitekt Mladen Obad Šćitaroci. No, povijesne sinteze o ovoj temi nema. Iako je u svojim djelima nastojao opisati povijesni kontekst, on nije povjesničar, a brojne stvari nedostaju ili su nedorečene, dok je povijesni pregled dosta štur i kratak. Nedostaju i povijesni podaci o samom vrtu, povijesni kontekst, podaci nisu potpuni, a ponekad je previše naglasak na umjetničkim obilježjima. Postoje pojedinačni radovi o pojedinom perivoju koje su pisali brojni zaljubljenici u parkove, biolozi, arhitekti, šumari i drugi znanstvenici, ali ni to nisu povijesni radovi. Tako da možemo zaključiti kako se povjesničari nisu bavili ovom temom. Što se tiče izvora, brojni putopisci koji su se tijekom povijesti našli na našim prostorima opisivali su ono što su vidjeli. Takvi radovi vrijedni su nam izvori podataka o tome kako je okoliš izgledao u prošlosti. Prvi putopisac za čijim djelom sam posegnula je Evlija Čelebi, a riječ je o putopisu "Sejahatnama". Tijekom 17. stoljeća Čelebi je posjetio jugoslavenske zemlje. Na nekoliko stranica opisao je kako je primjerice izgledao Osijek ili Vukovar. Vrlo važno djelo iz 18. stoljeća je putopis Friedricha Wilhelma von Taubea „Slavonija i Srijem 1777./1778.". U njemu Taube spominje Daruvar kojeg je posjetio. Tom prilikom vidio je perivoj uz dvorac obitelji Janković koji se u to vrijeme uređivao, kao i izgled samog dvorca. Posljednji putopis koji sam koristila je „Opis kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema“, autora Franza Stefana Engela. Osim putopisa koristila sam i brojne slikovne prikaze određenih perivoja. Što se tiče parka Maksimir, važan izvor bio je album „Park Jurjaves“ nepoznatog autora. Smatra se kako ga je upravo Juraj Haulik napisao. U njemu se nalaze najstariji prikazi parka iz 1853. godine. Autor slika je Ivan Zasche. Osim Zachea, 1867. godine Ivan Standl napravio je također album „Jurjaves“. Album sadrži 12 fotografija: Ulaz, Sveti Juraj, Ribnjak, Otok, Kiosk, Pogled s kioska, Kovačnica, Ljetni dvorac, Crkvice, Gloriet na velikoj livadi, Mirovna koliba i Pogled s mirovne kolibe. Važni su nam i pojedini planovi gradova, katastarske karte, slike, nacrti, kao i svi ostali izvori na temelju kojih možemo nešto saznati o pojedinim perivojima. Tako o postojanju vrtova na području Samobora prve podatke saznajemo iz karte Petra Antuna Praunspergera iz 1764. godine.

4. CILJ RADA

Kao što je već navedeno, ovom temom bavili su se razni stručnjaci, a najmanje povjesničari. U nekim radovima svi ovi znanstvenici nastojali su "ubaciti" povijesni kontekst, ali to ponekad nije bilo u potpunosti uspješno. Zbog toga smatram da je jedan povijesni

pregled pojave, uređenja i razvoja perivoja na području banske Hrvatske i Slavonije bio potreban. Ciljevi mog istraživanja bit će prikazati razvoj perivoja na području banske Hrvatske i Slavonije od najranijih vremena, s naglaskom na drugu polovicu 18. stoljeća i početak 19. stoljeća. Nastojat ću objasniti kontekst njihovog nastajanja, povijesne okolnosti, glavne aktere, utjecaje pod kojima su nastajali, njihovu važnost i utjecaj na određena područja. Pri tome koristit ću se djelima brojnih povjesničara, povjesničara umjetnosti, šumara, arhitekata, botaničara i biologa. Koristit ću se i radovima brojnih putopisaca koji su posjetili određena područja u vremenu o kojem ću pisati. Konzultirat ću i brojne izvor iz tog doba, prvenstveno karte, planove i zemljovide određenih prostora.

5. DEFINICIJA PARKOVA I PERIVOJA

Na samom početku potrebno je definirati pojmove park, perivoj i vrt. Za početak sam uzela enciklopedije ne bih li pronašla njihovu definiciju. Pri tome sam se poslužila Hrvatskom općom enciklopedijom i Hrvatskim leksikonom te drugim enciklopedijama koje bi mi mogle pomoći u razjašnjavanju navedenih pojmova. Prema Hrvatskom općem leksikonu park je prostor u prirodi sa planski zasađenim ukrasnim biljkama i stablima, s uređenim puteljcima, umjetnim jezerima, vodoskocima, dekorativnim skulpturama i slično.⁷ U šumarskoj enciklopediji francuska riječ park dolazi od latinske riječi *pard – pardes – paradis* što znači raj.⁸ Riječ *parcus* označavala je ograđeni prostor u koji nije bio dopušten ulaz svakoj osobi.⁹ U Hrvatskom leksikonu perivoj je definiran kao umjetno obrađen vanjski prostor, djelo čovjeka i djelomično prirode, oblik umjetničke kreacije, ambijentalno i urbanističko proširenje arhitekture. Ističe se problematika na koju sam i sama naišla. Parkovi, perivoji i vrtovi se često izjednačavaju i prozivaju sinonimima. Tako je ovdje naglašeno da se upotrebljavaju kao sinonimi, ali da imaju različita značenja. Vrtom se označava prostor usko povezan uz arhitektonski objekt poput dvorca, vile, palače, kurije ili kuće koji ih uljepšava i upotpunjuje. Park je obično mnogo prostraniji od vrta i pokriven, bilo djelomično ili potpuno visokom vegetacijom. Može imati estetsku, pejzažnu, ekološku i botaničku vrijednost. Kao pojam se počeo intenzivno rabiti od sredine 19. stoljeća kada su se počeli podizati javni parkovni prostori. Koristi se za različite tipove pejzažne i parkovne arhitekture, kao za nacionalne parkove, park prirode, park – šumu, športsko – rekreacijski park, memorijalni park, etno –

⁷ *Hrvatski opći leksikon*. Priredio Mladen Klemenčić. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2012.

⁸ *Šumarska enciklopedija*, Priredio Zvonimir Potočić. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1980 – 1987, 2. izd.

⁹ Mladen Obad ŠČITAROCI, „Prilog istraživanju vrtova i perivoja uz dvorce Hrvatskog zagorja“, Zagreb 1986, 6

park, arheološki park te za druge vrste parkova. Perivoj ima značenje koje je između parka i vrta. U hrvatskom jeziku pojavljuje se od 16. stoljeća. U tradicionalnom smislu pod tim pojmom se podrazumijeva vrtno – parkovni prostor, samostalan ili u sklopu arhitektonskom objekta, koji uz umjetničke, botaničke i pejzažne vrijednosti pruža posjetiteljima estetske i duhovne užitke, potiče čovjeka na kontemplaciju, razvija osjećaj duhovnog zadovoljstva.¹⁰ Mladen Obad Šćitaroci navodi kako riječi vrt, perivoj i park kao istoznačnice označavaju prostor oblikovan čovjekovom kreativnošću i elementima prirode koji uključuje vegetaciju, građevinske uređaje poput staza, sustava navodnjavanja, odvodnje i slično, potom opremu poput klupa, fontana i zdenaca, ali i primjerice vodene površine ili skulpture.¹¹

Parkove koji su se oblikovali tijekom povijesti možemo promatrati kao baština. U hrvatskom jeziku baština ima i svoj sinonim. To je naslijeđe. U kontekstu perivoja, oni su naslijeđe koje su nam sačuvale i prenijele prošle generacije. Baština se može podijeliti na materijalnu i na nematerijalnu. Materijalna kulturna baština dijeli se na pokretnu i na nepokretnu baštinu. Prema Ministarstvu kulture Republike Hrvatske „nepokretnu kulturnu baštinu s utvrđenim svojstvom kulturnog dobra čine pojedinačne građevine i /ili kompleksi građevina, kulturno-povijesne cjeline te krajolici. Kolokvijalnim nazivom nepokretna kulturna dobra predstavljaju graditeljsku baštinu od pojedinačne građevine prema cjelini (skupina građevina) odnosno područje (krajolik).“¹² Kulturni krajolici su nepokretna kulturna dobra koja se dijele na namjerno oblikovani, organski razvijeni i asocijativni kulturni krajolici. Perivoji koje će obraditi u svom radu su namjerno oblikovani kulturni krajolici.¹³

Vrijednost kulturne baštine prepoznata je još u doba antike. U prilog ovoj činjenici govore nam Semiramidini viseći vrtovi iz Babilona koji su su prepoznati kao vrijednost starog istoka. No, razdoblje renesanse smatra se važnim jer se upravo tada počelo vrednovati zatečene vrijednosti.¹⁴

Tek 1982. godine, kada je donesena *Firentinska povelja o povijesnim vrtovima*, pojam baštine proširen je tako da uključuje povijesne vrtove, krajolik i okoliš. Povelja smatra povijesne vrtove i male i velike parkove, bilo formalno ili prirodno uređene, kao i one povezane ili nepovezane sa zgradama. Povijesni vrtovi imaju značenje u javnosti sa povijesnog ili umjetničkog stajališta i stoga ih je bilo moguće klasificirati kao spomenike, kao što je to definirano u ICOMOS-ovom statutu iz 1978. godine. Naravno, budući da su vrtovi

¹⁰ *Hrvatski leksikon*. Priredio Antun Vujić. Zagreb: Naklada Leksikon, 1996.

¹¹ ŠĆITAROCI, „Prilog istraživanju“, 6

¹² <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=27> (9.12.2015)

¹³ <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=27> (9.12.2015)

¹⁴ Ivo MAROJEVIĆ, „Nacionalno određenje kulturne baštine“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*“, 26-27, 2000-2001, 8 - 9

prvenstveno biljni i podložni propadanju i regeneraciji, oni su klasificirani kao živi spomenici koji zahtijevaju posebna pravila zaštite.¹⁵

6. IDEJA NASTANKA PARKOVA

6.1. Antika

Povjesničari vrtne umjetnosti govorili su kako uređivanje parkova možemo pratiti još od razdoblja antike. Takvi perivoji uređivani su na području Mezopotamije, Perzije, Egipta, Grčke i Rima. U Mezopotamiji, zbog plodnih tijeka Eufrata i Tigrisa te sustava navodnjavanja nastajali su raskošni perivoji. Iz Babilona su nam poznati terasasti viseći vrtovi, jedno od sedam čuda antičkog vremena. Vladar Nabukodonosor nastojao je svojoj supruzi Semiramidi rekonstruirati prirodno okruženje njezine domovine, Perzije. Upravo su Perzijanci znali kako treba iskoristiti nejednakosti terena, stvarajući terase. Prema Strabonu, vrtovi su bili kvadratnog oblika sa stranicama od 120 metara. I drugi vladari, poput Merodachbaladana II.¹⁶, Asurbanipala¹⁷ ili Tiglatpileasara I.¹⁸ uređivali su vrtove. Već u ovo vrijeme možemo vidjeti kako perivoji i vrtovi nastaju u društvima čiji život više nije samo borba za opstanak te gdje prihodi vladajuće klase mogu biti korišteni za ukrašavanje gradova, hramova i velikih kuća sa vrtovima. Kako su izgledali vrtovi u Egiptu tijekom novog kraljevstva najbolje nam govore grobnice iz Tebe. Naime, prije 35. stoljeća visoki službenici svoje grobnice ukrašavali su freskama. Te freske vrlo često su prikazivale njihove vrtove, do najsitnijeg detalja. To dokazuje kako su vrtovi bili dio društvenog okoliša. I ovdje su vrtovi funkcionirali na sustavu navodnjavanja.¹⁹ Stari Grci uređivali su parkove i perivoje oko hramova ne bi li povezali prirodu sa graditeljskim pothvatima. Oni nisu poznavali perivoje kao takve, već drvorede i gajeve. S rimskom civilizacijom započinje razvoj perivojne arhitekture i umjetnosti. Postoje različite funkcije perivoja. Služili su kao sveta mjesta kućnih bogova i zaštitnika domova, kao prostor izvan kuće koji ju proširuje, odnosno kao prijelaz između arhitekture i prirode.²⁰ Imaju i estetsku ulogu, služili su higijenski zbog velikog broja stanovništva grada Rima u to doba. Njihov cilj bila je udobnost življenja.²¹ U rimskom vrtu nalaze se neki elementi koji su

¹⁵ Yahaya AHMAD, „The Scope and definitions of heritage: from tangible to intangible“, *International Journal of Heritage Studies*, 12/3, 2006, 295 - 296

¹⁶ Kralj Babilona od 721. do 710. godine prije Krista i 703. prije Krista

¹⁷ Asirski kralj od 669. do 631. godine prije Krista

¹⁸ Vladao je od 1115. godine prije Krista pa sve do 1076. godine prije Krista

¹⁹ Matteo VERCELLONI, Virgilio VERCELLONI, „Inventing the garden“, Italija 2010, 13 - 14

²⁰ Mladen OBAD ŠČITAROCI „Parkovna arhitektura“, Zagreb 2002, 2

²¹ Artur SCHNEIDER, „Perivoji, vrtovi i šetališta u starom Zagrebu“, *Narodna starina*, vol.8, no 20, 1929, 149

vidljivi i u kasnoj umjetnosti, posebice u srednjovjekovnoj i renesansnoj perivojnoj umjetnosti. To su trijemovi, paviljoni, sjenice, nimfe, vodeni motivi, bilje koje je oblikovano šišanjem, te mnogi drugi. Grmlje koje se tako oblikovalo najčešće je bilo čempres, šimšir, mirta, crnika i lovor.²²

6.2. Srednji vijek

U srednjem vijeku vrt je zamišljen kao zatvoreni i nepristupačan prostor ograđen zidom. Takvi vrtovi prvenstveno nastaju unutar zidina samostana crkvenih redova ili pojedinih dvoraca. U sklopu samostana vrtovi nastaju već u 9. stoljeću. Naime, ispred svake crkve ili samostana nalazio se veći otvoreni prostor. On je bio omeđen visokim drvećem, najčešće lipom. Unutar tog prostora smjestili su se vjernici. Uz samostan nalazio se i *paradizo* koji je imao estetsko značenje. U njemu su se nalazile brojne voćke, ali i pokoji zdenac ili neki drugi izvor vode. Njegova uloga bila je simbolična. Naime, voda je trebala očistiti dušu prije nego što uđe u sveti prostor.²³ Primarna svrha vrtova unutar samostana bila je sadnja ljekovitih biljaka od kojih su potom redovnici i svećenici pripremali lijekove za razne bolesti. Isto tako, u tim vrtovima sadili su razno voće i povrće koji su služili za prehranu. Vrt je tako bio podijeljen ovisno o vrsti bilja koje je ondje raslo. U vrtovima su također mogli i meditirati ili moliti se. Što se tiče perivoja unutar dvoraca, njihov broj raste porastom opasnosti od neprijatelja. U mirnim vremenima, ukoliko je smještaj njihovog dvorca to omogućavao, plemstvo je mnogo boravilo u prirodi, odlazeći u lov. Na taj način bili su povezani sa prirodom. Porastom opasnosti od neprijatelja, takvi se dvorci sve više i više utvrđuju, a dio prirode svoje mjesto nalazi unutar zidina. Takvi vrtovi obično su manje veličine, u početku vrlo jednostavno oblikovani. Na početku se u njima sadilo šumsko drveće, a s vremenom se sve više pažnje posvećuje njegovom uređenju. Sade se voćke, razno ukrasno drveće i cvijeće. Upravo cvijeće dobiva na većoj važnosti kada križarskim ratovima Europljani dolaze u dodir sa vrstama koje im do tada nisu bile poznate. Kulturna razmjena između istoka i zapada pridonijela je pridavanju estetske važnosti vrtova. Šišanje biljaka, čija je praksa započela u rimsko doba tada je doživjelo visoki stupanj razvoja. Nova obilježja koja se javljaju u srednjovjekovnim vrtovima su biljni ornamenti s prikazom životinja, ptica i drugih oblika. Takvi ornamenti su u 12. stoljeću zamijenjeni uresnim vrtom – parterom. Labirinti i sjenice

²² ŠĆITAROCI „Parkovna arhitektura“, 3

²³ Marko DOBRILOVIĆ, „Odabir biljnog materijala u povijesti krajobraza“, *Agronomski glasnik*, 2 – 4, 2005, 228

ukrašene vinovom lozom samo su neki od nezaobilaznih elemenata srednjovjekovnih perivoja.²⁴ U utvrđenim gradovima veliki problem za nastanak novih perivoja predstavljaju upravo zidine. Naime, porastom broja stanovnika raste i potreba za širenjem stambenih površina. Iskorištava se svaki dio slobodne površine pa i na uštrb zelenih površina. Vrlo često se ta potreba stavlja ispred potrebe nastanka novih perivoja pa njihov broj u ovom razdoblju nije mnogo povećan. Promjenom načina viđenja života i svijeta oko sebe, u vrijeme renesanse mijenja se i percepcija o važnosti zelenih površina.²⁵

6.3. Renesansna perivojna arhitektura

Renesansa je razdoblje u povijesti koje je obilježeno preporodom na svim poljima. U ovom razdoblju Nikola Kopernik donio je svoju heliocentričnu teoriju, 1492. godine Kolumbo je otkrio Ameriku, Miguel de Cervantes napisao je „Don Quijote“, Giovanni Bocaccio „Dekameron“, Dante Alighieri „Božanstvenu komediju“, a Francesco Petrarka „Kanonijer“. Tada djeluju Leonardo da Vinci, Tizian, Francis Bacon, Martin Luther. Čovjek se sada našao na prvom mjestu. Ta nova ideja o čovjeku donijela je novi odnos prema prirodi.²⁶

Preporod u razdoblju renesanse vidljiv je i na području perivojne umjetnosti. Postupno je došlo do jačeg povezivanja čovjeka i prirode. Zatvoreni prostor više nije odgovarao novim društvenim idejama. U okolici brojnih gradova, unutar tih istih gradova, ali i oko palača, kurija i zankova uređuju se brojni parkovi te perivoji. Njihova uloga više nije samo estetska. Takvi parkovi uređivali su se radi razbribrige, zabave, ugođe, kao mjesta u kojima se provodilo slobodno vrijeme, a u Engleskoj su ih u 18. stoljeću nazivali „pleasure ground“. Naglasak se stavlja na tlocrt prilikom izgradnje kuća jer je cilj bio povezati ta dva elementa u jednu kompaktnu cjelinu. Sva raskoš perivojne umjetnosti vidljiva je u samom „srcu“ država toga doba. Tako perivoji nastaju u središtu Francuske, Italije, Engleske, Njemačke i Nizozemske, ali i na drugim mjestima.²⁷

Italija je imala najveći utjecaj u stvaranju renesansnih vrtova. Naime, za razliku od Engleske, Francuske i Španjolske koje su novac ulagale u stogodišnjem ratu ili za rješavanje unutarnjih kriza, u Italiji to nije bio slučaj. Renesansne vrtove podizao je bogati građanski

²⁴ ŠĆITAROCI „Parkovna arhitektura“, 4

²⁵ SCHNEIDER, „Perivoji, vrtovi i šetališta u starom Zagrebu“, 149

²⁶ Robert DELORT, Francois WALTER, „Povijest europskog okoliša“, Zagreb 2002, 47 - 52

²⁷ Artur SCHNEIDER, „Perivoji, vrtovi i šetališta u starom Zagrebu“, 149 - 151

sloj, kao i plemstvo u sklopu svojih dvorova.²⁸ U Italiji vrtovi su građeni u razdoblju od 1350. godine pa sve do 1550. godine. Prvo su nastali na području Firenze, a vrhunac su doživjeli u 16. stoljeću na području Rima i Firenze. Barnaboti u vrtu Cortile del Belvedere i Raffaello u Villi Madona oblikovali su velike vrtove na brežuljkastim terenima gdje su vrtovi povezani brojnim stepenicama.²⁹ Karakteristični elementi takvih parkova bio je geometrijski oblik partera, terase, vodeni motivi i šišano zelenilo. Brežuljkasta konfiguracija terena rješavala se brojnim rampama i stepenicama. Pojavljuju se labirinti i vidikovci. Što se tiče arhitektonskih elemenata, ovdje možemo pronaći fontane, skulpture, balustrade, klupe i keramičke posude za cvijeće. Voda je ovdje imala samo dekorativnu ulogu. Orijentacija parka bila je usmjerena upravo na brojne vodoskoke, trgove, vidikovce, statue i slično.³⁰ Najčešće biljne vrste koje su se obrezivale bile su *Buxus sempervirens*, *Taxus baccata*, *Laurus nobilis*, *Myrtus communis*, *Ilex aquifolium*, ili primjerice *Quercus sp.* Takvo drveće bilo je kompaktno, dobrog uzrasta, s tankim i podjednakim izdancima ne bi li se lakše moglo obrezivati.³¹

Francuski renesansni vrtovi su nastali nakon što je Karlo VIII. 1494. godine posjetio Italiju. Pod utjecajem talijanskih renesansnih vrtova nastajali su u drugoj polovici 16. stoljeća vrtovi uz dvorce u Fontainbleau, Dampierre, Anet i Charleval. Usprkos vezama sa Italijom, vrtovi u Francuskoj razvijali su se u drugom smjeru. Naime, sama konfiguracija terena bila je drugačija. Tako su ovdje nastajali vrtovi koji nisu bili direktno povezani sa dvorcem, nisu postojale terase već parteri.³² Na području Hrvatske postoje primjeri renesansne perivojne arhitekture po uzoru na Italiju. To se prvenstveno odnosi na obalu, posebno na područje Dubrovnika. Ovdje se može vidjeti prilagodba osnovnih obilježja u cilju stvaranja vlastitog tipa perivojne arhitekture koji se naziva ladanjski renesansni vrt.³³

6.4. Barokna perivojna arhitektura

Barok je svoj utjecaj imao i na arhitekturu parkova. Takav način oblikovanja parkova koristio se od 1600. godine pa sve do 1750. godine. Svoj vrhunac doživio je u Francuskoj. Prevladavali su geometrijski oblici, duga glavna, trokraka aleja, barokna zvijezda. Primjenu ovih elemenata možemo vidjeti u parku Versailles. Obilježje ovog parka bio je čipkasti cvjetni parter sa raznobojnim pijeskom i tučenom opekam, naglašena je perspektiva prema

²⁸ Zdenko NAZALEVIĆ, „Stilovi i dizajn opreme za parkove“, *Četvrti seminar perivojne kulture*, Sisak 1999., 87

²⁹ ŠĆITAROCI „Parkovna arhitektura“, 13

³⁰ Isto 13

³¹ DOBRILOVIĆ, „Odabir biljnog materijala“, 230

³² ŠĆITAROCI „Parkovna arhitektura“, 13-14

³³ Damir MUDRINJAK, „Povijest parka Maksimir“, *Maksimir*, 29

samom dvorcu, bogatstvo je vodenih motiva, skulptura, vaza i visokog zelenika.³⁴ Najznačajniji arhitekt vrtova u Francuskoj bio je Andre Le Notre, arhitekt kralja Luja XIV. Njegova prepoznatljiva obilježja su: monumentalnost i simetričnost kompozicije, naglašena perspektiva prema dvorcu, bogatstvo cvjetnog partera, vodene površine u raznim oblicima, mnoštvo skulptura te visoko šišano zelenilo koje je predstavljalo zid. Bio je zaslužan za uređenje brojnih parkova uz dvorce Fontainebleau, Chantilly, Meudon, Saint Germain – en – Laye, Sceaux, Dampierre i Saint Cloud. No, najznačajniji perivoj koji je uređivao je bio onaj uz dvorac Versailles.³⁵

Po uzoru na Versailles, građeni su pojedini parkovi u Europi, poput Schönbruna u Beču ili Petrova dvorca u Lenjingradu. Funkcija takvih parkova trebala je biti prilagođena načinu života ljudi koji su gradili takve parkove. Služio je za raskošne ceremonije te za prezentaciju moći i raskoši vladajuće klase. Kao reakcija na zasićenost francuskim stilom javlja se engleski stil uređivanja parkova. Novim stilom nastojalo se okrenuti prema slobodnom i prirodnom oblikovanju površina. Takav park služio je za odmor, opuštanje u miru zelenila vlasnikova perivoja. Engleskim stilom oblikovani su parkovi u Sjevernoj Americi, poput Central Park u New Yorku 1858. godine ili Prospect Parka u Chicagu. Njihov tvorac bio je Frederik Law Olmsted prema kojemu se ovaj stil naziva „Olmsted style“.³⁶

Barokna perivojna arhitektura u Hrvatskoj nastala je na samom sjeveru, na području Hrvatskog zagorja. I u drugim dijelovima Hrvatske takva se arhitektura pojavila, ali u znatno manjoj mjeri. Preduvjet obnovi postojećih dvoraca, gradova i kurija te gradnji novih bio je poraz Osmanlija 1593. godine kod Siska. Taj poraz bio je znak slabljenja osmanlijske vojne i političke moći. Tu trebamo spomenuti i obranu Beča 1683. godine, kao i sklapanje mira u Srijemskim Karlovcima kada dolazi do oslobođenja velikih teritorija koji su stoljećima bili pod osmanlijskom vlašću. Nagovještaj mirnijih vremena potaknuo je stanovništvo na obnovu i gradnju brojnih elemenata perivojne arhitekture. Razdoblje baroka je razdoblje kada dolazi do preobrazbe renesansnih srednjovjekovnih gradova u gradove sa izraženim baroknim elementima. U postojećim gradovima umetali su se i gradili barokni trgovi. Za razliku od Dalmacije i Dubrovnika, u Sjevernoj Hrvatskoj gotovo da i nisu postojali parkovi i perivoji iz renesansnog razdoblja. Razlog tome su ratovi sa Osmanlijama, ali i neodgovarajući te premali teren unutar gradova okruženih srednjovjekovnim zidinama. Postojali su tek mali vrtovi ljekovitog i mirodijskog bilja. Više prostora imali su samostani. Srednjovjekovne utvrđene

³⁴ MUDRINJAK, „Povijest parka Maksimir“, 29

³⁵ ŠĆITAROCI „Parkovna arhitektura“, 14

³⁶ MUDRINJAK, „Povijest parka Maksimir“, 29

kurije poput Ščrbineca i Mirkoveca, utvrđeni plemićki gradovi – dvorci na brežuljcima poput Bele I., Ivanca, Malog i Velikog Tabora te nizinski renesansni utvrđeni dvorci poput Bisaga i Gušćeroveca preuređivani su kako bi dobili barokni izgled. Što se tiče gradnje novih gradova i utvrđenja, tu prvenstveno moramo spomenuti gradove i utvrđenja na području Vojne krajine. Primjer su grad Bjelovar i Nova Gradiška, te osječka Tvrđa i tvrđava u Slavonskom Brodu. Podižu se brojni novi dvorci, palače, kurije, crkve ili kapele. Tu trebamo spomenuti Nove Dvore Cesargradske, Lobor, Klenovnik, Goricu, Gornju Stubicu, Gornju Bistru, Lužnicu, Daruvar, Retfalu, Zajeđu, Gornju Bistru i druge. Pored pojedinih dvoraca ili kurija formiraju se i pojedini parkovi te perivoji. Njihov broj u ovoj ranoj fazi izgradnje bio je mali. Kako su oni izgledali ponekad nije poznato budući da je ostalo malo sačuvanih izvora i podataka. Također, perivoji koji su sačuvani, doživjeli su promjene tijekom 19. i 20. stoljeća. Zbog toga se najviše možemo „osloniti“ na katastarske karte koje su nastajale od sredine 19. stoljeća. Tako prema katastarskim kartama možemo vidjeti kako su postojali vrtovi primjerice oko dvoraca Klenovnik ili Lobora. Veliki broj parkova i perivoja uz gradove ili dvorce do danas nije ni sačuvan, kao što je to slučaj sa Gradskim i Generalskim vrtom u Osijeku.³⁷ Za baroknu perivojnu arhitekturu vrlo je bitan i *Status Familiae Patachich 1740. – 1814*.³⁸

6.4.1. Status obitelji Patačić

Dvorac obitelji Patačić nalazi se u Zajeđi, na području današnje Krapinsko–zagorske županije. Podignut je sredinom 18. stoljeća. Grof Aleksandar Patačić 1740. godine sastavio je rodoslovni album pod nazivom „*Status familiae Patachich sive notitia illius universalis honorifica aequae ac utilis ex archivis et documentis authenticis desumpta*“. U rukopisu je opisana povijest obitelji Patačić. Ono što je posebno interesantno, a povezano je sa temom ovoga rada je činjenica da se u rukopisu nalaze i zemljovidi obiteljskih posjeda, kao i slike pojedinih obiteljskih kurija, njih ukupno četrdeset i devet. U samom rukopisu nema opisanog prikaza posjeda. Na temelju toga možemo vidjeti je li i na koji je način bio uređen vanjski prostor dvoraca. Točnije, nalaze li se u krugu dvorca park ili perivoj. Prva slika prikazuje njihovu srednjovjekovnu utvrdu Milengrad, staru utvrdu. Ovdje možemo vidjeti kako je obiteljski posjed oko samog dvorca vrlo velik. Unutar njega nalazi se prostrani vrt koji je ograđen zidanom ogradom. Na drugoj slici možemo vidjeti njihovu novu utvrdu u Zajeđi. Pored jedne zgrade možemo vidjeti mali vrt ograđen drvenim plotom. Vidljive su nasade

³⁷ Mladen OBAD ŠĆITAROCI, Bojana BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, „Barokna perivojna arhitektura u Hrvatskoj“, 437 - 440

³⁸ Isto 440

drveća i zelenila, ali u manjoj mjeri. Na drugoj stranici ilustriranih slika vidljiv je dvorac Vidovec. Na gornjoj slici je prikaz starog posjeda, a na donjoj novog posjeda. Vidovec se nalazi nedaleko grada Varaždina. Na slici možemo vidjeti zasađeno drveće u dvorištu oko samog dvorca. Slijede dva dvorca, u dvije različite županije. Jedan je u Seketinu, a drugi u Orehovici nedaleko Ivanca. Na prvoj slici položaj dvorca je na uzbrdici. Unutar dvorišta nema zasađenog drveća, dok se izvan nalaze vinogradi. Slijedi dvorac Belovar, koji je isto tako bio okružen vinogradima, ali i alejama pravilo zasađenog drveća. Uređenog vrta ni ovdje nema. U Velikoj i Demerju vidljivo je tek drveće okolo dvoraca. Oko dvorca Marčinkova nije vidljivo drveće, dok je u Kaštelu unutra ograde dvorca zasađeno mnoštvo drveća. Oko dvorca Lovrić mnoštvo je grmlja, a okolo Slavetića tek koje drvo nalazi se na padini. Okolo dvorca Salinca vidljivo je plansko sađenje drveća sa lijeve i desne strane. Dvorac Maruševac imao je svoj perivoj. Na slici je vidljivo zasađeno grmlje oko vrta koji je pravilo raspoređen na četiri jednake parcele. Grmlje okružuje i jezerce, kao i livade izvan dvorišta dvorca. Oko kaštela u Vinici vidljivo je zimzeleno i listopadno drveće. Oko dvorca Kristanovec, uz rub ograde također je bilo zasađeno grmlje. U Novom Marofu vidljiv je tek mali vrt i nekoliko stabala drveća. U Sauriću drveće i grmlje predstavljalo je granicu među oranicama. Okolo dvorca Gorica mnoštvo je vrtova omeđeno drvenom ogradom, ali izvan zidina. Drveće je i oko posjeda Glagovec, Lepa Ves, Vrbina, Kovačevac, Jurketinec, Šikad te Bikszad. Nešto veći broj zasađenog drveća nalazi se oko posjeda Trnovec i Bežanec, oko Novog Mesta te Klokoveca. Oko sela Lapšina uređen je vrt okružen drvenom ogradom, a oko rijeke nalazi se grmlje. Nešto drveća nalazi se i oko rezidencije Bistrica, Grane, Moždenec i Subotice. Konačno, slijedi prikaz Vrbovca. Ovdje jasno možemo vidjeti uređeni park omeđen ogradom. Između parcela zasađenih drvećem i ukrasnim biljem nalaze se šetnice, jedan vodeni otkop, kao i vrtni paviljon. Vrt je u blizini dvorca obitelji Patačić. Uređeni park imao je i Rakovec. On se također nalazi izvan kruga dvorca. Vrt je podijeljen na tri dijela. U jednom dijelu se nalazi ukrasno bilje estetski urešeno, u drugom izvori vode, a u trećem dijelu pravilne zelene parcele. Na sljedećim stranicama još se nalaze prikazi dvoraca u Blaževdolu, Preseki, Budislavecu, Rottenthurnu, S. Jochenu, Liechtenvaldt, u Zagrebu, Tomašovcu i Črnkovecu. U gradu Varaždinu također je prikazan park. Nalazio se u sklopu kuće okružen zidanom ogradom. Park je estetski uređen sa sredinom parka koja dominira.³⁹

³⁹ IZVOR: Status obitelji Patačić;

http://stari.nsk.hr/Bastina/knjige/Status_familiae_Patachich/Status_familiae_Patachich.html (30.11.2014)

Tablica 1: Popis posjeda na latinskom i hrvatskom jeziku, uz napomenu postoji li na posjedu vrt/ perivoj ili ne

POSJED – latinski naziv	POSJED –hrvatski naziv	VRT / PERIVOJ
Mellen ili Zajezda	Melen	DA
(moderna) Zajezda	Zajezda	Ne
Vidovecz antiqua	Vidovec	Ne
Vidovecz (nova)	Vidovec	Ne
S. Eliae / Szeketin	Sveti Ilija / Seketin	Ne
Orehovicza	Orehovica	Ne
Bellovar	Belovar	Ne
Velika	Velika	Ne
Demerie	Demerje	Ne
Marchinkovo	Marčinkovo	Ne
Kastell	Kaštel	Ne
Lovicz	Lovrić	Ne
Szlavetich	Slavetić	Ne
Salincz	Salinci	Ne
Marusevcz	Maruševec	DA
Vinicza	Vinica	Ne
Kristanovecz	Kristanovec	Ne
Vinicza	Vinica	Ne
Novi Maroff / Greben	Novi Marof	Ne
Saurich	Saurić	Ne
Goricza	Gorica	Ne
Glagovecz (Chaszarvar)	Glagovec	Ne
Lepa Vesz	Lepa Ves	Ne
Verbina	Vrbina	Ne
Kovachevecz	Kovačevac	Ne
Jurketincz	Jurketinec	Ne
Ternovecz	Trnovec	Ne
Becancz	Bežanec	Ne
Sikad	Šikad	Ne
Biszak / Bikszad	Bisag	Ne

Novo Meszto	Novo Mesto	Ne
Klokovecz	Klokovec	Ne
Lapsina	Lapšina	Ne
Bisztrica	Bistrica	Ne
Grane	Grana	Ne
Moschenczi	Moždenec	Ne
Szoboticza	Sobotica	Ne
Verbovecz	Vrbovec	DA
Rakovecz	Rakovec	DA
Blasevdol	Blaževdol	Ne
Preszeka	Preseka	Ne
Budislavecz	Budislavec	Ne
Civitate Varasdiensi	Grad Varaždin	DA
Rottenthurn	Rottenthurn	Ne
S. Jochen	S. Jochen	Ne
Liechtenvaldt	Liechtenvaldt	Ne
Civitate Zagrabiensi	Grad Zagreb	Ne
Tomassovecz	Tomašovec	Ne



Slika 2. Melen ili Zajezda⁴⁰

⁴⁰ http://stari.nsk.hr/Bastina/knjige/Status_familiae_Patachich/Status_familiae_Patachich.html (30.11.2014)



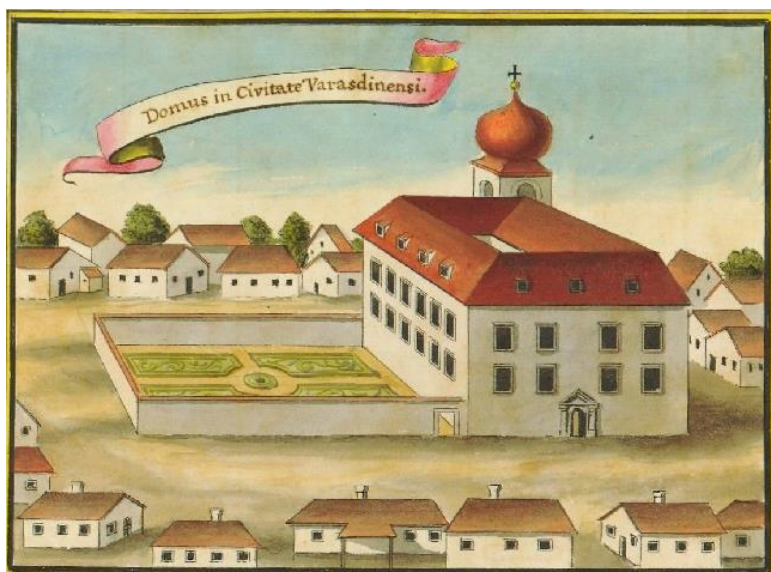
Slika 3. Vrbovec⁴¹



Slika 4. Rakovec⁴²

⁴¹ http://stari.nsk.hr/Bastina/knjige/Status_familiae_Patachich/Status_familiae_Patachich.html (30.11.2014)

⁴² http://stari.nsk.hr/Bastina/knjige/Status_familiae_Patachich/Status_familiae_Patachich.html (30.11.2014)



Slika 5. Varaždin⁴³

6.5. Engleski pejzažni stil

Početkom 18. stoljeća u Engleskoj se razvio pejzažni ili krajobrazni stil. Upravo zbog toga ovaj stilski izraz naziva se engleski perivoj. Njegovim osnivačem smatra se Lancelot Brown. Brown je smatrao kako sam sadržaj perivoja nije bitan, već njegov oblik i kompozicija.⁴⁴ „Brownova kompozicija osnovana je na ritmu izmjenjivanja organskih linija i kontrasta između svijetlih tratinjskih i vodenih ploha i tamnih drvenih grupa.“⁴⁵

Engleski stil nije bio novost jer se pejzažna ideja o oblikovanju perivoja javila još u vrijeme antike, no ipak je prevladalo geometrijsko uređenje.⁴⁶ Novi stil javio se pod utjecajem prosvjetiteljskih ideja. U Engleskoj je došlo do otpora apsolutističkoj vlasti. Tražilo se stvaranje novog društva. Došlo je do industrijskog zamaha, razvijala se industrijska proizvodnja. Aristokracija je prihvatila ove nove promjene. Svoje bogatstvo ulagala je u uređenje parkova u novom stilu. Osim prosvjetitelja, na pojavu pejzažnog perivoja utjecali su i slikari pejzažisti te kineski perivoj. Slikari pejzažisti poput Tiepola, Canaletta, Turnera ili Constablea stvarali su vedute, mitološke scene, ruševine i klasične reminiscencije koje su kasnije svoje mjesto našle u ovom tipu perivoja.⁴⁷

Na samom početku potrebno je objasniti po čemu se engleski pejzažni stil razlikovao od baroknog stila. Prije svega, kompozicija se sastoji od četiri osnovna elementa. To su teren,

⁴³ http://stari.nsk.hr/Bastina/knjige/Status_familiae_Patachich/Status_familiae_Patachich.html (30.11.2014)

⁴⁴ ŠĆITAROCI „Parkovna arhitektura“, 7

⁴⁵ DOBRILOVIĆ, „Odabir biljnog materijala“, 231

⁴⁶ ŠĆITAROCI „Parkovna arhitektura“, 6

⁴⁷ Isto 7

vegetacija, voda i stijene. Ti elementi ne smiju se izmjenjivati na pravilan način, već mora postojati dinamična izmjena udubljene, izbočene i ravne površine. Sve mora biti spontano uređeno kako bi ostavljalo dojam da je perivoj rezultat prirodnog djelovanja, a ne utjecaja čovjeka. Što se tiče vegetacije, ono se razlikovalo bojom, veličinom i oblikom. Neprestano se izmjenjivalo drveće i grmlje. Drvne vrste koje su sadene bile su bukva, hrast ili divlji kesten. Voda je bila prisutna u raznim oblicima, bilo kao potok, jezero, rijeka, ribnjak ili kao kaskada. Naglasak je stavljen na izmjenu svjetla i tame. Pejzažni stil postavio je temelj razvoja romantičnih perivoja 19. stoljeća u kojemu su uređeni javni gradski perivoji.⁴⁸

Pejzažni stil iz Engleske proširio se cijelom Europom. Prvi perivoj u tom stilu podignut je 1789. godine u Münchenu. Bio je to javni gradski park. O tome što se događalo u Europi, a posebno unutar Habsburške monarhije bit će govora u posebnom poglavlju. Stari perivoji mijenjali su se pod tim novim gibanjima. Mnogi pripadnici carskih obitelji, ali i biskupi djelovali su prosvjetiteljski. To se odnosilo i na pripadnike habsburške dinastije. Pod njihovim utjecajem pejzažni stil proširio se i na hrvatske prostore. Zbog toga je vrlo bitno promatrati što se događalo u Habsburškoj monarhiji kako bi shvatili kako su se nova strujanja pojavila i u banskoj Hrvatskoj te Slavoniji. U Hrvatskoj su jedni od pokretača promjena bili biskupi Maksimilijan Vrhovac i Juraj Haulik. O utjecaju ovih biskupa nešto detaljnije bit će napisano u poglavlju o Maksimiru.⁴⁹

⁴⁸ Isto 6 - 7

⁴⁹ Sonja JURKOVIĆ, „Prodor pejzažnog stila u parkove Srednje Europe“, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 325 - 329

II. DIO

7. ISTOČNI I ZAPADNI UTJECAJI

Parkovi na području Hrvatske pod utjecajem su nekoliko struja. To ne treba čuditi kada znamo kako je hrvatski teritorij stoljećima bio podijeljen između imperijalnih sustava. To su Mletačka Republika, Habsburška Monarhija i Osmansko Carstvo. Utjecaji ovih triju velikih sila očitovao se i na uređenju parkova, kao i u drugim poljima. Tema moga diplomskog rada su perivoji na području Slavonije i banske Hrvatske koju su se u ranom novom vijeku našli pod upravom Habsburške Monarhije. Habsburška Monarhija pala je pod utjecaj drugih imperijalnih sustava. Zbog toga smatram da je potrebno objasniti što se događa na području europske perivojne umjetnosti u ranom novom vijeku. Zbog toga će posebno poglavlje govoriti upravo o tome. Nadalje, brojna područja Slavonije i banske Hrvatske u nekom periodu povijesti našla su se pod upravom Osmanskog Carstva, prilikom njihovih osvajačkih pohoda. Iako su ta područja oslobođena i ponovno stavljena pod upravu Habsburške Monarhije, osmanski utjecaj je moguće pronaći i ondje. Zbog toga ću posebno poglavlje posvetiti islamskim vrtovima i njihovim obilježjima.

7.1. Istočni utjecaji

7.1.1. Arapski vrtovi

Islamski vrtovi na području Europe javljaju se još od razdoblja ranog srednjeg vijeka. Naime, prodorom Arapa u Europu, tijekom njihovih osvajačkih pohoda, na ove prostore stigli su i islamski utjecaji. Zapadni i južni dijelovi Europe koji su bili pod utjecajem Arapa, postupno su od njih poprimili utjecaje u raznim poljima pa tako i u vrtnoj te pejzažnoj arhitekturi. Zemlja na koju je najviše utjecala islamska kultura je Španjolska. Razlog tome je u činjenici da se arapska vlast na Pirenejskom poluotoku zadržala puna četiri stoljeća. Trajala je od početka 8. stoljeća pa sve do 11. stoljeća, odnosno do kršćanske rekonkviste. Arapi su sa sobom donijeli poljodjelska i agrotehnička iskustva, primjenjivana u Egiptu i Mauretaniji na zapadu Afrike, sa kojima Europa do tada nije bila upoznata. Umjetno su navodnjavali i obrađivali neplodnu zemlju na kojoj bi potom sadili pamuk, rižu i šećernu trsku, ali i razno tropsko te suptropsko voće. Razvojem poljoprivrede jačalo je i gospodarstvo. Gospodarskim razvojem Pirenejskog poluotoka, koji je pratio i kulturni, umjetnički te arhitektonski razvoj, ovo područje postajalo je sve zanimljivije brojnim orijentalnim filozofima, arhitektima, pjesnicima i glazbenicima koji su se zatim nastanili ovdje. Svojim radom širili su perzijske

utjecaje u svojim granama djelovanja. Jedna od tih grana bila je i perivojna arhitektura. Pretvorbom Granade u središte arapske države na Pirenejima, ondje su se podizale brojne kraljevske palače, a pored njih i brojni perivoji.⁵⁰ Sami Arapi započeli su uređivanje prirodnih površina oko svojih palača, što su potom slijedili i imućni ljudi. Arhitekti su bili bizantski Grci ili Egipćani.⁵¹

U islamskim vrtovima ono što prije svega možemo primijetiti su veće količine vode nego što je to slučaj u drugim parkovima. Kao što je već rečeno, razlog tome su sušni predjeli iz kojih dolaze Arapi, ali i drugi islamski narodi. Naime, Arapski poluotok je prostor sa izrazito sušnim područjima na kojem prevladavaju pustinje. Osim vode, u vrtu se nalaze i razne zimzelene biljke. Zelenilo vrtova je prilagođeno sredini u kojoj je vrt nastao. Tako su u španjolskim islamskim vrtovima posađeni čempresi, magnolije, mirte, naranče, limuni, oleandri, bademi i palme. Cvijeće nije toliko prisutno. Sadili su tek lončanice.⁵²

Na sam izgled vrtova utjecala je religija. Naime, brojni vrtovi nastojali su rekonstruirati prikaze vrtova božanstva kao što se to nalazi u svetim knjigama muslimana. Nastojali su religiozne mitove pretvoriti u stvarnost. Ovdje treba napomenuti kako je islam zabranjivao prikazivanje ljudskog i životinjskog lika. Zbog toga su umjetnici nastojali urediti vrtove na način da to izbjegnu. Isto tako, islamski način života nastojao je sačuvati privatnost doma, kao i prostora izvan stambenih prostora. Glavni dio kuće bio je namijenjen za muškarce, strogo odvojen od javnog salona za primanje (dvan-i-sun) i intimnog ženskog prostora za intimna primanja (divan-i-khas). Prostorije su bile organizirane oko jednog ili više dvorišta.⁵³ Zato su njihovi vrtovi okolo kuća, ali i palača bili okruženi visokim zidinama. To je bio ograničavajući element jer se vrtovi nisu mogli širiti izvan tih zidova. Prostori izvan kuće nastojali su oponašati slobodni prostor, napraviti prijelaz između kuće i ulice.⁵⁴

Na Pirenejskom poluotoku islamski vrtovi bili su uređeni drugačije nego što je to bilo primjerice u Perziji. Bili su nešto jednostavniji, profinjeni intimom, sa mnoštvo ukrasnih elemenata. No, i dalje su postojali brojni elementi koje su Arapi donijeli u Europu. Vile su gradili na brežuljcima, a vrtove u podnožju, baš kao i Rimljani. Razlika je ta što su kod Arapa vrtovi bili zatvoreni, odnosno ograđeni od pogleda. Arapski vrtovi bili su jedinstveni po sjaju

⁵⁰ Bruno MILIĆ, „Islamski vrt na tlu Europe kao preludij“, *Prostor*, 2/1995, 3-4, str 301 - 303

⁵¹ Sena SEKULIĆ – GVOZDANOVIĆ, „Islamski vrtovi i dvorovi“, Zagreb 2004, str 84

⁵² MILIĆ, „Islamski vrt“, 303- 304

⁵³ SEKULIĆ – GVOZDANOVIĆ, „Islamski vrtovi i dvorovi“, 14

⁵⁴ MILIĆ, „Islamski vrt“, 304

i raskoši štuko – dekoracije, sa stropnim „artesonadosima“ i dvorišnim vrtovima, sa mnoštvo izvora vode.⁵⁵

Još je 756. godine andaluzijski emir u Cordobi Abd-ar-Rahman uredio vrt po uzoru na djedov u Damasku. U Španjolsku su tako stigle brojne nove biljne vrste koje nisu bile poznate na ovim prostorima. To su bile žute ruže, rajska jabuka i jasmin. U tim ranim razdobljima nastao je i perivoj⁵⁶

Među velika arapska graditeljska ostvarenja u Španjolskoj pripadaju kraljevski kompleks palače i vrt Medina Az-Zahara kraj Cordobe te kompleks Alcasara u Granadi kojoj pripadaju ljetna rezidencija sultana Generalife i Alhambra. Vrt Medina Az-Zahara nastao je 936. godine. Dao ga je podignuti kalif Abd-Ar-Rahman II. za lijepu robinju Az-Zahri u koju je bio zaljubljen. Kolika je bila ta ljubav govori i njezin kip koji se nalazi nad glavnim ulazom, iako je u Kur'anu jasno rečeno kako se ljudski lik ne smije prikazivati. Nalazio se na mramornoj terasi brežuljka, čiji su putevi popločeni mramorom. Bio je podijeljen na manje dijelove, a granicu među tim odjeljcima predstavljale su živice od mirte i penjačice s nišama. Kako bi zelenilo bilo što bujnije, služili su kanali za natapanje.⁵⁷ Kompleks Alscara inačica je islamske palače koja se nalazi okolo nekoliko dvorišta sa fontanama, bazenima, sjenovitim kolonadama filigranske ornamentike, vrtom Generalife te „miradorom“, odnosno pogledom na brežuljke granadskog kraja. U ljetnoj rezidenciji Generalife važnu ulogu ima perivoj. Nalazio se na sjeverozapadnoj strani brijega na 0,6 hektara.⁵⁸ Alhambra ili „Crveni dvor“ izgrađen je u 11. stoljeću, dok su joj najvažniji dijelovi podignuti sredinom 13. stoljeća. Sastavljena je od dvora, mnoštvo vrtova i dvorišta – patiosa.

Kršćanskom rekonkvistom uništena je većina ostataka arapske dominacije nad Pirenejskim poluotokom kroz ta stoljeća. No, neki elementi su ostali. Održani su u stilu „mudejar“, ali njihov utjecaj vidljiv je i u razdoblju renesanse koje će uslijediti u ranom novom vijeku.⁵⁹

U Italiji je situacija bila nešto drugačija. Arapi koji su se nalazili na samom jugu Italije ostavili su iza sebe neke tragove, no oni se nisu sačuvali u tolikoj mjeri kao što je to bilo u današnjoj Španjolskoj. Razlog tome može biti taj da je vlast Saracena ovdje bila puno kraća nego na prostoru današnje Španjolske. Na Siciliju Arapi su stigli 827. godine te su se ondje zadržali sve dok ih kršćani nisu „protjerali“ 1090. godine. Razdoblje pod Saracenima za

⁵⁵ SEKULIĆ – GVOZDANOVIĆ, „Islamski vrtovi i dvorovi“, 89 - 90

⁵⁶ Isto 84

⁵⁷ Isto 86

⁵⁸ Isto 90

⁵⁹ MILIĆ, „Islamski vrt“, *Prostor*, 303

Siciliju je bilo razdoblje napretka. Došlo je do razvoja trgovine i agrikulture, sadili su šećernu repu i naranče, proveden je sustav navodnjavanja, podižu se brojni dvorci, a uz njih i perivoji.⁶⁰ Ovi vrtovi nastali su pod utjecajem onih u Španjolskoj. Kako su ovdje izgledali islamski vrtovi možemo zaključiti prema putopisima, kronikama i brojnim zapisima.⁶¹ Naime, Normani su porušili ili pregradili većinu palača i džamija. Na području Palerma podignuli su ljetne palače Menani, Favara, La Cuba i La Zisa. Središnji park Palerma i klaustar katedrale Montreaala nastali su pod utjecajem Saracena.⁶²

7.1.2. Osmanski utjecaj

Kontaktom Osmanlija sa Perzijom islamska je kultura u mnogo čemu obogaćena. Uveli su šiljati luk, stalaktitni ornament i keramiku. Osim perzijskog utjecaja, osmanlijsku arhitekturu prije svega čini njihovo naslijeđe. Zelenilo i cvijeće i dalje su imali vrlo važnu ulogu. Svoje mjesto imaju u gradovima i naseljima, a ne samo isključivo u vrtovima. Vrhunac te umjetnosti možemo vidjeti u Top Kapi Saraju u Carigradu. Palača je bogata polihromnim i zatamnjanim crjepovima, modro – bijelim floralnim panelima zidova, zvjezdastim arabeskama, visoko pozlaćenom broncom, uokvirenim kamenom, oslikanim nišama i kupolama, ornamentikom, te rokoko- ornamentom.⁶³

Kako je to izgledalo, možemo vidjeti i u našim krajevima koji su se našli pod vlašću Osmanlija. Naime, osmanska vlast na hrvatskim teritorijima ostavila je utjecaj i na vrtnoj umjetnosti, posebice na području Slavonije. Iako ostaci tih parkova do danas nisu sačuvani, o tome nam govore povijesni izvori toga doba. Prije svega tu mislim na Evliju Čelebija te njegov putopis „Sejahatnama“. U svom putopisu Čelebija je opisao primjerice Osijek, Vukovar, Legrad i Cernik. O Osijeku i Vukovaru će nešto više biti govora u posebnom poglavlju o perivojima u tim gradovima.⁶⁴

Hrvati su se pod osmanskom vlašću upoznali sa brojnim vrstama cvijeća koje su već bile poznate na istoku. To su bili primjerice, jorgovan (*Syringa vulgaris*), turski karanfil (*Dianthus caryophyllus*), božur (*Paeonia arborea*), tulipan (*Tulipa gesneriana*), narcisa (*Narcissus poeticus*), zumbul (*Hyacinthus orientalis*), noćne frajle (*Mirabilis jalapa*), uresnica (*Cosmos bipinatus*), visoki plamenac (*Phlox paniculata*) i drugo.⁶⁵

⁶⁰ SEKULIĆ – GVOZDANOVIĆ, „Islamski vrtovi i dvorovi“, 98

⁶¹ MILIĆ, „Islamski vrt“, 307

⁶² SEKULIĆ – GVOZDANOVIĆ, „Islamski vrtovi i dvorovi“, 100

⁶³ Isto 100 - 102

⁶⁴ Evlija ČELEBI, „Putopis: odlomci o jugoslavenskim zemljama I“, Sarajevo 1954, 362 - 366

⁶⁵ SEKULIĆ – GVOZDANOVIĆ, „Islamski vrtovi i dvorovi“, 106

7.2 Zapadnoeuropski vrtovi

Uređenje parkova i perivoja u ranom novom vijeku unutar Habsburške Monarhije potrebno je promatrati u europskom kontekstu. Naime, tijekom 16. i 17. stoljeća europske vlasti počele su uređivati aleje i šetališta. To je povezano sa promjenom svijesti funkcije grada od razdoblja srednjeg vijeka. U ranom novom vijeku grad više nije definiran samo kao prostor ekonomske samodostatnosti, već se promatra i u estetskom pogledu. Na taj se način također pokazuje ideologija vladara toga područja. Način na koji je vladar gledao na funkciju grada utjecao je i na stanovništvo toga kraja. Pod njegovim utjecajem stanovništvo je promijenilo način razmišljanja. Pojavila se društvena i građanska svijest o uređivanju javnih gradskih, ali i privatnih područja. Osim estetski uređenih prostora i dalje postoje prostori namijenjeni primjerice za potrebe religioznih i svjetovnih procesija ili za poslovanje. U Engleskoj su to commons, a u Italiji prati. Oni su postojali još u srednjem vijeku gdje su se sastojali pripadnici političke elite u demokratsko uređenim zemljama. Parkovi i perivoji u privatnom posjedu pojedinih kraljeva i vladara u Engleskoj i u Francuskoj za javnost su otvoreni već od 17. stoljeća. To su, primjerice, u Londonu Hyde Park, St. James Park, Greenwich Park ili Kensington ili u Parizu Jardin de Tuileries i Champs-Élysées. Osim Londona i Pariza potrebno je spomenuti i Besancon, Bordeaux, Montpellier, Nîmes, Nantes i Toulouse. Razlog uređivanja prirodnih površina može se povezati i sa načinom života stanovnika pojedinog grada ili njegove periferije. U prilog tome najbolje nam govori Johann Christoph Nemeitz. Godine 1718. zapisao je: „Francuzi vole šetališta. U Parizu mnogi ljudi, kada nemaju nešto posebno raditi, odlaze zajedno po lijepom vremenu u šetnju. Šetališta imaju dvostruku namjenu: za šetnju pješice i vožnju u kočijama... Ljudi se šecu po perivojima Tuileries, Luxembourg, Palais Royal, u kraljevskim perivojima, u vrtovima Arsenala, oko predsjedničke palače Bretonvilliers, te u crkvenim vrtovima kod St. Genevieve, u klastru samostana Male braille, na Trgu Victoire i u vrtovima klastra nedaleko od Arsenala... Najdraže je i najposjećenije šetalište Tuileries... Ovaj perivoj gotovo cijele godine i osobito ljeti posjećuje nebrojeno mnogo ljudi... U to je doba tako velik broj ljudi da je vrlo teško proći kroz te velike aleje: vide se najljepše haljine, najnovija moda. Može se lijepo razgovarati i dobro zabaviti. S obje strane šetališta, ispod drveća, nalaze se klupe na koje se može sjesti. Teško se boriti s takvom gomilom. Ali, postoji još i kazalište, labirint, travnjaci na koje čovjek također može lijepo i udobno sjesti te se u osamljenosti baviti samo svojim mislima. Ovdje je vrlo lako upoznati ljude. Susreću se ne samo gospoda i dame nego često i prinčevi i princeze. Najbolje je prošetati se s dobrim prijateljem ili nekim poznatim Francuzom jer onda ljudi

znaju tko ste. Tako se blizu prolazi jedan pokraj drugoga da se može vrlo dobro promotriti ljude. Osim toga, primijetio sam da u ovom perivoju Tuileries ima puno ljubavnih sastanaka. Oni su obično ujutro, kada nema mnogo ljudi, ali zato ima više slobode... Ovaj je perivoj otvoren od ranog jutra do kasne noći i svatko može slobodno ući, ali na kraju su šetališta dvije kućice koje označavaju ulaz u vrtove Tuileries iz Ulice Huissiers du Roy, a koje su izgrađene kao kontrola ulaza i izlaza.“⁶⁶ Ova zapažanja nam govore koliko je za Francuze bilo važno provoditi vrijeme na otvorenom. Već 1724. godine u Francuskoj dolazi do korištenja pojma „jardin public“, što u prijevodu znači javni perivoj. Definiran je kao privatni prostor koji je otvoren za veću skupinu ljudi ili je nastao sa tim ciljem. Cay Christian Lorenz Hirschfeld u svojoj knjizi „Teorija perivojne umjetnosti“ govori kako je vrlo teško pronaći grad koji nema barem javno šetalište gdje se stanovnici mogu sastajati ili jednostavno boraviti na otvorenom, kada za to imaju potrebe. Uređeni travnjacima, vodoskocima, kipovima, zasađenim drvećem i lijepim zgradama takvi parkovi privlačili su ljude da u njima provedu ostatak dana. U Njemačkoj su se javni perivoji počeli pojavljivati u razdoblju između 1785. godine i 1830. godine. Friedrich Ludwig von Sckell u svojoj knjizi „Prilozi stvaranja perivojne umjetnosti za buduće perivojne umjetnike i ljubitelje perivoja“ napisao je: „Pučki perivoj je stoga dvostruko gledano najrazumnija, najdobrotvornija i najpoučnija škola za duh i tijelo te zbog toga pripada među najvažnije uspjehe graditeljske umjetnosti koju jedna mudra i humana vlast istodobno mora štiti i uzeti pod svoje pokroviteljstvo.“⁶⁷ U Njemačkoj prvi javni gradski perivoj bio je perivoj Klosterberge u Magdeburgu. Nastao je 1824. godine pod vodstvom Petera Josepha Lennéa. Financirao ga je grad nakon što su građani pokrenuli inicijativu njegovog uređenja. Sastojao se od terase s pogledom (belvedere), pučke dvorane i hrama, gospodarske zgrade te skulptura važnih građana na otoku.⁶⁸

Osim ovih javnih perivoja, u 18. stoljeću pojavila su se još dva tipa uređenja prostora. To su pravilni nasadi na zidinama i nova šetališta. Postoji četvrti, posebni oblik javnih perivojnih prostora. To su zabavni perivoji. U Londonu se nazivaju Vauxhall, a u Parizu Tivoli. Takvi parkovi su također privlačili javnost i to svojim uređenjem. Naime, sadržavali su brojne šetnice, lažne antičke i gotičke ruševine, mehaničke naprave, umjetnički vatromet, linearna predstavljanja i slično. U Parizu se krajem 18. stoljeća uređuju perivoji spektakla. Tako je Talijan Torre 1764. godine izgradio rotundu „Vauxhall“ na Boulevardu St. Martin. Slični perivoji uređivani su i kasnije. Najpoznatiji među njima bio je Jardin de Tivoli kojega

⁶⁶Bojana BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, Mladen OBAD ŠĆITAROCI, „Gradski perivoji Hrvatske u 19. stoljeću: javna perivojna arhitektura hrvatskih gradova u europskom kontekstu“, 12 - 14

⁶⁷ Isto 20

⁶⁸ Isto 22

je dao urediti Boutin. Ondje su se održavali brojni festivali, skokovi padobranom, letovi balonom, vatromet i druge manifestacije kako bi privlačili veliki broj posjetitelja. Potrebno je spomenuti i perivoje oko Palais Royale i Champs – Élysées.⁶⁹

Početak 19. stoljeća u Europi dolazi do pojave prvih industrijskih i socijalnih gradskih perivoja. Razlog tome bili su loši higijenski uvjeti u nižim slojevima društva kao rezultat porasta broja stanovnika gradova. Prvi korak u tom pravcu bilo je preuređenje St. James Parka u Londonu. Ono je trajalo od 1827. do 1829. godine na čelu sa Johnom Nashom. Godine 1840. imenovano je Povjerenstvo za zdravlje grada kako bi došlo do oblikovanja javnih perivoja za puk. Cilj je bio oponašati prirodu u gradskim perivojima te prorijediti velike predjele u kojima se izgrađuju zgrade, a koji su bili bez perivoja. Tako bi se prsteni perivoja izmjenjivali sa prstenima izgrađenih zgrada. Kružni put trebao je okruživati perivoje, a rijetke biljke trebale su biti posađene kako bi narod mogao saznati za njih. Projektant nacionalnog perivoja Prince's Parka u Liverpoolu 1842. godine bio je Joseph Paxton. Sadržavao je kružni put, jezero, grupe drveća i travnate površine. Paxton je zaslužan i za Birkenhead Park u predgrađu Liverpoola koji se prostirao na 92 hektara. Cilj ovog parka nastalog 1842. godine bio je povezivanje građevina sa travnatim površinama, potom mogućnost odmaranja u industrijskom predgrađu, ali i za bavljenje sportom. Ostali takvi parkovi u Londonu bili su Victoria Park iz 1840. godine, Battersea Park koji je nastao između 1843. i 1846. godine, te Public Park Finsbury i Southwark Park iz 1857. godine. Pokraj Londona 1852. godine nastao je Sydenham Park. U Manchesteru su izgrađeni Philips Park i Queen's Park, a u Salfordu Peel Park. Tu su još i Peoples's Park u Halifaxu, Baxter Park u Dundeeju, Hadketh Park u Southportu, Sefton Park u Liverpoolu, te Kalwingrove Park i Queen's Park u Glasgowu. Svi ti parkovi nastali su u Engleskoj i u Škotskoj prije Ringstrasse u Beču. U drugim državama takvi parkovi nastajali su nešto kasnije. U Francuskoj je do te promjene došlo u vrijeme Napoleona III. Osnovao je Upravu za šetnicu i nasade Pariza. Razlog tome je svakako pojava nehigijenskih uvjeta koji su rezultirali pojavom epidemije kolere 1832. i 1849. godine. Godine 1855. pojavili su se Place St. Jacques, a 1862. godine Place Montholon. Nakon što su 1852. godine kraljevske lovačke šume predane gradskoj upravi, došlo je do njihovog preuređenja. U uređenju Bulonjske šume sudjelovali su najprije arhitekt Jacques - Ignace Hittorff i pejzažni umjetnik Louis – Sulpice Varé, a potom Georges – Eugène Haussmann i Jean – Charles - Adolphe Alphand. Unutar šume bio je smješten

⁶⁹ Isto 14 - 15

Jardin de Pré Catelan povezan Avenue de l'Imperatrice. Ubrzo je uređena i Vensanska šuma, perivoj Parc Monceau i Buttes–Chaumont.⁷⁰

8. HABSBURŠKI KONTEKST

Prvi parkovi i perivoji na području Habsburške Monarhije uređivani su u samom „srecu“ monarhije, u Beču. Nisu građeni unutar grada već u njegovoj okolini, sjeverno i istočno. Prva svjesno oblikovana aleja potječe iz doba cara Josipa I. sa početka 18. stoljeća. Nalazila se na području današnjeg gornjeg dijela Augartenstrasse. Na tom korzu susretali su se brojni stanovnici ovoga grada, međusobno razgovarali, djeca su se igrala, a aleja je služila i kao prometnica za kočije i slično. Car Josip II. dao je izgraditi sustav aleja u obliku polukruga na području današnje zvijezde u Prateru. Svoje odmorište Josephstockl u Augartenu 1766. godine povezao je sa alejom Prater ne bi li pokazao svoju povezanost sa pukom koji je ondje provodilo vrijeme. U to doba bečki dnevnik je zapisao: „Time je svakomu na znanje i ravnanje dano da je Njegovo Carsko Veličanstvo s najviših visina ovdašnjoj publici u svojoj najblaže gajenoj sklonosti milostivo odlučilo i naredilo da se ubuduće i od sada, pa za sva vremena godine i za sve sate dana, bez razlike može puk slobodno šetati, jahati i voziti se, i to ne samo u glavnoj aleji nego i po pokrajinskim alejama, livadama i trgovima (ali ne po udaljenim mjestima i gustim šumama jer tu može doći do nebrižnog ponašanja i oštećenja). Isto tako, nikomu nije zabranjeno zabavljati se s loptom, kuglanjem i drugim dozvoljenim zabavama, ali treba osigurati da nitko kod takvih javnih zabava ne bude nepristojan ili da radi neke nedozvoljene radnje i da na taj način ne izazove negodovanje.“⁷¹ Sve većim korištenjem ovih prostora, stalno je dolazilo do osmišljavanja novih oblika zabave. U dijelu Pratera, u Stadtgutu postojalo je područje za igru, za lutkarsko kazalište i za kavane. Čak je izgrađena i kuća uživanja pod nazivom Lusthaus arhitekta Isidore Ganneval. Na taj način Prater je postao javni prostor u koji su dolazili stanovnici Beča. S vremenom se sve više vidio engleski utjecaj u monarhiji. Perivoji izvan grada uređivani su brojnim skulpturama poput onih u Engleskoj. Car Josip II. veliki napredak u razvoju parkova i perivoja učinio je otvaranjem brojnih privatnih carskih i plemićkih perivoja javnosti. Tako su stanovnici monarhije mogli prošetati baroknim perivojem dvorca Schönbrunna, Belvedere ili Augartena. Christian Cay Hirschfeld napisao je kako je pokraj vrata stajao natpis na kojemu je pisalo kako je to zabavni prostor za sve ljude, posvećen od njihovog prijatelja, istodobno i umjetničko djelo. Dalje stoji

⁷⁰ Isto 26 - 32

⁷¹ Isto 17

kako je car Josip II. znao sam doći u perivoj među svoj narod, bez dvorske pratnje. Ondje bi sa njima razgovarao ili ih jednostavno promatrao.⁷²

Vrlo brzo javnosti su bile otvorene i utvrde, bastioni, kurtine ili revelini, gradski opkopi i glacisi. U početku služili su isključivo za vojne svrhe. S vremenom i njihova uloga se mijenja. U nemirnim vremenima ondje je smjela biti samo vojska. Car Josip II. je 1782. godine srušio stare gradske zidine koje su dijelile grad od Spaniera. Na taj način povezao je grad sa zelenilom. Ovaj prostor služio je za zabavu, uživanje u prirodi, kavanama, za slušanje glazbe te šetanje šetnicama. Upravo zbog šetnje u krug, ovaj perivoj dobio je naziv „Ochsenmühle“ ili „Volovski mlin“. Budući da su se ovdje sastojali brojni ugledni stanovnici grada, car Franjo II. ga je 1794. godine dao urediti. Zasađeno je novo bilje, dano je postaviti klupe i paviljone za druženje te je postavljeno bolje osvjetljenje. Ovaj perivoj predstavlja korak prema pučkim perivojima. Gradska grabišta isto tako bila su područja namijenjena puku. No, ona nisu bila uređena kao perivoji carske obitelji. U tim neuređenim i često teško pristupačnim područjima bila je razvijana prostitucija, kao i sukobi među studentima. Tek početkom 19. stoljeća, točnije 1818. godine, ona su uređena. Zasađena je osam metara široka i četiri metra dugačka aleja jablana. Blizu „Volovskog mlina“ i carica Marija Terezija imala je svoj privatni perivoj koji se naziva „Rajski vrt“. Glacisi su se počeli uređivati 1770 - ih godina. Uređenje je preuzela gradska uprava. Prvi korak bila je sadnja drveća i postavljanje svjetiljki. Potom je uređena cesta za šetače ili za prijevoz kola. Car Josip II. je 1781. godine dao zasaditi aleju od crvenog divljeg kestena, bagrema i topola. Od 19. stoljeća glacis se počeo nazivati Esplanate ili Esplanade. Tako je došlo do promjene značenja glacisa. Više to nije bilo mjesto vojnih vježbi i vojnika, već je postalo mjesto koje posjećuju ljudi kako bi se relaksirali i odmarali.⁷³

U Linzu, u Gornjoj Austriji gradske zidine su također prenamijenjene. Naime, 1772. godine uređena je šetnica te su zasađena stabla duda. Sljedeće godine uređene su promenade s višerednom alejom. U Grazu se to dogodilo nekoliko godina kasnije. Između 1782. godine i 1784. godine samo djelomično su srušene gradske utvrde. Ostatak zidina i opkopi došli su u vlasništvo bratovštine. Područje glacisa i dalje je bilo namijenjeno potrebama vojske, kao vojno okupljalište ili vježbalište. Gradski inspektor J. H. Formentinije pokrenuo je uređivanje gradskog šetališta pod nazivom Dammallee, značenja nasip ili bedem. Godine 1820. sagrađena je aleja kestena u obliku zvijezde ili kruga. S vremenom su opkopi potpuno

⁷² Isto 17 - 18

⁷³ Isto 18

zatrpani, a na njima su postavljene klupe ili je zasađeno drveće. U Krakovu uređenjem i sadnjom na površini glacisa nastao je najvažniji perivoj pod nazivom Planty.⁷⁴

Po uzoru na Prater ili Augarten iz Beča, u Požunu je izgrađen mađarski Augarten. Nastao je u razdoblju od 1775. godine do 1776. godine. Bojana Bojanić, Obad Šćitaroci i Mladen Obad Šćitaroci u svojoj knjizi „Gradski perivoji Hrvatske u 19. stoljeću: javna perivojna arhitektura hrvatskih gradova u europskom kontekstu“ naveli su kako je funkcija parka kako bi se puk imao gdje zabavljati u slobodno vrijeme. „Osam aleja oblikuju zvijezdu (kao kod bečke Prater – zvijezde), a tu je i nekoliko građevina koja pružaju puku zabavu, kao što su plesna koliba (Tanzhütte), šatori (Tracters Zelter) i kiosci (Einsiedlrey). Između 1826. 1827. godine izgrađena je u klasicističkom stilu Aukaffee, a 1828. godine „arena“ kao kazalište na otvorenom. Godine 1826. izgrađen je lijepi Casino na kraju mosta, namijenjen za otmjenije goste koji su zabavu na otoku koristili više nego prije kada su se tu nalazile samo drvene krčme na usluzi puku.“⁷⁵ U Donjoj Austriji grof J. J. Waldstein prepustio je stanovnicima Leitomischla svoju privatnu šumu kao gradski prostor koji mogu koristiti. Uredio je i zaštićeno lovište Vrátnicka Nedosinsky u razdoblju između 1790. i 1820. godine za potrebe stanovnika. Sve ove navedene promjene napravljene su po uzoru na Prater u Beču.

Perivoj izgrađen posebno za puk napravljen je tek početkom 19. stoljeća. Naime, nakon Bečkog kongresa 1817. godine car Franjo I. demilitarizirao je gradske zidine. Po uzoru na Francusku, Englesku i Italiju, Austro-Ugarska monarhija je počela graditi vlastite pučke perivoje. Po uzoru na rimski perivoj Jardin du Grand César uređen je i Volksgarten u Beču. Naime, arhitekt M. L. Berthault taj perivoj uredio je tako da podsjeća na antičke perivoje. Sadržavao je velike eksedre i rampe. Za uređenje perivoja Volksgarten, staklenika u Kaisergartenu i Burggarten zaslužan je arhitekt Louis de Rémy iz Alsacea. Što se tiče Volksgartena, zamišljen je u dva dijela. U jednom dijelu nalazio se veliki trg u obliku polukruga s alejama u obliku zvijezde. Sa četiri uređena parteta bio je povezan sa pravokutnim perivojnim trgom. Drugi dio činio je odvojeni prostor sa hramom Tezeja te grupom skulptura. U Paradisegartlu se nalazila prva Corthyjeva kavana. Naime, car je prepustio Corthyju carsku vrtnu kućicu kako bi ju preuredio u kavanu. „U njoj se nalazi prekrasna sala koja noću osvjetljava 14 lustera. Desno je u onoj sali ormar s kolačima te s raznim toplim i hladnim pićima, a lijevo je Hygieia otvorila svoj hram jer je ovdje čovjek mogao dobiti sve vrste mineralnih voda, primjerice Pyrmonter, Spaaer, Biliner, Marienbader – Kreuzbrunn, kao i novootkrivenu i iz godine u godinu sve poznatiju Königswarter, koju je

⁷⁴ Isto 35 - 39

⁷⁵ Isto 36

otkrio presvjetli knez von Metternich. U gornjem je katu prostorija s biljarom te još dvije prostorije. Odavde se može promatrati carski Volksgarten i razne zanimljivosti, a s altane može se uživati u lijepom pogledu prema brežuljcima Leopold i Kahlen, kao i prema izazovnom krajoliku. Ovdje je postavljeno veliko crno konkavno zrcalo koje tako vraća mir da ga se nikako ne može opisati, nego mora biti viđeno.“⁷⁶

Što se tiče Kaisergartena, on je izgrađen po narudžbi samog cara. Nekada je služio u vojne svrhe, kao glacis. Staklenik se mogao posjećivati samo u određeno vrijeme. Na posjedu Marije Terezije koji se nalazio istočno od Schönbrunna u Meidlingu nastao je još jedan javni perivoj. Na ovome perivoju zabavni karakter činila je tzv. kružna željeznica koja se nalazila ispred restorana i kavane, mjesto česte zabave na kojima se plesalo. Osnovali su ga Ernst Wagner i Emil Gericke 1830. godine. Park je bio otvoren samo šest godina zbog financijskih problema.⁷⁷

Početkom 19. stoljeća i u Habsburškoj Monarhiji dolazi do pojave prvih industrijskih i socijalnih gradskih perivoja. Naime, industrijalizacija je u Monarhiju stigla nešto kasnije nego li u Engleskoj ili u Francuskoj. Zbog toga takve parkove ne možemo promatrati kao u navedenim područjima. Razlog uljepšavanja parkova, a ne izgradnja novih je u tome što ovdje zdravstveni razlozi nisu postojali. Prema Hermanu Reiningu „u Beču postoji nekoliko perivoja otvorenih za javnost, ali oni pripadaju ili obiteljima ili državi, tako da publika tamo diše zrak i udiše miris s dopuštenjem. Zato Bečani žele vlastiti perivoj koji bi izgradili svojim novcem pa bi mogli reći da su na svome. Oni ne žele tražiti svoj perivoj, nego zahtijevaju da bude pokraj Ringstrasse, i to tamo gdje nema visokoga kamenog zida koji bi spriječio pogled.“⁷⁸ U natječaju za izradu nacrtu perivoja sudjelovali su pejzažni slikar Joseph Selleny, Rudolph Siebeck, Lothar Abel i A. Hengl. Na desnoj obali kanala Stadtparku je 1863. godine dograđeno dječje igralište. Iste godine proširen je bečki perivoj Volksgarten prema Ringstrasse.⁷⁹

U Pešti prvi gradski perivoj uredio je Heinrich Nebbien tek 1820-ih godina. Na močvarnom području Marija Terezija naredila je između 1755. i 1757. godine sadnju vrba. Krajem 18. stoljeća gradonačelnik János Boráros htio je urediti zabavni perivoj za puk po uzoru na London. U Češkoj i u Moravskoj krajem 18. stoljeća također dolazi do uređenja gradskih perivoja. Car Josip II. u skladu sa svojom politikom u vezi crkvenih redova, isusovački vrt u Brnu je pretvorio u perivoj Augarten Luzánky. Pravi gradski pučki perivoj

⁷⁶ Isto 26

⁷⁷ Isto 26

⁷⁸ Isto 33

⁷⁹ Isto 34

uređen je tek 1833. godine. U Budimpešti je 1813. godine perivoj Városliget napravljen na temelju građanske inicijative. Naime, Povjerenstvo za proljepšavanje grada raspisalo je natječaj za oblikovanje gradskog perivoja na zemljištu koje su stanovnici grada darovali. Na natječaju je pobijedio vrtlar Heinrich Nebbien. Perivoj je izgrađen po engleskom uzoru sa širokim livadama, krivudavim putevima i monumentalnim jezerom. Kružni put bio je dovoljno velik za šetnju većeg broja ljudi, ali i za vozila. Građevine koje su se ovdje nalazile bile su amfiteatar, seljačko gospodarstvo (mljekarstvo), plesna dvorana, kasino te brojne skulpture poznatih stanovnika Ugarske.⁸⁰

8.1. Parkovi i perivoji Hrvatske i Slavonije u okviru Habsburške Monarhije

Razvoj parkova i perivoja na tlu Hrvatske moramo promatrati u kontekstu razvoja europskih parkova, konkretno, u kontekstu Habsburške monarhije. Monarhija je vrlo brzo preuzimala njihove utjecaje prilagođavajući ih ekonomskim, kulturnim, socijalnim, povijesnim i drugim prilikama. Naime, na našim prostorima nedostajalo je stručnih i obrazovnih vrtlara, mladica za sadnju vrtova, prostori namijenjeni za vrtove bili su ograničeni, a nedostajalo je i novca kako bi se sve to realiziralo. Ne smijemo zaboraviti niti nestabilne društveno-političke, a napose vojne prilike prisutne na našim prostorima dugi niz godina. Prvenstveno ovdje mislim na neprestane obrambene ratove protiv Osmanlija. O svemu tome treba voditi računa kada razmišljamo o njihovom nastanku.⁸¹

Na području Hrvatske imamo nekoliko tipova perivojne arhitekture. To su perivoji dvoraca, biskupski perivoji, javni gradski perivoji i lječilišni perivoji. Te tipove perivojne arhitekture možemo smjestiti u ruralne i urbane tipove arhitekture. U ruralni tip perivojne arhitekture pripadaju parkovi i perivoji koji se nalaze uz same dvorce i kurije. U urbani tip perivojne arhitekture smještamo biskupske perivoje, javne gradske perivoje i lječilišne perivoje. Kao što je već i na samom početku rečeno, u svome radu posvetit ću se biskupskim perivojima, lječilišnim i javnim gradskim perivojima te perivojima dvoraca na području Slavonije i banske Hrvatske.

⁸⁰ Isto 37 - 40

⁸¹ Mladen OBAD ŠĆITAROCI, Bojana BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, „Barokna perivojna arhitektura u Hrvatskoj“, 437

III. DIO

9. URBANI TIP ARHITEKTURE – BISKUPSKI PERIVOJI

9.1. ZAGREB

U razdoblju ranog novog vijeka grad Zagreb i dalje je bio sastavljen od dvije cjeline. To su bili Gradec i Kaptol. Artur Schneider u svom članku „Perivoji, vrtovi i šetališta u starom Zagrebu“ govori kako su se vrtovi spominjali u 14. i 15. stoljeću. Nalazili su se oko župne crkve svetog Emerika, samostana svetog Nikole, Franjevac, Pavlina te drugih.⁸² Jedan od najvećih biskupskih parkova u razdoblju ranog novog vijeka na hrvatskim područjima pod Habsburgovcima bio je park Maksimir. Za njegovo podizanje bio je zaslužan biskup Maksimilijan Vrhovac koji je pod utjecajem prosvjetiteljskih ideja želio stvoriti park za Zagrepčane po uzoru na ostale europske gradove. Osim Vrhovca, za njegovo uređenje bili su zaslužni Aleksandar Alagović i Juraj Haulik. Pored Maksimira, ovi zagrebački biskupi podizali su i druge perivoje te vrtove u gradu. O njima će ovdje također biti spomena.

9.1.1. Stari biskupski vrt

Stari biskupski vrt nalazio se na mjestu sirotišta Zagrebačke biskupije. Omeđivale su ga sljedeće ulice: današnja Vlaška na sjeveru, Jurišićeva ulica na jugu, Draškovićeva ulica na istoku i Palmotićeva ulica na zapadu. Vrt je postojao sve do kraja 18. stoljeća, točnije do dolaska Maksimilijana Vrhovca na čelo biskupije. Naime, novi biskup odlučio je podići novi vrt, a ovaj napustiti.⁸³

9.1.2. Maksimilijanov novi biskupski vrt u Donjoj Vlaškoj

Odmah nakon ustoličenja na biskupsku poziciju, Maksimilijan Vrhovac⁸⁴ odlučio je zasaditi vlastiti perivoj, koji se nalazio na području donje Vlaške, ulice u Zagrebu. Prema

⁸² SCHNEIDER, „Perivoji, vrtovi i šetališta u starom Zagrebu“, 152

⁸³ Igor GOSTL, „Zagrebački perivoji i promenade“, 10 - 11

⁸⁴ Maksimilijan Vrhovac de Ehrenberg et Rakitovec rođen je 23. studenog 1752. godine u Karlovcu. Njegov otac, Josip Aleksije bio je časnik austrijske vojske koji je sudjelovao u ratu za austrijsko naslijeđe od 1741. do 1748. godine. Njegova majka Antonija pripadala je poznatoj hrvatskoj plemićkoj obitelji toga doba, obitelji Znika. Osnovnu školu pohađao je u Karlovcu. U srednju školu je krenuo u Graz. Sa petnaest godina napušta gimnaziju i odlazi u vojnu školu. To je bilo 1767. godine. Vrlo brzo odlazi i iz vojne škole i to u zagrebačko sjemenište. Krajem 1768. godine odlazi u Beč na studij filozofije na Hrvatski kolegij. Nastavak školovanja proveo je u Bologni. Nakon što je tamo postao doktor teologije, 1774. godine odlučio se vratiti u domovinu. U to vrijeme Vrhovac je mnogo čitao Rousseaua, Montesquiea, Voltairea i d'Alamberta, družio se sa vršnjacima iz raznih europskim zemalja te raspravljao o politici i prosvjetiteljskim idejama u Francuskoj. Već 1778. godine u Zagrebu je postao član masonske lože „Prudentia“, zajedno sa još dvanaest svećenika. Masonska loža bila je uređena prema reformnim pravilima graničarskog pukovnika grofa Ivana Draškovića. Iako premlad, primio je više crkvene redove. Radio je u biskupskoj kancelariji sve do 1776. godine. Te godine postao je profesor dogmatike na Kraljevskoj akademiji. Vrhovac je vrlo brzo napredovao u crkvenim krugovima. Postao je rektor sjemeništa, čazmanski kanonik te vicerektor u sjemeništu. Već 1784. godine postao je kanonik, a već sljedeće godine i rektor

opisu Mihajla Kunića iz 1831. godine taj vrt je imao oblik četverokuta. Prvi dio uz vrtu kuću na Vlaškoj ulici imao je geometrijsko francusko obilježje, srednji dio činili su povrtnjak i voćnjak, a zadnji dio činio je perivoj sa nepravilnim terasiranim stazama.⁸⁷ U vrtu su se nalazili i brojni staklenici, neki veći a neki manji. Bili su najveći i najmoderniji toga vremena na području Hrvatske. „Ta ograda sastojala se od 24 kamenim vazama urešena stuba, koji su bili povezani zeleno oličenim staketama, znači u čistom empire stilu. U staklenicima bilo je na stotine naranča, četruna, granata, oleandara, lovorika i maslina. Ljeti su ta stabla bila poredana u 8 redova duž glavnih aleja a pored njih mnoštvo egzotičnog bilja, naročito aloja i kakleja. U sitnim staklenicima bilo je oko dvije tisuće komada raznog rijetkog, naročito tropskog bilja. Sav vrt sastojao se od triju česti. Prednja, strogo geometrijski zasnovana, bila je zasađena cvijećem, voćkama i rijetkim drvećem, među kojim se isticala divna i miomirisna Bignonia Catalpa. Duž kanala koji je odvajao prednju od srednje česti, bili su poredani gusti

sjemeništa u Pešti. Na čelu središnjeg teološkog učilišta za odgoj hrvatskih i ugarskih mladića postavio ga je sam car Josip II. Na temelju ius patronatus, car ga je 27. kolovoza 1787. godine proglasio zagrebačkim biskupom. Sa 35. godina je postao najmlađi biskup na čelu Zagrebačke biskupije u povijesti. Osim na crkvenom planu, Maksimilijan Vrhovac posebno je zapamćen po prosvjetiteljskom djelovanju. U vrijeme njegova djelovanja sve više su dolazile do utjecaja prosvjetiteljske ideje. Djelovao je na raznim područjima ne bi li i hrvatske krajeve uključio u proces modernizacije koja se već događala za zapadu Europe. To su mu omogućavala brojna sredstva zagrebačke biskupije, koja je bila najbogatija biskupija na našim prostorima. Posebno se protivio uvođenju mađarskog jezika kao službenog jezika banske Hrvatske. Isticao je važnost „ilirskog jezika“. U tu svrhu je 1794. godine kupio i tiskaru. U njoj su se tiskala brojna djela na hrvatskom jeziku, ali i na drugim jezicima. Najčešće su to bila izdanja na hrvatsko – kajkavskom narječju, ali i na hrvatsko – štokavskom narječju. Tako su u njegovoj tiskari tiskani „Fructus auctumnales“ Matije Petra Katančića, „Kroatische Sprachlehre...“ Franje Korniga te brojna druga važna djela. Sakupljao je stare knjige i rukopise. Reorganizirao je biskupski arhivi i stvorio bogatu knjižnicu. U Zagrebu je organizirao prvu javnu bolnicu Milosrdne braće na Harmici te prihvatilište za ranjenike i siromašne. Razlog tome je činjenica da je u to vrijeme trajao rat Habsburške Monarhije sa Osmanlijama te je kroz Zagreb prolazio veliki broj ranjenih vojnika. Budući da su bolnice bila pune, carski generali tražili su da se isprazne crkve i kapele ne bi li ranjenike i vojnike ondje smjestili. Kasnije je otvorio i sirotište za siromašne učenike. Posebno se zalagao za kulturno, gospodarsko, prometno i političko povezivanje hrvatskih krajeva ne bi li zaboravili na svoju povezanost usprkos stoljeća života pod drugom vlašću. Svoj doprinos povezivanju hrvatski krajeva dao je ulaganjem u uređenje Kupe kako bi se njome moglo ploviti sve do Karlovca te u gradnju Lujzinske ceste prema moru. Na svom imanju u Stubičkim Toplicama 1811. godine podignuo je prvo termalno kupalište u sjevernoj Hrvatskoj. Godine 1803. postao je banski namjesnik. U to vrijeme glavna preokupacija bila je obrana Hrvatske od francuske i osmanske opasnosti. Na toj dužnosti bio je sve do 1813. godine. Upravo te godine poslao je proglas svim svećenicima Zagrebačke biskupije da po svojim župama prikupljaju narodno blago kako bi se sačuvalo od zaborava. Maksimilijan Vrhovac ulagao je novac u brojna uređenja parkova i perivoja. U vrijeme revolucionarnih kretanja u Francuskoj car Franjo II. pribojavao se takvog pokreta i u Monarhiji. U strahu od mogućih urota protiv cara, optužen je od strane Bečkog dvora za sudjelovanje u jakobinskoj uroti na čelu sa Ignjatom Martinovićem, u svrhu rušenja Habsburške Monarhije. Budući da se Vrhovac poznao sa Martinovićem, njegovi protivnici optužili su ga da je i on sudjelovao u tome. Naime, vjerovalo se kako je Vrhovac bio uključen u pisanju proturatne pjesme koja se pojavila na Harmici u Zagrebu na drvu slobode s frigijskom kapom. Isto tako, optuživali su ga da se u njegovoj tiskari tiskaju protudržavna djela. Na sudu je sve to odbacio, ali priznao je da poznaje Martinovića. Za njega se na sjednici državnog vijeća zauzeo grof Zinzendorf. Optužbe su na kraju odbačene zbog nedostatka dokaza. Maksimilijan Vrhovac umro je 16. prosinca 1827. godine. Pokopan je u zagrebačkoj katedrali.⁸⁵

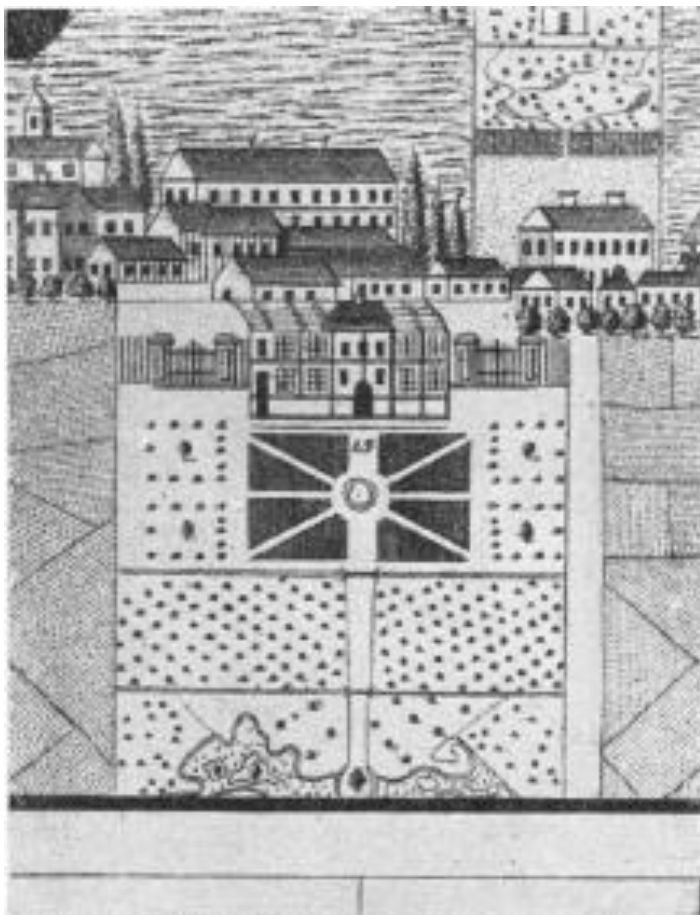
⁸⁵ Maksimilijan VRHOVAC, „Dnevnik (Diarium)“, sv.1 (1801 – 1899), 270

⁸⁷ Andrej ŽMEGAČ, „Vrhovčev i Haulikov Maksimir“, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 170

kestenovi, na francuski način u krošnjama ravno podrezani. Ta je srednja čest služila isključivo povrćarstvu. Stražnja, južna čest bila je uređena na način engleskih perivoja sa prostranim livadama i lijepo namještenim grupama breza. Sasvim na kraju dizao se malen brežuljak sa krošnjatom lipom i klupama, odakle se pružao vidik ravnom alejom izravno na središnje staklenike.“⁸⁸ Za sačuvani prikaz vrta zaslužan je Vrhovčev prijatelj, geometar Zagrebačke županije Josip Szemán. Naime, biskup Maksimilijan Vrhova bio je kum Szemánova sina na krštenju. Szemán je izradio zemljovid Zagrebačke biskupije s prikazom Zagreba iz 1822. godine. U tlocrtu se nalazi i ovaj vrt, naznačen brojem 15 i natpisom „Hortus Episcopalis. Osim vrta, vidljiva je i vrtlarova kuća, kao i već spomenuti staklenici. Kuća je stilski građena kombinacijom baroka i klasicizma. Smatra se kako su kuća i staklenici podignuti 1789. godine. U legendi bakroreza na latinskom jeziku stoji: „Auspiciis. Munificentia. E.I. R.D.D. Maximiliani Verhovacz de Rakitovecz. Episcopi Zagrabiensis“. Ovaj vrt postojao je sve do 1926. godine kada je na njegovom mjestu izgrađen stambeni kompleks Nadarbine Zagrebačke nadbiskupije. Danas se na mjestu staklenika i vrtlarove kuće nalaze zgrade br. 70 i 72 u Vlačkoj ulici.⁸⁹

⁸⁸ SCHNEIDER, „Perivoji, vrtovi i šetališta u starom Zagrebu“, 156 - 158

⁸⁹ GOSTL, „Zagrebački perivoji i promenade“, 13 - 18



Slika 6. Josip Szemán: Grafika Zagreba sa zemljovida Zagrebačke biskupije. Prikaz biskupskog vrta u Vlaškoj ulici⁹⁰

9.1.3. Alagovićev utjecaj

9.1.3.1 Perivoj u Novoj Vesi

Dvadesetih godina 19. stoljeća Aleksandar Alagović⁹¹ uredio je još jedan perivoj. Bio je to privatni vrt, sa dopuštenjem posjećivanja. Ovaj lustgarden ili “Vrt za razonodu” krajem 19. stoljeća dobio je naziv „Vrt Franje Josipa“. Razlog tome je što se u njemu nalazilo poprsje cara Franje Josipa na visokom kamenom stupu. Poprsje je napravljeno u spomen na prvi

⁹⁰ SCHNEIDER, „Perivoji, vrtovi i šetališta u starom Zagrebu“, 156

⁹¹ Aleksandar Alagović rođen je 30. prosinca 1760. godine u Njitra, u gradu u Slovačkoj. Pripadao je hrvatskoj plemićkoj obitelji koja je pred Osmanlijama pobjegla iz Slavonije u Slovačku. Obrazovao se u Njitra i u Trnavi. U Pešti je stekao doktorat iz teologije. Bio je ostrogonski nadbiskup, lektor centralnog sjemeništa u Pešti, a potom i veliki prepošt i vranski prior. Nakon Maksimilijanove smrti 1827. godine imenovan je banskim namjesnikom i prvim tajnim savjetnikom. Nakon što je dvije godine biskupska stolica bila prazna, 18. listopada 1829. godine Alagović je imenovan zagrebačkim biskupom od strane bečkog dvora. Sljedeće godine imenovao ga je i papa Pio VIII. U to vrijeme imao je 69. godina. Umro je nakon devet godina obnašanja dužnosti biskupa nakon što je doživio infarkt. To se dogodilo 18. ožujka 1837. godine. Aleksandar Alagović pokopan je 22. ožujka u kriptu u katedrali. Već sljedećeg dana Josip Schrott izabran je generalnim vikarom zagrebačke biskupije.⁹²

⁹² Dragutin HIRC, „Stari Zagreb – Kaptol i Donji grad“, 259 - 260

dolazak cara u Zagreb, još kao mladog monarha. Tada je imao samo 22 godine. Prema Mihovilu Kuniću, biskup Alagović je kupio staru kuću sa napuštenim vrtom koji je služio kao povrtnjak. Na adaptaciji ljetnikovca radio je Bartol Felbinger. Plan za nadogradnju ljetnikovca napravio je u siječnju 1824. godine. „Na tom zapuštenom mjestu stvaralačkom rukom Njegove Preuzvišenosti, koja budi samo ono odista plemenito i lijepo, nastao je, kao kakvom čarolijom, predivan perivoj koji svojom ljepotom, proljećem i ljetom, privlači poglede tisuće ljudi svih društvenih slojeva. Dobrotom plemenitog i čovjekoljubivog gospodina vlasnika ulaz u perivoj svakome je slobodan i nesmetan, kao i boravak u njemu svakodnevno i u svako doba“⁹³ U prostrano dvorište ljetnikovca ulazilo se kroz velika vrtna vrata. Ljetnikovac je od vrta bio odvojen ogradom koja se ondje nalazila sve do 30 - ih godina 20. stoljeća. Pored njega, na lijevoj strani nalazio se staklenik s visokim prozorima i oranžerijom. Oranžeriju od ljetnikovca odvaja umjetni potok koji ide sve do vrta. U središtu njega potok formira dva ribnjaka na čijim rubovima rastu žalosne vrbe. Voda u ribnjak dolazi iz potoka Medveščaka. Od terase ljetnikovca do ribnjaka vodi staza okružena raznim cvijećem, poput ruža, georgina, hortenzija, karanfila i drugo. Lijevo od potoka nalaze se dva brežuljka i livada sa topolom, a desno ružičnjak. Puteljcima je moguće doći do pećine i kamene špilje, do vinograda na drugim ulaznim vratima.⁹⁴ Alagović je park uređivao sve dok 1829. godine nije postao zagrebački biskup. Tada ga je prodao zagrebačkom kanoniku Hochreiteru, koji će ga potom prodati njemačkoj glumici Rosi von Thallheim. Zbog rastrošnosti, ova glumica ga je prodala zagrebačkom gostioničaru Janku Gorencu. Janko je zajedno sa suprugom Ljubicom tamo otvorio u to vrijeme vrlo popularnu gostionicu.⁹⁵

9.1.3.2 Ribnjak

Na sjeveroistočnoj strani Kaptola nalazi se ribnjak. Taj ribnjak spominjao se u darovnici zagrebačkog biskupa Stjepana II. Tijekom 16. stoljeća „zgrnula se (može biti i zbog fortifikacionih razloga) tik ispred istočnog dijela biskupskog grada velika mogila s obimom od neko tri stotine i pedeset koračaja i s ravnim plosnatim zaravankom, obrasla šikarjem i niskim drvećem. Po vremenu dobila je ona i svoje naročito ime „Gamula“.⁹⁶ Nasuprot Gamule, pored ribnjaka, u 18. stoljeću nalazio se biskupski ljetnikovac koji je dao izgraditi Emerik Eszterhazy. Uz njega, ovdje se nalazio vrt i kapela svetog Roka. Prema ovoj kapelici brežuljak je nosio naziv sv. Roka. Iako se smatralo kako je zagrebački biskup Maksimilijan

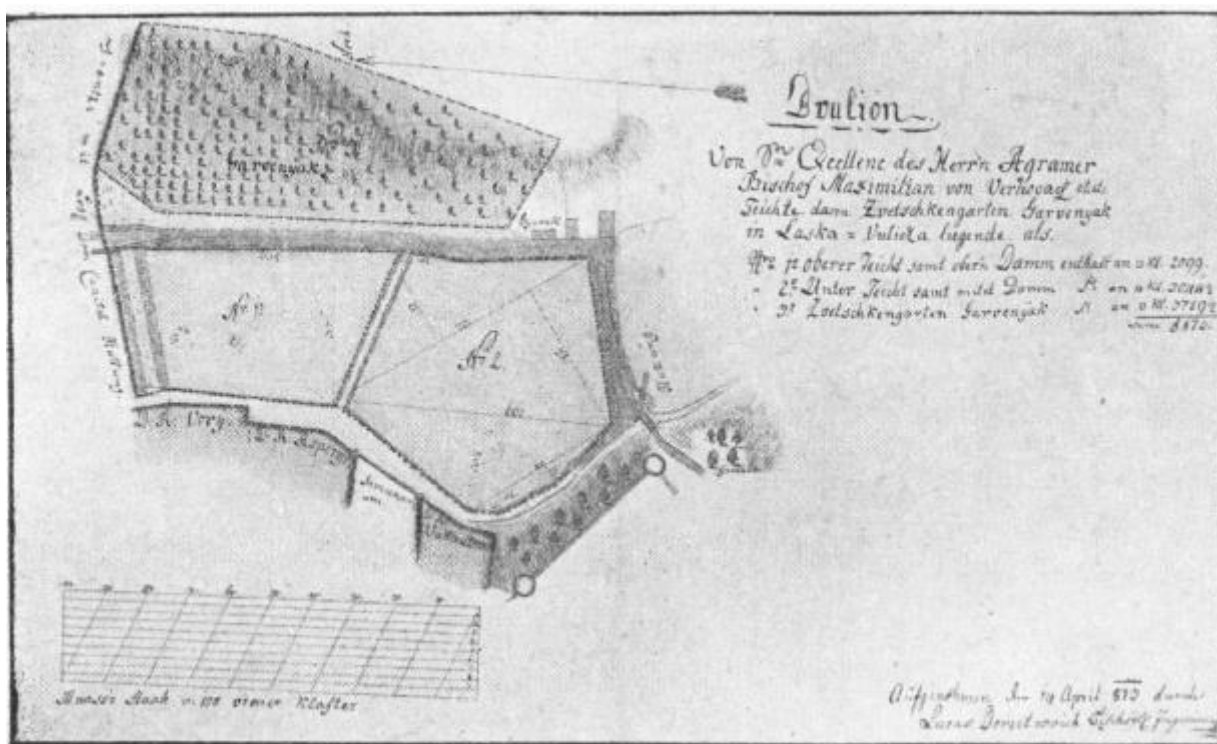
⁹³ Mihovil KUNIĆ, „Lustgarten Schönbach nächst Agram in Kroatien“, *Allgemeine deutsche Gartenzeitung*, VI, 43

⁹⁴ GOSTL, „Zagrebački perivoji i promenade“, 23 - 24

⁹⁵ Isto 25 - 26

⁹⁶ SCHNEIDER, „Perivoji, vrtovi i šetališta u starom Zagrebu“, 153

Vrhovac srušio ljetnikovac kako bi podignuo vlastiti povrtnjak, na karti Josipa Szemána iz 1822. godine vidljiv je ljetnikovac. Prema vrsti biljaka koje su ondje rasle, taj vrt prozvan je „Šalata“. Popuštanjem opasnosti od neprijatelja ribnjak gubi svoju obrambenu funkciju. Počeo se nasipavati najprije zemljom, a potom je pretvoren u smetlište. Kako je taj prostor izgledao prije nego je uređen možemo vidjeti na tlocrtu iz 1813. godine.⁹⁷



Slika 7. Tlocrt Ribnjaka iz 1813. godine⁹⁸

Biskup Aleksandar Alagović⁹⁹ odlučio je urediti ovo mjesto i pretvoriti ga u biskupski perivoj. To se dogodilo krajem 1829. godine. Za taj plan zaposlio je arhitekta grofa Batthyana, Leopolda Klingspögla te stotinjak radnika. „Sa zapada bio je spomenuti teren ograničen starim kaptolskim zidom i kulama, sa juga Gamulom, sa istoka cestom, sa sjevera današnjom Zvonarničkom ulicom. U travnju 1830. godine započeli su radovi. Močvare je nestalo, šanac i jarke su zasipali, nasip sa zemljom sravnali, šikaru iskrčili, tlo od drača i korova očistili i nekoć divljem kraju podali prijatno lice.“¹⁰⁰ Vrt je podijeljen na šest dijelova. Sastojao se od tri ribnjaka, vodopada, „Gomule“ i brežuljkastog kraja. Na sjevernom dijelu

⁹⁷ SCHNEIDER, „Perivoji, vrtovi i šetališta u starom Zagrebu“, 153

⁹⁸ SCHNEIDER, „Perivoji, vrtovi i šetališta u starom Zagrebu“, 151

⁹⁹ Zagrebački biskup od 1829. godine, pa sve do 1837. godine. Naslijedio je Maksimilijana Vrhovca na biskupskoj stolici, a njega Juraj Haulik.

¹⁰⁰ HIRC, „Stari Zagreb – Kaptol i Donji grad“, 254

brežuljka posađena je crnogorica, od čega najviše mrka smreka. Na samom vrhu nalazila se gloriëtte, hram nalik na sjenicu. Podno brežuljka podzemnim kanalom dovodila se u perivoj potrebna voda. Na jugu brežuljka bio je posađen vinograd. Ribnjaci su bili povezani kanalima i vodopadima. U prvom ribnjaku nalazio se mali otočić sa spomenikom sv. Ivana Nepomuka. Kod drugog ribnjaka nalazio se nasip te je bio zasađen piramidalni jablan. Oko njega nalazile su se klupe. Alagović vrt nije do kraja uredio. Nakon njegove smrti, vrt je nastavio uređivati Juraj Haulik. Na jednom dijelu stvorio je ružičnjak sa raznim vrstama ruža. Posadio je i lepezaste palme, čemprese, japanske aukube, evanimuse, ali i drugo ukrasno bilje. Na kraju staze Haulik je podigao i špilju. Ona je omogućavala hlad i osvježenje u vrućim ljetnim mjesecima. Nedaleko špilje rasla je tisa, božikovina, ali i ananas. U crnogoričnoj šumi podignuta je sjenica, a na samom brežuljku nalazila se krletka sa grlicama. Nakon smrti Juraja Haulika ovaj vrt počeo je propadati. Građani su ga zaboravili okrenuvši se novoizgrađenom parku Zrinjevcu.¹⁰¹

9.1.4. Maksimir

9.1.4.1. Maksimilijan Vrhovac i njegov utjecaj

Područje koje danas poznajemo kao park – šumu nekada je pripadalo Kaptolu. Na nekoliko stotina hektara ovaj posjed zagrebačkih biskupa bio je prekriven šumama hrasta i graba, livadama i oranicama. Smatra se kako je taj posjed darovao utemeljitelj biskupije kralj Ladislav Arpadović. Najstariji dokument sa opisom međa, odnosno njezinom topografijom bila je isprava kralja Emerika Arpadovića koja datira sa početka 13. stoljeća. Biskupski posjed na kojemu je nastao perivoj iznosio je 651 hektar, a perivoj s okolnim šumama 402 hektara. To je velika površina usporedimo li je sa današnjom veličinom perivoja koja iznosi oko 200 hektara. Prostirala se na jednoj strani gotovo do rijeke Save, a na drugoj do Zagrebačke gore. Stoljećima je taj posjed služio za lov, ali i za korištenje drveća za gradnju. Godine 1787. na čelu biskupije u Zagrebu dolazi Maksimilijan Vrhovac de Ehrenberg et Rakitovec. Položaj posjeda u blizini grada, raznolikost prirode tla, bogata vegetacija i postojanje jezera kojeg su još pavlini koristili za uzgajanje riba privuklo je pozornost ovog zagrebačkog biskupa. Gustu šumu hrasta, prepunu različitih divljači i nepreglednih proplanaka želio je urediti u prostor koji će svojim mirom i ljepotom privlačiti stanovništvo. Želio je od njega stvoriti veliki vrt koji će se prostirati na 400 hektara. Vrt je trebao služiti građanima za odmor i rekreaciju. O tome je pisala i Marija Jurić Zagorka navodeći: „Šaputalo se da taj perivoj ne stvara Vrhovac

¹⁰¹ SCHNEIDER, „Perivoji, vrtovi i šetališta u starom Zagrebu“, 153 - 155

za sebe, ni za kakve velikaše, nego za njih, priproste građane, siromašne obrtnike i njihove kalfe koji će moći da se prošeću perivojem kao da su velikaši. Najprije se ova vijest prenosila kao neka priča, a kad su ljudi pošli dalekom cestom da se prošuljaju u tu šumu i zaviruju u nju, tek onda su spoznali da je to prava istina.“¹⁰² Prema nepoznatom autoru koji je napisao uvod albuma „Jurjaves“, prvotni plan biskupa bio je stvoriti perivoj u strogom Notre – ovom francuskom stilu koji će sadržati brojne zgrade. Sam nacrt nije ostao sačuvan. Smatra se da ga je napravio njemački arhitekt iz Würzburga. Usred šume dopustio je dovesti veću količinu građevnog materijala. Na tom mjestu danas se nalazi kiosk. Na glavnom ulazu u perivoj dao je sagraditi kuću sa gostionicom. Uz glavni put postavljeno je nekoliko sjenica sa stolovima i klupama ne bi li se posjetitelji mogli odmoriti. Uz jednostavne gospodarske zgrade koje su služile za poljoprivrednu djelatnost, u šumi je uređeno samo deset uskih prosjeka za lov koje su se zrakasto širile od brežuljka. Na taj način tvorile su pravilnu zvijezdu sa kutom od 36 stupnjeva. Očuvan je jedino onaj krak zvijezde koji čini glavnu aleju do Vidikovca. Sav taj građevni materijal služio je za razne svrhe. Na sjeveroistoku se nalazio jedan od najstarijih objekata ladanjske kulture Zagreba, ljetnikovac. Smatra se kako ga je upravo Vrhovac dao podignuti. Prema njegovom dnevniku saznajemo kako su prvi radovi završeni 1794. godine. Park je u travnju 1794. godine bio otvoren za javnost. O otvorenju parka pisala je i Marija Jurić Zagorka u svom romanu „Republikanci“. „Daleko od Zagreba, gdje su zelene poljane ogrlile hladovitu šumu, kao da je cvijeće i trava pretvorena u živa bića, vesela, vedra i nasmijana. Pred svjetinom diže se slavluk poput kula od cvijeća. Vijenci su išarali stupove. Lahorić vitla duge ponosne zastave. Usred zelenila i vijenaca bijeli se velika ploča s crvenim natpisom: „Maksimir“.“¹⁰³ „Šume se osule zelenilom, livade namirisale cvijećem. Sva se zemlja pohotno predala milovanju mladoga zrelog sunca. Život je proklijao i zapjevao svibanjsku pjesmu.“¹⁰⁴

Zagorka je zapisala kako je toga dana u Maksimiru bilo mnoštvo ljudi iz različitih društvenih slojeva, i plemići, i seljaci, i građani. Napisala je kako je i ban Ivan Škrlec Lomnički posjetio park prilikom otvorenja. Sve to ne bi trebalo čuditi. Sam park Vrhovac je izgradio ne bi li se njime mogli koristiti i u njemu uživati svi slojevi, i seljaci, i građani.

Maksimilijan Vrhovac bio je optužen od strane Bečkog dvora za sudjelovanje u jakobinskoj uroti. Osloboodio se od optužbi, ali radovi u parku su zaustavljeni. Smatralo se da je previše novaca utrošeno na njegovo uređenje. Olga Maruševski spominje kako je jedan od

¹⁰² Marija JURIĆ ZAGORKA, „Republikanci“, Zagreb 2006., 281

¹⁰³ Isto 217

¹⁰⁴ Isto 215

razloga odustajanja od daljnjeg uređenja parka bio i rusko – osmanski rat koji je započeo 1789. godine. Zagreb je tada bio središte austrijske vojske na putu prema Istoku. Već 1806. godine počeli su se uređivati dvorci u Golubovcu i u Stubičkim Toplicama. Tijekom napoleonskih ratova došlo je do privredne krize koja također može biti razlogom zaustavljanja daljnjih radova u Maksimiru.¹⁰⁵ Iz predzadnje godine njegovog biskupovanja potječe i članak u novinama o jezercu iz Maksimira. Naime, u njemu su se uzgajale pijavice za zdravstvene svrhe. U ovom člansku opisana je anegdota jednog čovjeka koji je umočio noge u jezero puno pijavica ne bi li si olakšao tegobe. Mnogi zamjeraju što je taj park dobio naziv po ovome biskupu jer je zapravo najviše u njegovu izgradnju ulagao biskup Juraj Haulik. Odgovor na navedenu kritiku je činjenica da je Vrhovac pokrenuo ovaj postupak i udario temelj za njegov razvoj. O tome nam govori najprije biskupski tajnik, a kasnije i profesor pastoralne i moralne teologije u zagrebačkoj Akademiji – augustinac Johann Nepomuk Schwerdling. U svojoj posveti Maksimilijanu Vrhovcu zapisao je: „Nije li Vaša Preuzvišenoj bila prva, koja je u Hrvatskoj praktički provodila teoriju vrtnog umijeća, pretvorivši u nekoliko godina gustu šumu u ukusan perivoj, ne zahvaljuje li glavni grad Hrvatske Vašoj Preuzvišenosti čovjekoljubivim osjećajima to ugodno i urbano mjesto, gdje u promatranju prirodnih ljepota osjećaš najnedužnije milje, ne voli li Vaša Preuzvišenost pored ostalih mnogih briga i udiljnu skrb oko poljepšanja ovog perivoja?“¹⁰⁶ Park se nazivao „Maksimilijanov mir“ ili skraćeno „Maksimir“. Na uređenju parka nešto malo je radio i njegov nasljednik, biskup Aleksandar Alagović.¹⁰⁷

9.1.4.2. Aleksandar Alagović i njegov utjecaj

Maksimilijana Vrhovca je 1829. godine na poziciji biskupa zamijenio Aleksandar Alagović. Njegov plan bio je urediti park u Maksimiru po uzoru na engleske parkove, koji će biti pristupačni građanima grada Zagreba. Ono što je napravljeno u parku za vrijeme njegove kratke biskupske službe je uređenje puteva za posjetitelje, posađeno je cvijeće, a uz cestu je očistio gustu šumu. Izgrađena je i gospodarska staja, a očišćeno šumsko jezerce. Godine 1835. na biskupskoj pivovari izvođeni su radovi. Graditelj Joseph Reymund ju je pregradio. Od Reymunda nam je ostao nacrt spremišta kukuruza u Maksimiru, no ne možemo ga točno datirati. Uz pivovaru se nalazila sušionica te ciglana. Alagović se više orijentirao na park

¹⁰⁵ Olga MARUŠEVSKI i Sonja JURKOVIĆ, „Maksimir“, Zagreb 1992, 7

¹⁰⁶ SCHNEIDER, „Perivoji, vrtovi i šetališta u starom Zagrebu“, 159

¹⁰⁷ SCHNEIDER, „Perivoji, vrtovi i šetališta u starom Zagrebu“, 149 - 159

Ribnjak u koji je uložio mnogo novca. Godine 1837. Aleksandra Alagovića na čelu zagrebačke biskupije zamijenio je Juraj Haulik de Varallya.¹⁰⁸

9.1.4.3. Juraj Haulik i njegov utjecaj

Juraj Haulik¹⁰⁹, odmah nakon ustoličenja za novog biskupa 1838. godine, započeo je radove na još neoblikovanom perivoju. Želio ga je preurediti u engleskom stilu. Stari naziv „Maksimilijanov mir“ ili „Maksimir“ zamijenjen je sa „Jurjaves“ ili „Jurjevo šetalište“. Biskup je želio da park nosi njegovo ime, a taj prijedlog dao je Stjepan Udvardy. Prema uvodu albuma Park Jurjaves objavljenog 1853. godine, anonimni pisac za kojeg se smatra da je upravo Juraj Haulik, napisao je kako su $\frac{3}{4}$ zamisli o uređenju parka upravo Haulikove. Plan radova nije postojao, nastao je tek kasnije. Artur Schneider u svome članku „Perivoji, vrtovi i šetališta u starom Zagrebu“ rekao je kako je Maksimir kopija perivoja uz gradić Muskau u rijeci Neissi u Pruskoj. Njega je 1834. godine dao urediti knez Hermann Pückler – Muskau. Knez je imao za cilj urediti zapušten dvorac koji je preuzeo. Prepričao je slikaru Schirmeru svoje ideje, koje je on potom naslikao. Te ideje nalazile su se u knjižicu „Andeutungen über die Landschaftsgärtnerei“. Ta knjižica pronađena je u knjižnici Juraja Haulika i upravo ta činjenica potvrdila je Arturu Schneideru da je Maksimir kopija toga perivoja. Uzor Maksimiru svakako je i perivoj ljetne carske rezidencije u Laxenburgu. U prilog tomu govori nam jedno od pisama koje je Haulik slao laxenburškom dvorskom kapetanu Michaelu Sebastianu Riedlu.

¹⁰⁸ MUDRINJAK, „Povijest parka Maksimir“, 31

¹⁰⁹ Juraj Haulik de Várallya podrijetlom je bio Slovak. Rođen je 20. travnja 1788. godine u gradu Trnavi, u Slovačkoj. Sa svojom obitelji živio je u Ostrogonu gdje mu je otac bio gospodarstveni činovnik ostrogonskog prabiskupa. Majka Klara pripadala je plemićkoj obitelji Ratkay. Odrastanje u blizini crkvenih funkcija privuklo je i samog Juraja Haulika da pođe tim putem. Završio je najprije gimnaziju, a potom mudroslovnu školu. I on je poput Vrhovca vrlo brzo napredovao u crkvenim dužnostima. Godinu dana bio je gospodarski vježbenik, nakon čega je otišao u Trnavu u sjemenište. Godine 1811. zaredio se, vrlo brzo postao je i kapelan u Komoranu, a potom i arhivar u Ostrogonu. Godine 1814. postao je konzistorijalni bilježnik, dvije godine nakon toga tajnik vikarijata, a potom 1819. godine i doktor vikarijata. U Ostrogonu je postao i tajnik nadbiskupa, potom bilježnik primacijalne oblasti. Ostrogonskim kanonikom postao je 1825. godine, a za tri godine i članom regnikolarne deputacije. Savjetnik namjesničkog vijeća i naslovni biskup Pristinski postao je 1830. godine. Već sljedeće godine postaje dvorski savjetnik i izvjestitelj u ugarskoj dvorskoj kancelariji. U Zagreb dolazi 1831. godine. Njegova uloga bila je funkcija velikog prepošta i vranskog priora. Kancelar grof Palfy 18. svibnja 1837. godine obavijestio ga je da je postao zagrebačkim biskupom, naslijedivši tako Aleksandra Alagovića. Dana 6. siječnja 1838. godine Haulik je stigao u Maksimir gdje se ogrnuo biskupskim plaštem. U kolima je krenuo u povorku gradom, sve do katedrale. Sljedećeg dana, na nedjeljnoj misi, pročitani su kraljevski list o imenovanju, papina bula, bula na prvostolni Kaptol, bula na duhovništvo, bula biskupskim podložnicima i papina poslanica narodu. Nakon toga Haulik je vodio svoju prvu misu kao novoizabrani biskup Zagreba. Time je postao i nositelj namjesničke banske časti. Zastupao je bolesnog hrvatskog bana Franju Vlašića, a nakon njegove smrti 1840. godine obnašao je čast locumtenensa. Kao banski namjesnik 1847. godine proglasio je zaključak Sabora o uvođenju hrvatskog jezika u sve državne poslove. Nakon 11 godina Haulik je preuzeo i nadbiskupsku titulu. Naime, 1848. godine hrvatski sabor zatražio je od Beča da se zagrebačka biskupija podigne na rang nadbiskupije. Papa Pio IX. je 3. prosinca 1852. godine izdao apostolsku bulu čime je taj zahtjev odobren. Tako je Juraj Haulik postao prvi zagrebački nadbiskup. Novi nadbiskup održao je misu na kojoj je dobio nadbiskupski plašt i križ. Taj isti papa koji mu je dodijelio nadbiskupsku titulu, 1856. godine imenovao ga je kardinalom. Tako je postao i prvim zagrebačkim kardinalom. Juraj Haulik umro je 11. svibnja 1869. godine u Zagrebu. Kao i Maksimilijan Vrhovac, i Haulik je pokopan u katedrali.

U njemu je napisao kako će biti sretan ako postigne samo sjenu Laxenburga. Michael Sebastijan Riedl bio je i vrtni arhitekt perivoja u Schönbrunnu, a utjecao je i na osnove parkova u Augartenu te Prateru. Ovog vrsnog umjetnika u Zagreb je pozvao Haulik ne bi li radio na njegovom projektu uređenja Maksimira. Zajedno sa njim stigli su i drugi iskusni austrijski umjetnici. To su bili Franz Schücht, Leopold Philipp, Franjo Serafin Körbler, Joseph Käschnann, Antun Dominik Fernkorn, Anton Kothgasser i Bartolomej Felbinger.¹¹⁰ Franz Schücht bio je carsko – kraljevski nadglednik i kaštelan Laxenburga. Zaslužan je za planove većine zgrada parka. Tako su pod njegovim rukovođenjem podignuti Vidikovac, Ljetnikovac, Švicarska kuća, Mirna koliba te svi paviljoni nastali u razdoblju od 1841. do 1843. godine. Leopold Philipp bio je voditelj radova, a Franjo Serafin Körbler je rukovodio vrtlarskim uređenjem. Joseph Käschnann napravio je tri skulpture. To su Žetelica – Landmädchen, Grupa dječaka – Kindergruppe i Napuljski ribar. Antun Dominik Fernkorn bio je autor brončanog kipa sv. Jurja koji se prvotno nalazio u Maksimiru, kipu konja sa hrvatskim banom Josipom Jelačićem koji se danas nalazi na glavnom gradskom trgu, lika Merkura na pročelju današnjeg Hotela Dubrovnik i Madone sa četiri anđela na fontani ispred katedrale u Zagrebu. Anton Kothgasser napravio je 12 stakala za vrata i prozore unutar Švicarske kuće prema predlošcima Eduarda Gurka. Bartolomej Felbinger bio je zagrebački arhitekt rođen u Češkoj, a školovan u Beču. Niz godina bio je službeni arhitekt zagrebačkog Kaptola te je također radio na uređenju perivoja Maksimir.¹¹¹

Prema pismu Juraja Haulika Kraljevskom ugarskom vijeću datiranom 12. lipnja 1843. godine saznajemo razloge zbog kojih se perivoj uređivao. U njemu je Juraj Haulik zapisao: „Više me je i, kako mislim, valjanih namjera navelo da to poduzmem i tako sa znatnim troškovima nastavim. Naime, da se siromasima koji hoće raditi dade prilika za zaradu, da se pomogne marljivim obrtnicima i ostalim građanskim umijećima, da ja kao predstojnik Hrvatskoga gospodarskoga društva postavim neki uzor vođenja poljodjelstva po razumnim gospodarskim načelima, da se potakne plemenitije vrtlarstvo, da se podigne ukus i ukrasi ne samo grad nego i cijela okolica, i napokon da ovdašnji stanovnici imaju mjesto gdje mogu nedužnim prirodnim nasladama okrijepiti duše, umorne javnim ili ozbiljnim poslovima.¹¹² Radovi na uređenju perivoja trajali su od 1838. do 1847. godine. Upravitelj biskupskih dobara Stjepan Udvardy vodio je dokumentaciju o izvođenju radova. Osim stranih stručnjaka, na uređenju su radili i mnogi majstori iz Zagreba. To su bili graditelji Andrija Leitner i Franjo

¹¹⁰ ŠĆITAROCI, ŠĆITAROCI, „Gradski perivoji“, 125 - 126

¹¹¹ Isto 127

¹¹² Isto 128

Wagner, zidar Josip Raimund, klesar Sigmund Schmidt, tesar Josip Horbeld, stolar Emerik Gmal, staklar Ivan Milinović, bravar Juraj Lakner i brojni drugi. Utrošeno je više od sto pedeset tisuća forinti.¹¹³

Kako je izgledao park doznajemo na temelju 11 litografija koje je radio bečki portretist Ivan Zsche tijekom proljeća i ljeta 1852. godine. Zsche je stigao u Zagreb u proljeće 1852. godine. Započeo je obilaziti Maksimir i skicirati vedute. Napravio ih je ukupno 11: glavni ulaz u perivoj, pogled prema kiosku od kipa seljančice, pogled s donje terase kioska, pogled s vrha kioska, Švicarska kuća, pogled iz vidikovca, pogled od ljetnikovca, pogled na donje jezero, dolina dalija, pogled s jugoistoka i prikaz katedrale te biskupskog dvora u Zagrebu, koja se nalazi na naslovnoj strani. Potkraj 1852. godine u radionicama Johanna Raucha Ivan Zsche je izradio litografije za album. Plan parka Jurjaves je litografiran u Zagrebu u radionici „Josip Platzer i drugi“. One će biti objavljene u albumu „Park Jurjaves“ 1853. godine.¹¹⁴ Grafički listovi od 2. do 12. datirani su sa 1852. godinom, a naslovni list albuma sa 1853. godinom.¹¹⁵ Na samom početku albuma nalazi se predgovor nepoznatog autora. Budući da je Juraj Haulik sam pozvao Ivana Zschea kako bi ovjekovječio svoj rad na parku, slažem se sa pojedinim autorima kako je upravo on i napisao taj uvod.¹¹⁶



Slika 8. Glavni ulaz u perivoj (Grafička mapa NSK, signatura GZGM zasch 1. – C-M-LXV-3)¹¹⁷

¹¹³ MUDRINJAK, „Povijest parka Maksimir“, 32

¹¹⁴ GOSTL, „Zagrebački perivoji i promenade“, 162

¹¹⁵ Vladimir MALEKOVIĆ, „Likovne umjetnosti u Maksimiru“, *Maksimir*, 148 - 149

¹¹⁶ Isto 152

¹¹⁷ IZVOR: ZASCHE, Ivan, „Park Jurjaves“



Slika 9. Pogled prema kiosku od kipa seljančice¹¹⁸ (Grafička mapa NSK, signatura GZGM zasch 1. – C-M-LXV-3)



Slika 10. Pogled s donje terase kioska¹¹⁹ (Grafička mapa NSK, signatura GZGM zasch 1. – C-M-LXV-3)

¹¹⁸ IZVOR: ZASCHE, Ivan, „Park Jurjaves“

¹¹⁹ IZVOR: ZASCHE, Ivan, „Park Jurjaves“



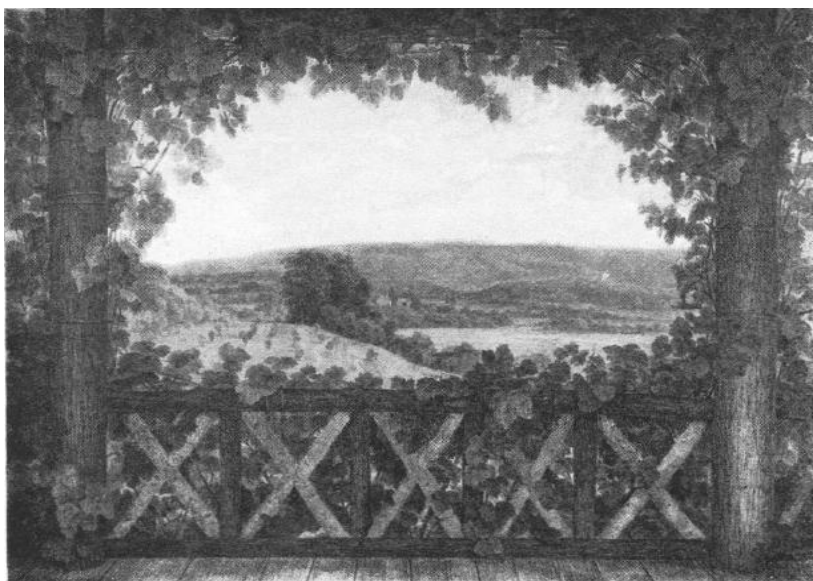
Slika 11. Pogled s vrha kioska¹²⁰ (Grafička mapa NSK, signatura GZGM zasch 1. – C-M-LXV-3)



Slika 12. Švicarska kuća¹²¹ (Grafička mapa NSK, signatura GZGM zasch 1. – C-M-LXV-3)

¹²⁰ IZVOR: ZASCHE, Ivan, „Park Jurjaves“

¹²¹ IZVOR: ZASCHE, Ivan, „Park Jurjaves“



Slika 13. Pogled iz vidikovca¹²² (Grafička mapa NSK, signatura GZGM zasch 1. – C-M-LXV-3)



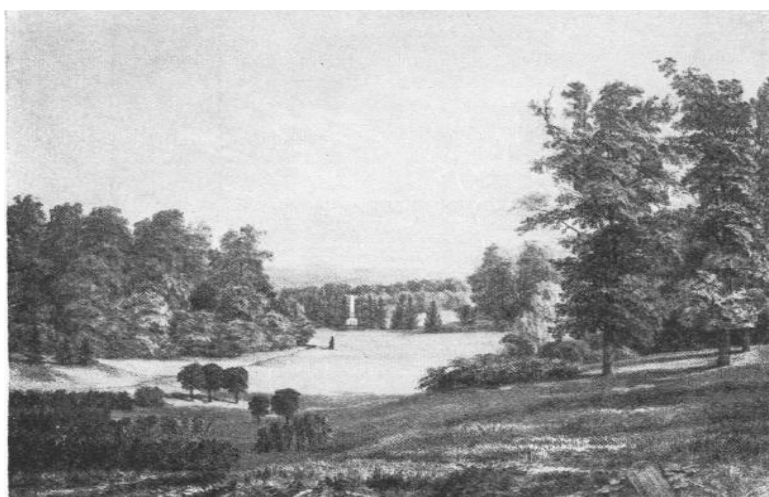
Slika 14. Pogled od ljetnikovca¹²³ (Grafička mapa NSK, signatura GZGM zasch 1. – C-M-LXV-3)

¹²² IZVOR: ZASCHE, Ivan, „Park Jurjaves“

¹²³ IZVOR: ZASCHE, Ivan, „Park Jurjaves“



Slika 15. Pogled na donje jezero¹²⁴ (Grafička mapa NSK, signatura GZGM zasch 1. – C-M-LXV-3)



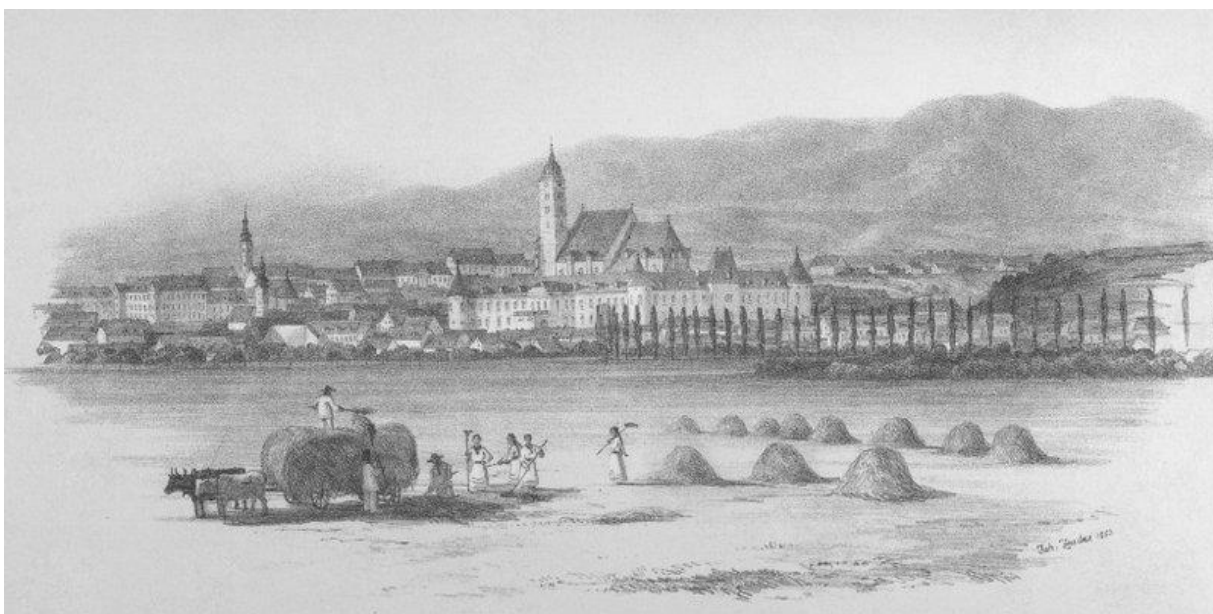
Slika 16. Dolina dalija¹²⁵ (Grafička mapa NSK, signatura GZGM zasch 1. – C-M-LXV-3)

¹²⁴ IZVOR: ZASCHE, Ivan, „Park Jurjaves“

¹²⁵ IZVOR: ZASCHE, Ivan, „Park Jurjaves“



Slika 17. Pogled s jugoistoka¹²⁶ (Grafička mapa NSK, signatura GZGM zasch 1. – C-M-LXV-3)



Slika 18. Prikaz katedrale i biskupskog dvora u Zagrebu koja se nalazi na naslovnoj strani¹²⁷ (Grafička mapa NSK, signatura GZGM zasch 1. – C-M-LXV-3)

Osim prikaza Maksimira, kao posljedica rada Ivana Zaschea, nadbiskup Vrhovac posjedovao je album fotografija. Naime, 1867. godine Ivan Standl napravio album „Jurjaves“. Album sadrži 12 fotografija: Ulaz, Sveti Juraj, Ribnjak, Otok, Kiosk, Pogled s kioska, Kovačnica, Ljetni dvorac, Crkvice, Gloriet na velikoj livadi, Mirovna koliba i Pogled s mirovne kolibe. Standl je taj album poklonio nadbiskupu. U pismu mu je napisao:

¹²⁶ IZVOR: ZASCHE, Ivan, „Park Jurjaves“

¹²⁷ IZVOR: ZASCHE, Ivan, „Park Jurjaves“

„Potaknutim krasnim partijama divnog perivoja Jurjevca uzeo sam si slobodu, da fotografski snimim album najodličnijih predmeta, pa imadem čast Vašoj ga uzoritosti u najdubljem poštovanju uručiti.“¹²⁸

9.1.4.4. Opis perivoja

Opis perivoja 50-ih godina možemo pronaći u uvodu već spomenutog nepoznatog autora u albumu „Jurjaves“. Ulaz u perivoj bio je napravljen od jednostavna četiri stupa. U središtu su se nalazila dva visoka stupa, a sa svake strane tih stupova nalazila su se još dva manja. Na vrhu su se nalazile kamene vaze, svaka na jednom stupu. Stupovi su bili povezani kopljastim rešetkastim vratima od kovanog željeza. Na suprotnoj strani ceste nalazila se gostionica sa uređenom pivovarom. Nakon što se ušlo kroz ta vrata, u produžetku se nalazila glavna aleja, sve do kioska. No, prije aleje nalazio se pješčani trg koji je služio za ostavljanje automobila posjetitelja. Na desnoj strani nalazila se prizemna stražarnica, odnosno Vratarska kućica podignuta 1847. godine. U njoj su živjeli stražari parka. Bila su to dvojica ratnih invalida u odori. Osim što su pazili na red i mir u parku, služili su i kao vodiči za strane posjetitelje. Vrtlarovu kuću projektirao je arhitekt Bartolomej Felbinger. Na zapadu se nalazila koliba za goste koja je sadržavala stolove, stolice i klupe. Na samom ulazu nalazio se i kip sv. Jurja. Njega je 1867. godine Haulik kupio od Antuna Dominika Fernkorna. Unatoč mišljenju kako ovaj brončani kip treba imati drugačiju pozadinu, biskup ga je svejedno želio postaviti u park. Kasnije ga je njegov nasljednik, zagrebački kardinal i nadbiskup Josip Mihalović preselio nedaleko Akademije. Desnom stazom uređenom hortenzijama i drugim vrstama grmlja moglo se doći do Donjeg jezera. Oko jezera bile su zasađene žalosne vrbe, tulipani, gladijole, platane, ali i druge vrste grmlja. Uz klupe su posađene lipe i hrastovi. Na humku blizu jezera nalazio se kip „Napuljski ribar“. Njegov autor bio je Joseph Käschrnann, kipar podrijetlom iz Slovenije. Ribar je držao udicu bačenu u vodu. Daljnjom šetnjom od Donjeg jezera dolazi se do Gornjeg jezera. Voda se iz Gornjeg jezera prelijeva u slapovima do Donjeg jezera, a iznad vodopada nalazio se drveni most. Na tom kamenom zidu vidljivo je napisana 1848. godina kada je dovršeno oblikovanje jezera. Nedaleko od malog vodopada nalazila se kamena statua. Njezin autor bio je također Käschrnann, a nazivala se Žetelica. Prikazivala je djevojku koja u rukama ima cvijeće, grablje i klasje. Okolo kipa bile su posađene bijele ruže koje simboliziraju nevinost. U podnožju kipa nalazi se natpis „Errare per lucos amoenae quos et aquae subeunt et auae“. Ukoliko bi hodali dalje uz jezero, stigli bi do takozvane Druidske livade. Na rubu ove livade nalazio se crni mramorni križ sa Isusom

¹²⁸ MALEKOVIĆ. „Likovne umjetnosti u Maksimiru“, 152

Kristom. Na jednom humku nalazio se Vidikovac ili Kiosk podignut 1843. godine. Njegov autor bio je projektant Franz Schücht. Visok je sedamnaest metara te sadrži tri kata. U prizemlju se nalazi trijem, a na prvom i trećem katu terasa. Budući da je vidljiv sa svih strana perivoja, služi kao orijentir unutar Maksimira. Vidikovac je obrasao bršljan, ali i ruže te ukrasno bilje. Oko njega nalazio se pijesak. Nedaleko njega nalazi se Švicarska kuća sagrađena 1842. godine. Njezin autor Franz Schücht imao je plan napraviti jednokatnicu „obučenom“ u kamen. U tom donjem dijelu nalazila se lovačka soba, odnosno lugarev stan. Gornji kat služio je biskupu Hauliku kao salon. Napravljena je od drveća hrasta, a u njoj se nalazila dvorana i jedan kabinet. Prelat Jakob Ruttenstock von Klosterneuburg donirao je drvo iz augustinskog samostana u Klosterneuburgu pokraj Beča. Njime se renovirao strop u stilu baroka. Bečki slikar Anton Kothgasser ukraasio je 12 stakala motivima iz Švicarske i Tirola. Tu su se još nalazili gotički stolci, stolovi sa japanskim vazama, staronjemačka ura, starinski svijećnjak i statue, sa motivima iz Niebelunga po zidovima. Okolo kuće na prvom katu nalazio se balkon sa pogledom na perivoj. Pokraj kuće nalazila se fazanerija sa bijelim indijanima i djetlićima, bijelim turskim guskama, bijelim talijanskim pijetlima, patkama za kljukanje, bijelim golubovima i kvočkama. Ovdje se nalazi Velika livada, Dolina omorika crnogoričnih šuma idealna za vrijeme ljetnih mjeseci, vinova loza, žalosne vrbe, voćnjak i Mirna koliba. Preko Velike livade možemo stići do Doline borova. Ovdje je i Hram prirode ili Bellevue izrađen u gotičkom stilu. U njemu se nalazio veliki stol sa stolicama radi odmora. Prema njemu ide se putem ukrašenim sa cvijetom Sinca minor. Sa Bellevue seže pogled na Dolinu mlinova i na Mirnu kolibu. Mirna koliba također je djelo Franza Schüchta. Sagrađena od hrastovog drveta, služila je kao nastamba za vrtlara koji se brinuo za voćnjak. U prizemlju se nalazio vrtlarov stan, a na katu parketirana. Krov je bio prekriven slamom, a stupovi su činili verandu, obraslu bršljanom. Unutrašnjost je uređena parketnim podom, stilskim pokućanstvom, svijetlo sivim tapetiranim stijenama na kojima su se nalazile uokvirene francuske gravure i slikama prirode. Na stolu se nalazilo veće crno ogledalo, a jedno vrijeme i knjiga s natpisom „Dvanaest ozbiljnih riječi posjetnicima ove kolibe“. Koliba je bila obrasla vinovom lozom sve do krova. Jedne noći 1916. godine koliba je do temelja izgorjela. U povrtnjaku je bilo posađeno dvije tisuće raznih vrsta voćki. Što se tiče vinograda, sadržavao je dvjesto sorti. U parku je postojao i Pčelinjak sa vlastitim ovalnim vrtom omeđenim drvećem i cvjetnjakom radi zaštite od vjetrova. Radi pčelinjaka ovdje su zasađene Maioran, Reseda odorata, Satueri, gospina dušica, Lvadena, Ysop, Asclepias, Mellisa, Aster multiflora, Solidato i druge vrste cvijeća, ali i lipa. Svileni je bila još jedna kuća sa jednim katom. U njezinom prizemlju živio je nadglednik. Tu su se nalazile i komore radi spemanja i sušenja

listova duda. Na katu su se nalazile svije prostorije za dudove svilce, police i spremnici te naprave za grijanje. Radi zaštite od vjetrova svilana je sakrivena stablima dudova u osamnaest raspoređenih polukružnih zavoja. Kada bi poželio prenoćiti u ovom parku, biskup je to mogao. Za to mu je poslužio ljetnikovac. Ljetnikovac je sadržavao salon, pisaonicu, spavaonicu sa predsobljem i pomoćnim odajama za poslugu. Unutrašnjost nije bila raskošno uređena po želji samog biskupa. Terasa omogućava pogled na cvjetinjak i na glavnu ulicu. Ispred njega nalazio se kip poznat pod nazivom „Skupina djece“. Njegov autor bio je ponovno Joseph Käschnmann. Predstavljao je tri dječaka koji su se igrali cvijećem, golubima, dudovim svilcem i svilom. Iza ljetnikovca nalazile su se staje s mürztalskim kravama, peradarnik sa zlatnim i srebrnim fazanima, bijelim paunovima i guskama, kućnim golubovima te drugim vrstama rijetke peradi. Osim ovog starog ljetnikovca, dvije godine nakon objavljivanja „Park Jurjaves“ podignut je novi ljetnikovac. Nalazio se na jugozapadnom dijelu perivoja, a podignut je ne bi li bio što ugodnija rezidencija prvom zagrebačkom nadbiskupu, Hauliku. Olga Maruševski autorom ovog ljetnikovca smatra Franju Kleina.¹²⁹

Iako sam već spomenula određeno drveće i vrste cvijeća zasađenih pored pojedinih objekata unutar parka, potrebno je napomenuti opće informacije o svima njima. Tako je već rečeno da je glavna vrsta drveća hrast. Osim njega ovdje možemo pronaći crnogorična stabala poput smreke ili omorike, javor, brezu, lipu, platane, katalpe, bagrem, žalosnu vrbu, kesten i druge vrste. Što se tiče poludrveća i žbunja, posađeni su brojne vrste poput Syringa, Evonymus, Rubus, Lonicerna, Celtis, Spirea, Cytisus, Amorpha fruticosa, Ataphylea, Cornus alba, tuja, Hibiscus i mnoge druge. Što se tiče vrsta cvijeća, ovdje se mogu vidjeti klastere, ruže, Mimulus, Abutilon, gladijole, tulipani, tacete, vanilija, Portulac, Vinca rosae, Casia marilandica te još mnogo više.¹³⁰ Ovdje su se nalazile i brojne rijetke vrste poput engleske božikovine, američkog brijesta, libanonskog cedara, japanske kaline, japanske sofore, kanadske šljive, američke tamarike i druge vrste. Kao što je već navedeno, unutar parka nalazile su se i brojne gospodarske zgrade, poput već spomenute svilane za proizvodnju svile, branjevine za uzgoj fazana, jelenjaka za uzgoj jelena i srna, zgrada gdje se proizvodilo mlijeko, hmeljarnice za proizvodnju piva za potrebe pivovare, mlina, pilane te pijavičnjaka.¹³¹ Izgled jednog dijela parka opisao je i Arthur J. Evans prilikom svoga putovanja kroz Bosnu i Hercegovinu 1875. godine. Na svom putu zastao je i u Zagrebu. Jednom prilikom posjetio je i Maksimir tražeći bugarsku koloniju koja se nalazila blizu nadbiskupova parka Maksimir.

¹²⁹ GOSTL, „Zagrebački perivoji i promenade“, 166 - 167

¹³⁰ KOSIĆ, „Maksimir“, 11 - 16

¹³¹ MUDRINJAK, „Povijest parka Maksimir“, 37 - 39

Tada je zapisao: „Prošao sam kroz park i uputio se stazom koja je, kako mi je rečeno, vodila onamo. Poslije neznatnog krivudanja kroz kukuruzna polja, našao sam se usamljen u lijepoj hrastovoj šumi. Lutao sam kroz nju i katkada izbijao na otvorene proplanke, koji su me podsjećali na Nju Forest I, ovdje bi šuma oživjela od sjajnih, mrkocrvenih i srebrnastih leptirova, i iznenadno, munjeviti odsjaj pravoga cara svih leptirova sručio bi se sa hrastovih strmih visina. Ali, meni je bilo potrebno samo jedno – staza. Međutim, u daljini čuo se klepet zvona na stoci i, probijajući se prema zvuku, opazio sam, između čvornovatih hrastovih stabala, mirne krave na ispaši (...).¹³² Ovaj opis nam govori kako je, usprkos radova koje su poduzimali brojni ljudi, park i dalje ostao netaknut, sačuvan pa gotovo i još uvijek divlji dio prirode. Ta zamisao bila je prisutna i kod Vrhovčeva plana. Park je trebao biti i dalje povezan sa ostatkom prirode, bez strogih granica. Želio je da se kroz pojedina stabala i uređene parkove i dalje nadzire šume te skupine drveća koje bi stvarale prividnost kako parku nema kraja.

Kao što je već na samom početku rečeno, površina parka iznosi 651 hektar. Kada bi gledali što sve park obuhvaća, mogli bi izračunati površinu svakog pojedinog elementa. Prema tablici br.1 možemo vidjeti kako je površina perivoja 192,82 hektra, površina Zvjerinjaka 13,56 hektara, ljetnikovca s vrtom i gospodarskim zgradama 7,72 hektara. Bubara s dudinjkom zauzima površinu od 2,72 hektra, dok pčelinjak s cvjetnjakom 0,91 hektar. Voćnjaci se prostiru na 6,67 hektara, a hmeljnik na 6,57 hektara. Oranice obuhvaćaju površinu od 191,42 hektra. Veličina livada je 57,55 hektara, a šuma 172,64 hektra. Ukupni zbroj površina je 651,86 hektra.

¹³² Arthur. J. EVANS, „Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875.“, 85

Tablica 2. Udio perivoja, zvjerinjaka, ljetnikovca s vrtom i gospodarskim zgradama, bubara s dudinjakom, pčelinjak s cvjetnjakom, voćnjaka, hmeljnika, oranica, livada i šuma u ukupnoj površini parka

Vrsta parkovnog predjela	Površina u hektarima
Perivoj	192,82
Zvjerinjak	13,56
Ljetnikovac s vrtom i gospodarskim zgradama	7,72
Bubara s dudinjakom	2,72
Pčelinjak s cvjetnjakom	0,91
Voćnjaci	6,67
Hmeljnik	6,57
Oranice	191,42
Livade	57,55
Šume	172,64
UKUPNO	651,86

10. URBANI TIP ARHITEKTURE – JAVNI GRADSKI PERIVOJI

10.1 ILOK

O postojanju parkova i perivoja ima tragova i na samom istoku Republike Hrvatske, u Iloku. Ilok je grad duge i bogate povijesti. Naseljen je još od prapovijesnog doba. U antičko doba Ilok je pao pod vlast Rimljana. Na ovome području Rimljani su podigli pograničnu postaju pod nazivom Cuccium, koja se nalazila na putu između Murse ili današnjeg Osijeka i Taurunuma ili današnjeg Zemuna. Brojni vinogradi po kojima je Ilok i danas poznat, podignuti su upravo u ovo rimsko doba. Naime, car Marko Aurelije Prob (276. – 282.) rodom iz Sirmiuma ili današnje Srijemske Mitrovice poticao je sadnju vinove loze u Srijemu. Tako je i ovdje dolazilo do podizanja vinograda.¹³³

U razdoblju srednjeg vijeka dolazi do prvog spomena Iloka. U raznim izvorima od 13. stoljeća spominje se u različitim oblicima. To su Vlcan, Voilack, Vylok, Villak, Wylok ili Wyhok. Problem ga je razlikovati od posjeda Ilok ili Ujlak koji je u to vrijeme postojao u okolini Đakova. Naime, 1283. godine se spominje naselje Ilok, ali nije sigurno da li je to ovaj Ilok ili onaj pokraj Đakova. U 15. stoljeću, točnije 1438. godine Ilok se spominje kao trgovište, a već 1454. godine kao grad. U srednjem vijeku Ilok je bio veliki grad. Imao je oko 4 000 stanovnika. U gradu je živjelo katoličko stanovništvo. Ovdje su franjevci podignuli svoj samostan. Na ovome području djeluju još od 1343. godine. Osim franjevačkog samostana, u gradu je postojalo šest, a po nekima čak devet crkvi. Kako je bilo ustrojeno gradsko naselje govore nam i bolnica, kovnica novca, utvrda, kao i podgrađe. Kralj Ludovik II. donio je 1525. godine gradski statut kojim je potvrdio sve povlastice grada. Zlatko Karač i Alan Braun navode kako je to zapravo hibridna zbirka propisa u kojoj se nalaze sve povlastice koje je vojvoda Nikola Iločki u drugoj polovici 15. stoljeća dodijelio građanima, a kasnije su pridodani pravni običaji Budima, odnosno osam slobodnih ugarskih gradova.¹³⁴ U tom statutu regulirana su mnoga područja u Iloku. U njemu se nalaze određeni urbanistički propisi koji određuju postupak u slučaju požara, reguliraju pitanja odvodnje vode, sigurnost bunara, položaj kuća u odnosu na ulice, probleme međa, a govori i o komunalnom redu te javnoj čistoći. Postoje propisi i o održavanju građevina, javnih zgrada poput crkvi, gradskih zidina, suda, zatvora, trgova, mlinova, luka, žitnica i bolnica. Ovdje se spominje i okoliš srednjovjekovnog Iloka. U njemu stoji: “svaki od građana zajedno ili posebice mogu slobodno

¹³³ Mladen OBAD ŠĆITAROCI, Bojana BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, „Dvorci i perivoji u Slavoniji – od Zagreba do Iloka“, 172

¹³⁴ Zlatko KARAC, Alan BRAUN, „Analiza urbanističko – komunalnih i graditeljskih regula u srednjovjekovnom statutu grada Iloka iz 1525. godine“, *Prostor* 8/2000, 17

izvan grada napraviti vrt ili bašče, ili kako narod kaže kir“.¹³⁵ Kultivirani pejzaž Iloka čine njive, livade, šume, vrtovi, oranice, polja i vinogradi. Znači, u srednjem vijeku perivoji i parkovi još se ne spominju. Riječ je samo o vrtovima za prehranu stanovnika.¹³⁶ Nabrojani su brojni ugledni stanovnici, kao i vrste obrta. Gradski statut sadrži uvjete posjedovanja, prodaje i nasljeđivanja nekretnina.¹³⁷

Iločki posjed vrlo je često mijenjao vladare. Prvi poznati vladar bio je Mohor, kojega je sredinom 13. stoljeća naslijedio njegov unuk Ipolit. Od 1267. godine upravu je preuzeo Dominik Čak Vukovski. O tome nam govori darovnica kralja Ladislava IV. Kumanca iz 1283. Godine koja je to potvrdila. Obitelj Čak vladala je Ilokom do 1354. godine, kada kralj Ludovik I. posjed predaje Nikoli i Pavlu Gregorjanski. Već 1364. godine kralj je imanje dodijelio palatinu Nikoli Konthu. Od tada njegovi nasljednici nose ime Iločki. Iločki su bili upravitelji Iloka sve do 1525. godine, samo jednu godinu prije nego što on pada pod vlast Osmanlija. Pojedini članovi Iločkih bili su zaslužni što se vlastelinstvo razvijalo. To su prije svega ban Hrvatske, Slavonije i Srijema, Nikola Iločki i njegov sin Lovro. Nikola je dao obnoviti iločke zidine koje postoje i danas.¹³⁸

Pod Osmanlijama vlastelinstvo je bilo od 1526. godine pa sve do 1688. godine kada je austrijski maršal don Ferdinand Carl grof Caraffa di Stigliano oslobodio Ilok. Ilok je u to vrijeme bio središte Srijemskog sandžaka. Kako je grad izgledao najbolje opisuje carski tajnik M. Prandsätter koji ga je usporedio sa Esztergomom, koji se nalazio u Mađarskoj. U gradu su i dalje postojale zidine. Ono što je podignuto u osmanskom periodu su turska kupelj, koja je nastala preuređenjem kule na južnoj strani i mauzolej.¹³⁹

Nakon što je Ilok 12. srpnja 1688. godine oslobođen od osmanske vlasti upravu je preuzela Habsburška Monarhija. Kralj Leopold I. 30. srpnja 1697. godine Ilok je predao rimskom knezu Liviju I. Odescalchiju. Razlog tome je bila činjenica da je papa Inocent XI. potjecao iz ove rimske obitelji. On je poticao brojne europske vladare u borbu protiv Osmanlija, kako bi se oslobodili prostori pod osmanskom vlašću. Isto tako, papa je Leopoldu I. posudio 325 000 forinti koje mu car nije mogao vratiti. Knez Livije I. Odescalchi bio je papin rođak. Osim Iloka Odescalchi je dobio na upravu i Srijem. Leopold I. ostavio je u svom posjedu tvrđave Petrovaradin, Slankamen i Zemun. Iste te godine počeo je nositi titulu „ducatus Sirmiensis“ ili vojvoda Srijema. To je potvrđeno 1698. godine kada ga je carski

¹³⁵ KARAC, BRAUN, „Analiza“, 23

¹³⁶ Isto 24

¹³⁷ Isto 15 - 25

¹³⁸ ŠĆITAROCI, ŠĆITAROCI, „Dvorci i perivoji u Slavoniji“, 173

¹³⁹ Isto 174

komesar don Ferdinand Carl grof Caraffa di Stigliano 16. ožujka uveo na njegov novi posjed. Posjed je u njegovo ime primio opunomoćenik opat Bonnini u prisutnosti katoličkog i pravoslavnog svećenika te stanovništva toga prostora. Upravitelj je postao knez Bartolomeo Grossi.¹⁴⁰ Mato Batorović navodi kako se hrvatsko plemstvo i Sabor tom odlukom nisu složili budući da oni nisu htjeli da se Slavonija dijeli stranom plemstvu. Staleži su poslali svoje poslanike da prosvjeduju protiv te odluke kralja Leopolda.¹⁴¹ Zanimljivo je to što je kralj i ženskim članovima obitelji dao pravo da nasljeđuju vlastelinstvo. Usprkos tome, Livije I. umro je bez nasljednika. Tako je posjed 1714. godine preuzeo njegov daljnji rođak Baltazar I. Erba Odescalchi. Za 325 000 forinti dobio je samo 729 sesija sa 36 sela i naselja, a ne cijeli posjed kako je u darovnici navedeno. „Svaka sesija obračunata je sa 445 forinti i 5 2/3 novčića, a kamata na sesiju sa 22 forinta i 27 17/24 novčića. Na taj način dobio je Balthasar Erba Odescalchi manje zemljišta nego što je trebao dobiti da bi se u cijelosti pokrio carev dug od 325 000 forinti.¹⁴² Uvod u posjed izvršio je carski komorski inspektor Johann Aleksander von Kallaneck. Ilok je tako ostao u vlasništvu ove obitelji sve do 1944. godine kada je posjed postao državno vlasništvo.¹⁴³

Vlastelinstvo je bilo podijeljeno na dva dijela. To su Gornji Srijem sa središtem u Iloku i Donji Srijem sa središtem u Irigu. Gornji Srijem bio je površinom vrlo velik. Obuhvaćao je sela Molovin, Sot, Pakleđin, Ljuba, Susek, Sviloš, Bačinci, Erdevik, Divoš i Remeta. Donji Srijem sadržavao je sela Irig, Rivica, Vrdnik, Jazak, Bešenovo, Šuljam, Grgurevci, Mandelos, Kujinjaš, Šatrinci, Krušedol, Maradik, Višnjevci, Radinci, Beška, Čortanovci, Patka, Pavlovci i Stjenovci.¹⁴⁴ Godine 1720. Gornji Srijem je sadržavao 121 sesiju, a 1726. godine taj broj se povećao na 729 sesija, no 1745. godine broj sesija se smanjio na 535. U prvoj polovici 18. stoljeća površina mu je bila 14 955,75 hektara, a broj stanovnika iznosio je 5 000. Sam Ilok bio je podijeljen na Gornji ili Stari grad i na Donji Grad. Gornji grad bio je omeđen srednjovjekovnim zidinama, unutar kojih su se nalazili dvorac i franjevački samostan sa crkvom. Tijekom 18. stoljeća, prilikom obnove tvrđave u baroknom stilu podignute su nove zgrade. Kako je to izgledalo prikazuje plan vlastelinstva iz 1784. godine.¹⁴⁵

Tu su prije svega bili vlastelinski dvorac, stanovi, staje, žitnica, dvorski vrt koji će kasnije prerasti u perivoj, županijska kuća, stan vlastelinskog provizora, katoličke crkve, kuća

¹⁴⁰ Stjepan SRŠAN, „Povijesni opis Srijemskog Iločkog vojvodstva“, *Hrašće* 22/2000, 13

¹⁴¹ Mato BATOVIĆ, „Vlastelinstvo Odescalchi u Iloku i Srijemu“, *Hrašće* 15/1999, 12

¹⁴² Isto 14

¹⁴³ ŠĆITAROCI, ŠĆITAROCI, „Dvorci i perivoji u Slavoniji“, 174

¹⁴⁴ BATOVIĆ, „Vlastelinstvo Odescalchi u Iloku i Srijemu“, 14

¹⁴⁵ ŠĆITAROCI, ŠĆITAROCI, „Dvorci i perivoji u Slavoniji“, 174

podžupana, samostan, crkva franjevac, kurija baruna Brnjakovića, zgrada sa stanovima za osoblje vlastelinstva, kuća liječnika, suca obitelji Krajčević, pravoslavno groblje i kuća Brnjaković. Stari dvorac na sjeverozapadu tvrđe vjerojatno je podigao Nikola Iločki, no kako je on izgledao nemamo podataka. On je razrušen prilikom austrijske opsade Iloka kada je ovaj kraj oslobođen od Osmanlija. Materijal urušenog dvorca odvezen je Dunavom za gradnju tvrđave u Petrovaradinu.¹⁴⁶ Na njegovom mjestu knezovi Odescalchi podignuli su novi dvorac. Njegova gradnja i uređenje trajala je od početka 18. stoljeća pa i u 19. stoljeću. Kao godina početka gradnje spominje se 1721., no to nije sa sigurnošću dokazano. Najstariji trag o gradnji ili obnovi dvorca je iz 1784. godine budući da se ispod balkona nad ulazom u dvorac nalazio natpis „Renoviert 1784“. Dvorac je ponovno obnovljen 1839. godine od strane Livija III. Odescalchija, u duhu talijanske renesanse odakle potječe obitelj Odescalchi. Sam dvorac imao je dva kata. Tlocrt mu je bio u obliku slova U. Arkade na pročelju i sam tlocrt trokrilnog dvorca sugeriraju barokna obilježja u kojima je uređivan. U prizemlju se nalazila pismohrana vlastelinstva, na prvom katu dvorski arhiv, a na drugom katu prostorije za stanovanje.¹⁴⁷

Kao što je već spomenuto, uz sam dvorac se još početkom 18. stoljeća nalazio dvorski vrt. No, tradicija vrtova ovdje postoji još od osmanskih vremena. Vrt se naime spominje još 1717. godine. Prilikom opisa vlastelinstva 1784. godine vrt se spominje pod nazivom „hortus dominalis“. Nalazio se ispod južnih zidina, na mjestu gdje se i danas nalazi. Na katastarskoj karti iz 1864. godine vide se vrtovi, povrtnjaci i voćnjaci. No, tek krajem 19. stoljeća na mjestu vrta i voćnjaka uređen je veliki perivoj. To je bio privatni vrt, ograđen i zaključan, sve do 1956. godine kada je postao javan. O njemu su se brinuli vrtlari školovani u Beču.¹⁴⁸

U svom djelu „Hrvatski perivoji i vrtovi“ Dragutin Kiš je zapisao: „Parkovne površine oko staroga grada u Iloku predstavljaju također veoma bogato naslijeđe, čije se bogatstvo očituje u raznolikosti biljnog fonda (impozantni primjerci tulipanovca, japanskih sofora, paulovnije, koprivića, žalobne japanske sofore i dr.) kao i u vizurama na širinu dunavskog pejzaža s razlivenim vodama i srebrnastim vrbama. Te su vizure jedinstven doživljaj, koji može da bude upotpunjen slikom iz bajke, što je pruža noćni pogled s Dunava na osvijetljeni stari grad. Pojedini dijelovi parka uređeni su na klasičan način. Uz navedene kvalitete, koje se odnose na bogatstvo vizura, ovdje se može prezentirati razvoj hortikulturne misli od srednjovjekovnih samostanskih vrtova (prostor uz stari samostan omogućuje formiranje takvoga vrta u kome bi se utilitarni sadržaji upotpunili lijehama ruža i šimšira) pa preko

¹⁴⁶ Željko TOMIČIĆ, Marko DIZDAR, Bartul ŠILJEG, Daria LOŽNJAK DIZDAR, „Ilok – dvor knezova Iločkih. Rezultati istraživanja 2004.“ *Annales Instituti Archaeologici* 1/2005, 10

¹⁴⁷ ŠĆITAROCI, ŠĆITAROCI, „Dvorci i perivoji u Slavoniji“, 176 - 177

¹⁴⁸ Isto 179

oblikovanja dijela baroknog parka uz stari dvorac, do pejzažnog engleskog tipa perivoja sa širokim livadama i prostorima (...).“¹⁴⁹

10.2. RIJEKA

10.2.1. Povijesni pregled razvoja Rijeke

Grad Rijeka razvio se na samom sjeveru Liburnije, na području koje se prostiralo od rijeke Raše u Istri pa sve do rijeke Krke u sjevernoj Dalmaciji, uključujući otoke i primorje. Liburnija je ime dobila po Liburnima, plemenu koje se ovdje nastanilo u razdoblju starijeg željeznog doba.¹⁵⁰ Autohtono liburnijsko stanovništvo živjelo je u naseljima gradinskog tipa, na uzvišenju. Središte tog naselja bilo je na trsatskoj gradini. Nakon što ova područja zauzimaju Rimljani, započelo je razdoblje podizanja i razvijanja liburnijskih gradova. Jedan od tih gradova bila je Tarsatica ili današnji Trsat. Naime, ime Tarsatika se ne može odvojiti od imena Trsat koji se nalazi iznad rijeke Rječine. Naziv Trsat nije se razvio iz imena Tarsatika, već Tarsatika iz imena Trsat. U djelima starih pisaca današnja Rijeka se spominje, osim Tarsatice, kao Tharsatice i Tharsaticum.¹⁵¹ Nakon pada pod rimsku vlast, centar razvoja naselja preselio se sa trsatske gradine na prostor jezgre današnje Rijeke. Na čelu uprave nalazili su se duoviri iure dicundo o čemu svjedoče i dva natpisa, jedan od Gaja Notarija Vetidijana Sekunda i drugi od Tita Vetidija Nepota.¹⁵² Tarsatika se razvila kao stajalište rimske vojske na putu prema Panoniji i Iliriku, odnosno prema Sisciji. Prema Peutingerovoj karti, Tarsatika je postojala na cesti od Aquileje pa sve do Lješa u Albaniji. Postupno se preoblikovala u grad rimskog tipa. Karakteristični oblik rimskog kastruma, sa dvije glavne ulice – cardo i decumanus primijenjen je i u ovom rimskom naselju. On se može vidjeti i danas.¹⁵³

U 7. stoljeću na ova područja dolaze Slaveni. Tarsatika je razrušena, a stanovnici su se iselili. No, to se nije dogodilo sa Trsatom. Stanovništvo je popravilo razrušene dijelove i nastavilo živjeti na tom području. Na ruševinama stare Tarsatike razvijalo se novo naselje. Prvo je nastala kula, a iz nje će se kasnije razviti feudalni kaštel. U 10. stoljeću taj dio bio je u sklopu hrvatske države na čelu sa kraljem Petrom Krešimirom. U to doba hrvatska država se prostirala od rijeke Cetine u Dalmaciji do rijeke Raše u Istri. Smatra se da su od 10. do 12.

¹⁴⁹ Dragutin KIŠ, „Hrvatski perivoji i vrtovi“, 246

¹⁵⁰ Šime BATOVIĆ, „Liburnska kultura u mlađem željezno dobu“, *Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije*, str 63

¹⁵¹ „Povijest Rijeke“, Skupština općine Rijeka: izdavački centar Rijeka, 46 - 47

¹⁵² Isto 52 - 53

¹⁵³ Zlatko PRIKRIL, Zdenko KOLACIO, „Urbanistički razvoj Rijeke“, Rijeka – Zbornik, 189

stoljeća gospodari Rijeke bili pulski biskupi. Osim Rijeke, njihov feud činili su Kastav, Mošćenice i Veprinac.¹⁵⁴

Rijeka se prvi puta spominje 1281. godine u zaključcima mletačkog Velikog vijeća. Rijeka se naziva „Flumen sancti Viti ili „partes Fluminis“. Ovdje je bilo riječ o imanjima mletačke obitelji Gradenigo. U prošlosti grad Rijeka nosio je razne nazive. Nazivao se „Fanum Sancti Viti ad Flumen“, „Vitopolis“, „Rika“, „Rika Sv. Vida“ ili „Communitas terrae Fluminis Sancti Viti“. ¹⁵⁵ Ovdje su živjeli brojni trgovci budući da je bila razvijena trgovina. U 13. stoljeću naselje je bilo male veličine. Prostiralo se između današnjeg Korza i guvernerove palače pa sve do municipija i bivše Via del fosso. Kao što možemo vidjeti, grad se razvijao horizontalno, paralelno sa obalom. Giovanni Kobler u svom djelu „Povijest Rijeke“ ističe kako su ovdje već početkom 14. stoljeća postojale gradske zidine. On je naime proučavao značenje izraza „terra Fluminis“ i „districtus terrae Fluminis“. Tvrdio je kako izraz „terra Fluminis“ znači obzidani gradski teritorij.¹⁵⁶ Unutar grada nalazio se glavni trg oko kojeg su se nalazile kuće. Na istoku se smjestila župna crkva, a na zapadu samostan augustinaca. Samostan augustinaca sa crkvom svetog Jeronima osnovan je 1315. godine.¹⁵⁷ Prostor oko samostana nije bio naseljen. Ovdje su se nalazile livade koje su potom augustinci pretvorili u svoje vrtove i vinograde.¹⁵⁸ Podignute su gradske zidine oko cijelog naselja, uključujući tvrđavu feudalnog gospodara. U pješčanom predjelu ispred grada razvila se radionica popravljanja i gradnje brodova.¹⁵⁹

Krajem 13. i početkom 14. stoljeća Rijeka je pripala devinskim knezovima. Naime, akvilejski patrijarh feud koji su činili Rijeka, Kastav, Mošćenice i Veprinac prepustio je svojim vazalima. Već 1337. godine potpala je pod vlast kneza Bartola Frankopan, nakon što je pobijedio kneza Đuru Devina. Nakon pomirenja ove dvije kuće, 1365. godine Frankopani su Rijeku prepustili devinskim knezovima. Na samom kraju 14. stoljeća, točnije 1399. godine izumrla je muška linija ove obitelji. Tada su vlast preuzeli članovi obitelji Walsee. U tom razdoblju Rijeka je jačala u trgovinskom smislu povezujući se sa drugim zemljama. Trgovali su sa hrvatskim i slovenskim zemljama u zaleđu i uz Jadransko more te na Apeninskom poluotoku. Grofovi Walsee Rijeku su 1471. godine prodali caru Fridrihu III. Habsburg. Tako je Rijeka postala sastavnim dijelom posjeda obitelji Habsburg. U razdoblju pod njihovom upravom razvila se u trgovački i lučki grad. Imala je autonomnu upravu na čelu sa carskim

¹⁵⁴ Tugomil UJČIĆ, Vitomir UJČIĆ, „Rijeka: život grada od najstarijih vremena do danas“, 7

¹⁵⁵ Isto 6

¹⁵⁶ Isto 7

¹⁵⁷ FERDO HAUPTMANN, „Rijeka – od rimske Tarsatike do Hrvatsko – ugarske nagodbe“, 19 - 20

¹⁵⁸ UJČIĆ, UJČIĆ, „Rijeka: život grada od najstarijih vremena do danas“, 21

¹⁵⁹ „Povijest Rijeke“, Skupština općine Rijeka: izdavački centar Rijeka, 83

kapetanom.¹⁶⁰ Od sedamdesetih godina 15. stoljeća dolazi do slabljenja riječke trgovine. Naime, pod vlašću Habsburgovaca njezini interesi su bili podređeni carskim interesima, koji je davao prihode carinarnica i mitnica u dvogodišnji zajam. Svu trgovinu usmjeravali su u Trst. To je vrijeme pojave Osmanlija, ratova Mlečana sa Austrijom i sa senjskim uskocima. Brojni putevi u zaleđu bili u ugroženi tim sukobima. Uskoci su koristili riječka brodogradilišta za gradnju svojih brodova, a obalu za svoja skladišta. Mlečani su nastojali što više oslabiti Rijeku, koju su često napadali. Isto tako, nastojali su dovesti trgovce iz riječke luke u svoje luke Kopar i Milje.¹⁶¹

U 18. stoljeću Habsburgovci su željeli ojačati trgovinu zbog čega im je bila potrebna jaka luka. Kralj Karlo III. prvo je 1717. godine donio patent o slobodnoj trgovini Jadranom, a potom je 18. ožujka 1719. godine Rijeku i Trst proglasio slobodnim lukama. Budući da trgovci i brodovi nisu morali plaćati brojne namete, privukao je brojne trgovce u ove luke. Radovi na novoj cesti, Karolini započeli su 1726. godine. Cesta je povezivala Karlovac te Rijeku i Bakar. Pod vlašću Marije Terezije 1753. godine formirana je posebna pokrajina koja se nazivala Austrijsko Primorje. U njezinom sastavu bio je Trst, Rijeka i Hrvatsko Primorje. Nalazila se pod upravom tršćanske Intendance. No, zbog nezadovoljstva ugarskih i hrvatskih staleža, 1776. godine Rijeka je pripojena Hrvatskoj, u sastav novoosnovane Severinske županije. Na čelu se nalazio guverner, smješten u Rijeci, kojemu je Rijeka odgovarala u trgovačkim poslovima. Unutarnju samostalnost grada carica Marija Terezija je potvrdila 1779. godine. Njezin sin, Josip II osnovao je novu upravnu jedinicu pod nazivom Ugarsko Primorje u čijem sastavu se našla i Rijeka.¹⁶² Naime, 1785. godine ukinuo je staru podjelu na županije te je Mađarsku i Hrvatsku podijelio na deset okruga. U sastavu Ugarskog primorja našli su se Riječki, Bakarski i Vinodolski okrug.¹⁶³

Gospodarska obnova Rijeke, koja se odvijala u drugoj polovici 17. i u 18. stoljeću rezultirala je povećanjem broja stanovnika. Povećanjem broja stanovnika stara gradska jezgra postala je premala. Zbog toga je Marija Terezija 1755. godine odlučila da se grad počne širiti prema moru. Taj dio nazivao se „Civitas nova“. Josip II. naredio je rušenje barbakani i zidova. Izgradnja se ondje koncentrirala oko tri središta. To su bila područje oko Guvernerove palače između obale i današnjeg Togliattijeva trga, potom prostor oko rafinerije šećera i Lazareta te

¹⁶⁰ UJČIĆ, UJČIĆ, „Rijeka: život grada od najstarijih vremena do danas“, 7 -8

¹⁶¹ „Povijest Rijeke“, Skupština općine Rijeka: izdavački centar Rijeka, 110 - 115

¹⁶² Tugomil UJČIĆ, Vitomir UJČIĆ, „Rijeka: život grada od najstarijih vremena do danas“, 24 - 25

¹⁶³ „Povijest Rijeke“, Skupština općine Rijeka: izdavački centar Rijeka, 149 - 150

područje od Predgrade, Rove i uz Rječinu. Rova je danas Korzo i ulica Ante Starčevića. Novi prostor oblikovan je stilom baroknog neoklasicizma.¹⁶⁴

10.2.2. Perivoji

Grad Rijeka nema osobito brojnu perivojnu baštinu. U gradu postoji nekoliko manjih perivoja koji međusobno nisu povezani. Najstariji perivoji na riječkom području povezani su uz religijska svetišta. Takva područja u spisima se spominju još u 13. stoljeću, no pravi razvoj parkovne arhitekture na ovom području možemo pratiti od sredine 15. stoljeća. Namjenjeni su održavanju crkvenih obreda, hodočašća, primanju crkvenih velikodostojnika i drugih obreda iz crkvenog života. Primjer takvog parka je upravo onaj na području Trsata čije se postojanje od 13. stoljeća spominje u spisima.¹⁶⁵ U srednjem vijeku podatke o postojanju određenih perivoja nalazimo u zapisima putopisa ili možemo vidjeti naznake da su postojali na kartama i slikama sa toga područja. Razvojem grada mijenja se svijest o namjeni gradskih površina. Tako se vrlo brzo javljaju prvi nasadi drvoreda na mjestu poznatom kao Šetalište na Školjiću.¹⁶⁶

10.2.2.1. Elizabetin perivoj

Prvi perivoj u Rijeci nastaje u drugoj polovici 18. stoljeća na mjestu nekadašnjeg rimskog groblja. Nalazio se ispred južnog pročelja Guvernerove palače. Danas se na tom mjestu nalazi Jadranski trg. Nastao je prema projektu Antuna Gnamba 1780. godine. Gnauć je bio glavni urbanist i arhitekt u Rijeci koji je bio zaslužan i za ovaj projekt. Na riječkoj urbanoj obnovi radio je od 1773. godine pa sve do svoje smrti 1806. godine. Njemu se pripisuje Guvernerova palača na Togliattijevom trgu, kuća Vukovića i obnova kupole gradskog tornja.¹⁶⁷

Elizabetin perivoj nosio je ime carice Elizabete, supruge Franje Josipa. Ovo ime mu je dodijeljeno 1850. godine. Park je oblikovan s obilježjima kasnog baroka. Imao je četverokutnu površinu. Usred parka tekao je potok. Krajem 19. stoljeća, točnije 1890-ih godina, perivoj je nestao zajedno sa Guvernerovom palačom. Naime, palača je srušena zbog oronulog stanja u kojemu se nalazila, a time je uništen i Elizabetin perivoj. Na njegovom mjestu podignuta je nova palača Adria 1896. godine. Na mjestu palače na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće uređen je perivojni trg. Nosio je ime Piazza Elisabeta. Kasnije je mijenjao svoje

¹⁶⁴ Isto 152 - 153

¹⁶⁵ Derek CLIFFORD R, „Parkovna arhitektura u Hrvatskoj kroz povijest: grad Rijeka“, *Vrtovi i parkovi*, 90

¹⁶⁶ Hrvoje SKORUP, Zrinka JOVIĆ, „Kratki vodič kroz riječke parkove“, *Povijesni vrtovi, perivoji i parkovi Primorske Hrvatske*, 115

¹⁶⁷ „Povijest Rijeke“, Skupština općine Rijeka: izdavački centar Rijeka, 155

ime u Piazza Togliatti i Jadranski trg.¹⁶⁸ U njemu je neko vrijeme Elizabetin park zadržan kao parterno – cvjetni dio.



Slika 19 i 20. Prikaz Jadranskog trga danas (fotografirala Marina Junger, 20. prosinac 2015. godine)

10.2.2.2. Šetalište na Školjiću

Na desnoj obali rijeke Riječine 1806. godine nastali su gradski drvoredi. Pružali su se uz obalu u duljini od 300 metara, a u širinu 25 metara. Te godine posađene su prve topole, a potom i platane. Park je otvoren 1823. godine zalaganjem Andrije Ljudevita Adamića. Na monumentalnom ulaznom portalu nalazile su se dvije velike barokne strukture kipara iz Venecije, Orazija Marinalija. Stabla su bila posađena 300 metara u duljinu i 25 metara u širinu.¹⁶⁹

Kako je šetalište izgledalo opisao nam je Dragutin Hirc 1891. godine. „Na kraju fiumarskih kuća velika su željezna vrata, a nad njima dva kamenita kipa. Ovuda se ulazilo na Scoglietto, najveće riječko šetalište. Drveće poraslo je tu u četiri reda: u dva reda zasađeni su omašnji kostanji, a u dva visoke platane, a samo tu i tamo proviruje svojim srebrnastim lišćem po koja topola. S jedne strane leži Riečina, a s druge jedan njezin rukav, pa zato je ovo šetalište uz vodu preugodno, nu ipak pusto i mrtvo, jer Riečani riedko amo zalaze. Naći ćeš ovdje ponajviše djake gdje uče ili učeć se uz knjigu odmaraju.“¹⁷⁰

Šetalište je postojalo sve do 1899. Godine kada je na tom mjestu izgrađeno tramvajsko spremište i radionice riječkog električnog tramvaja.¹⁷¹

¹⁶⁸ ŠĆITAROCI ŠĆITAROCI, „Gradski perivoji“, 175

¹⁶⁹ Igor ŽIC, „Riječki parkovi & spomenici“, *Sušačka rivijera*, 68

¹⁷⁰ ŠĆITAROCI, ŠĆITAROCI, „Gradski perivoji“, 175

¹⁷¹ Isto 175

Na Mrtvom kanalu i u Ulici Borisa Kidrića bile su posađene aleje platana. Njih možemo smatrati najstarijim nasadama na užem teritoriju Rijeke. Kobler navodi kako su drvoređi sađeni prvo 1806. godine, a potom i 1828. godine.¹⁷² Osim platana posadili su i topole, koje su vjerojatno posječene prilikom gradnje željezničke pruge 1873. godine.¹⁷³

Perivoji koji su nastajali nešto kasnije bili su park riječko – senjske nadbiskupije iz 1850. godine, park riječke bolnice iz 1857. godine, Gradski perivoj ili park Mlaka iz 1874. godine, Kazališni perivoj sredinom 19. stoljeća ili Nadvojvodin perivoj iz druge polovice 19. stoljeća.¹⁷⁴

10.2.2.3. Gradski park na Mlaki

Najznačajniji gradski perivoj Rijeke bio je gradski park na Mlaki. Nastao je 1857. godine zapadno od povijesnog središta grada. Sa cestom je bio povezan drvoređom platana. Nazivao se „narodnim parkom“ te parkom Cicilinovo po crkvi Svete Cecilije, zaštitnice glazbe. Crkvicu je u 14. stoljeću poklonio Ugon iz Duina riječkom augustinskom samostanu.¹⁷⁵ Nedaleko od nje nalazio se potok koji se potom ulijevao u more, ali i zdenac pitke vode. Prisutnost vode na mjestu gdje će kasnije niknuti park svakako će utjecati na njegovo uređenje. Izvorni naziv parka bio je Giardino Pubblico, a danas se on naziva park Mlaka. To zemljište bilo je u vlasništvu Jurja baruna Vranyczanya u podopćini Plase, nakon čega ga je gradonačelnik Giovanni Ciotte kupio. Ovaj riječki gradonačelnik započeo je velike građevinske radove za vrijeme svoga mandata. Želio je od Rijeke stvoriti mali kozmopolitski grad.¹⁷⁶ Nakon što je bratić Franje Josipa I., nadvojvoda Josip i njegova obitelj posjetila Rijeku, nadvojvoda je od gradonačelnika kupio vilu na padinama Belvedera i posjed koji ju je okruživao.¹⁷⁷

Na površini od 3,7 hektara nastao je park. Bio je poprilično udaljen od Starog grada, čak 1,5 kilometara. Dekretom broj 2312 iz 11. srpnja 1874. godine Građevinski ured dobio je zadatak podići novi park u gradu. Projektant je bio dr. Filibert Bazarig, ali o mnogo toga je odlučivao tadašnji riječki gradonačelnik Giovanni Ciotte. Naime, po zanimanju bio je inženjer. Odredio je kako će se uz putove postaviti klupe, otvoriti prolaz na gornjem dijelu novog parka, a na ulazu u park postaviti reprezentativni portal sa željeznom ogradom te sa

¹⁷² Giovanni KOBLEK, „Povijest Rijeke“, 57

¹⁷³ Stjepan URBAN, „O starim parkovima na području Rijeke“, *Hortikultura*, 44/1977, br.2-3, 31 - 32

¹⁷⁴ CLIFFORD R., „Parkovna arhitektura“, 90 - 99

¹⁷⁵ Zdenko SILA, „Vrtno–arhitektonska i floristička obrada gradskih parkova – Parkovno nasljeđe Rijeke, *Hortikultura* 44/1977, br.2-3, 49

¹⁷⁶ Radmila MATEJČIĆ, „Od inicijative do otvaranja Gradskog parka na Mlaki 1875. godine“, *Hortikultura* 44/1977, br.2-3, 33

¹⁷⁷ SKORUP, JOVIĆ, „Kratki vodič kroz riječke parkove“, 115

vratima od kovanog željeza pokraj koje će biti kuća sa gostionicom i kavanom. Filibert Bazaring uredio je park u romantičnom stilu.¹⁷⁸



Slika 21. Nacrt parka Mlaka¹⁷⁹

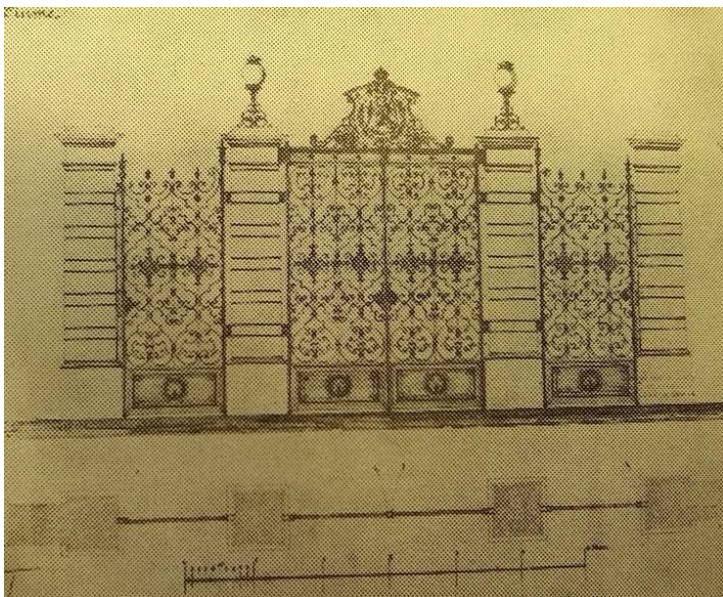
Na uređenje je utrošeno 2 500 fiorina, iako je prvotno bilo previđeno 3 760 fiorina. Zbog toga on nije odmah dovršen. Prvi dio završen je u travnju 1875. godine. Glavni ulaz u park nalazio se sa današnje Krešimirove ulice. Imao je dva dijela. Gornji dio parka sastojao se od tri terase koje su se nalazile na tri različite visine.¹⁸⁰ Visinske razlike između pojedine terase prevladane su stazama, serpentinama i kamenim stepenicama.¹⁸¹

¹⁷⁸ MATEJČIĆ, „Od inicijative do otvaranja“, 33 - 34

¹⁷⁹ PREMA: CLIFFORD R., „Parkovna arhitektura“, 95

¹⁸⁰ SKORUP, JOVIĆ, „Kratki vodič kroz riječke parkove“, 115

¹⁸¹ SILA, „Vrtno–arhitektonska i floristička obrada gradskih parkova“, 51 - 52



Slika 22. Projekt ulaznog portala u gradskom parku s grbom grada Rijeke¹⁸²

Između najveće i druge srednje terase nalazila se kosina obrasla lovorikom i lemprikom. Ovdje je bio smješten duguljasti bazen. Uz najveću terasu rasli su cedrovi. Ovdje se nalazila šuma hrasta medunca i lovora. Početkom 20. stoljeća na istočnoj strani podignuta je gradska vrtlarija. Između srednje i gornje najmanje terase te na gornjoj terasi nalazile su se dvije umjetne špilje. Prisutnost špilja unutar parkova upravo je karakteristika romantičarskog stila. U gornjoj špilji nalazio se umjetni izvor vode koja je padala preko kaskade u bazen unutar špilje obrasle bršljanom. Potom je podzemno dolazila do druge špilje koja se nalazila nešto niže od prve.¹⁸³

U drugom dijelu parka Bazarig je želio iskoristiti vrela slatke vode koja su se ovdje nalazila. Upravo su ti izvori potaknuli Giovannija Ciottu da na tom mjestu podigne park. Na izvoru je podignuto nepravilno jezerce s poluotokom na kojemu se nalazila laterna i kućica za labudove. Jezero je bilo obrubljeno lomljenim kamenom, a pored njega su sa svake strane rasli mamutovci. U jezeru su se jedno vrijeme uzgajale zlatne ribe. Okolo jezera nalazile su se nepravilne zelene površine na kojima je bio uređen cvjetni parter s alejom žumara. Konture tih zelenih površina diktirale su smjer staza od glavnog portala prema uzvišenju sa ugostiteljskim objektima i verandi. Taj donji dio bio je ograđen ukrasnom željeznom ogradom. Iza ograde nalazio se travnjak s cvjetnim gredicama koji je bio polukružno zatvoren visokim zelenilom. U samom perivoju nalazila se gostiona sa verandom – paviljonom. Paviljon se nalazio na ljevanim stupovima s ukrasnim palmetama, kimationima i akroterijama.

¹⁸² PREMA: MATEJČIĆ, „Od inicijative do otvaranja“ 35

¹⁸³ SILA. „Vrtno–arhitektonska i floristička obrada gradskih parkova“, 51

Ovi elementi bili su karakteristični za arhitekturu parkova u Beču, Grazu, ali i u Zagrebu.¹⁸⁴ Svake nedjelje od proljeća do jeseni ovdje su bili organizirani razni koncerti. Baš kao i u Maksimiru ili u Opatiji, i ovdje je postojao kiosk za glazbu. Tako su se na tom mjestu sastajali stanovnici grada Rijeke.¹⁸⁵



Slika 23. Pogled sa paviljona ¹⁸⁶

U perivoj je uklopljena i crkvice Svete Cecilije. Sa zapadne strane nalazio se zvonik, a sa istočne strane, na ušću potoka, vodenica. Dvadeset godina kasnije, 1875. godine, Građevinski ured zadao je Filibertu Bazarigu zadatak da na dnu parka projektira palaču Penzionog fonda. Naime, budući da je projektirao cijeli park, smatrali su da će jedino on moći provesti taj zadatak, a da ne poremeti njegov sklad.¹⁸⁷

Dragutin Hirc je zapisao: „U ovom je perivoju lovorika tako gusto porasla, da se čovjek između crnih stabala ne može provući...Uz puteljke smještene su i klupe ili je sjedalo u pećinu uklesano, a najugodnije je u lovornjaku, gdje je debela hladovina i svjež miomirisanih dah. Ovdje si osamljen, to je mjestance koje ljubavnici rado traže, te se u toj polutami miluju i dragaju.“¹⁸⁸

¹⁸⁴ MATEJČIĆ, „Od inicijative do otvaranja“, 34 - 35

¹⁸⁵ ŠĆITAROCI, ŠĆITAROCI, „Gradski perivoji“, 175 - 176

¹⁸⁶ PREMA: MATEJČIĆ, „Od inicijative do otvaranja“, 35

¹⁸⁷ Isto 36

¹⁸⁸ Dragutin HIRC PREMA: Stjepan URBAN, „O starim parkovima na području Rijeke“, 32

Perivoj je obnovljen 1951. godine. Na njegovom uređenju radili su Zdenko Sila i Zdenko Kolacije. Gornji dio zadržao je svoj prvotni oblik, dok je donji dio uređen u pejzažnom stilu.¹⁸⁹ Kako perivoj danas izgleda možemo vidjeti na slici pod brojem 24.



Slika 24. Mlaka danas (fotografirala Marina Junger, 20. prosinca 2015. godine)

10.3. SAMOBOR

Iako se razvoj Samobora može pratiti od razdoblja srednjeg vijeka, ovo područje bilo je naseljeno još od prapovijesnog doba. Naime, pronađeni su ostaci iz starijeg kamenog doba, baš kao i iz mlađeg kamenog doba. Nalazi iz starijeg željeznog doba na samoborskom području nisu bitni samo za ovaj kraj, nego i za cijelu širu regiju. Naime, na Budinjaku u središnjem dijelu Žumberka pronađeni su ostaci naselja i groblja što predstavlja jedno od najbogatijih arheoloških nalazišta u Hrvatskoj iz starijeg željeznog doba. Naselje se nalazilo uz cestu koja je vodila prema selima Dane i Kordići na padinama okruženim zemljanim bedemima. Pronađeni su brojni i rijetki predmeti. Ono što je još značajnije od samog naselja je groblje, što je rijetkost. Razlog tome je činjenica da su takva mjesta rijetko sačuvana zbog poljoprivrednih radova i loših arheoloških iskopavanja. Groblje je sačuvano u obliku tumula – specifičnog oblika grobne arhitekture. Načinjeni su od zemlje nasipavanjem nad grobove u kružnom obliku, zbog čega podsjećaju na brežuljke. Smatra se da se ovdje nalazi 141 tumul, što je vrlo veliki broj.¹⁹⁰ Iz razdoblja mlađeg željeznog doba sačuvano je nalazište u šumi Jama kraj Podgrađa podno Okića. Ovdje je pronađen novac koji su izrađivali stanovnici tog

¹⁸⁹ ŠĆITAROCI, ŠĆITAROCI, „Gradski perivoji“, 176

¹⁹⁰ Morena ŽELLE, „Prapovijest i antika samoborskog kraja“, *Samobor: zemljopisno povijesna monografija*, 157 - 166

prostora, Kelti. Novac predstavlja blago jer je to najstariji novac nastao na tlu sjeverozapadne Hrvatske.¹⁹¹

Samoborsko područje nalazilo se i pod vlašću Rimljana. Naime, rimska vojska je u razdoblju od 25. do 33. godine osvojila područje Panonije, sve do rijeke Save. Brojni ostaci, poput antičke ceste, oružja, keramičkih predmeta te grobova koji su ostali iz ovog razdoblja sugeriraju kako je samoborsko područje bilo naseljeno, no više podataka za sada nema.¹⁹²

U srednjem vijeku na području grada Samobora postojala su tri grada. To su bili Okić-grad, Lipovac-grad i Samobor-grad. Postojalo je i trgovište Samobor. Najstariji tragovi spomena Okić-grada mogu se naći u drugoj polovici 12. stoljeća. Najstarija isprava u kojoj se spominje je isprava pečuhskog biskupa Kalana koji je 1193. godine dodijelio desetinu s područja Krapine, Okića i Podgorja Zagrebačkoj crkvi i biskupu Dominiku. Okić-gradom upravljali su brojni gospodari. Prvi su bili upravo knezovi Okići po kojima je grad dobio ime. Jedan član ove obitelji, Ivan II. Jaroslav Okički dao je zagrebačkom arhiđakonu Petru zemljište na kojemu su cisterciti trebali podigli samostan i crkvu Blažene Djevice Marije. O tome nam svjedoči isprava kralja Bele iz 1257. godine. U novoj ispravi iz 1270. godine Ivan II. Jaroslav Okički cistercitima je dao crkvu Svete Jelene pokraj Samobora. U njoj se spominje kako su cisterciti uz crkvu dobili i polje, tri vinograda, jedno pridvorno zemljište u Samoboru i mlin na samoborskom potoku. Nakon njega, vlast u Okić-gradu preuzimaju knezovi Babonići, a njih u 14. stoljeću zamjenjuju slavonski banovi. Njime su upravljali i gradski upravitelji, knezovi Okički Bevenjudi od 1393. godine, Frankopani od 1416. godine, kralj Matija Korvin od 1479. godine, plemić Ivan Horvat od 1480. Godine te grofovi Erdeljski od 1493. godine pa sve do 1860. godine.¹⁹³ Što se tiče Lipovac-grada, nastao je na posjedu Lipovec 1250. godine. Dao ga je sagraditi Ivan II. Jaroslav Okički. I ovdje je bilo više gospodara. Osim Okića, to su bili Babonići, kraljevi Karlo Robert Anžuvina, Ljudevit I. Anžuvina, Marija Luksemburški i Karlo Drački, gradski upravitelji, obitelj Lipovečki, Martin Frankopan, kralj Matija Korviš, Ivan Bevenjud, herceg Ivan Korvin, braća Petev od Gerše te od 1519. godine grofovi Erdeljski.¹⁹⁴

Samobor-grad nastao je u nekoliko etapa. Prva je bila od 1270. godine. Građen je iznad trgovišta na brdu Tepecu. Gradnja utvrde iznad trgovišta pripisuje se Premislju Otokaru II.. Ivan Kukuljević Sakcinski zapisao je: „među 1260 – 1264...sagradi on iznad pograničnog

¹⁹¹ Isto 170 - 171

¹⁹² Isto 172 - 179

¹⁹³ Stjepan RAZUM, „Samoborski kraj u srednjem vijeku“, *Samobor: zemljopisno povijesna monografija*, 181 - 200

¹⁹⁴ RAZUM, „Samoborski kraj u srednjem vijeku“, 204 - 212

miesta Samobora, tvrdi grad, koji je imao braniti sa jedne strane slobodno brodjeneje na Savi rieki, a s druge strane odbijati neprijateljska nasrtavanja.“¹⁹⁵ Na sjeveroistoku je bio okrenut prema dolini Save i Sutle.¹⁹⁶ Vjekoslav Klaić smatra kako je Samobor nastao nakon smrti Bele IV. kada je ban Henrik II. Gisingovac češkom kralju Otokaru II. predao sve svoje gradove na granici. Napisao je: „Tako je čitava dolina Sutle zajedno sa Zagorjem došla pod vrhovnu vlast češkog kralja, koji je onda za osiguranje svoje vlasti u tima krajevima dao podići čvrsti grad Samobor tik istoimenog trgovišta nasuprot utoku Sutle u Savu.“¹⁹⁷ Sa time se slaže i Stjepan Razum. I on je napisao kako je grad podignut u vrijeme nasljednih borbi za Kranjsku i Korušku, između njemačkog cara Fridrika II. Hohenstaufovca, češkog kralja Većeslava I. i hrvatsko – ugarskog kralja Bele III. Arpadovića. Nakon smrti hrvatsko – ugarskog kralja, slavonski ban Hinko Gisingovac stao je na stranu sina češkog kralja Većeslava I., Otokara Premislava. Budući da je tako cijena dolina Sutle i Zagorje pala pod vlast Češke, kralj Otokar dao je podići grad Samobor. Grad je sagrađen između 1268. i 1271. godine. Druga faza gradnje trajala je između 1567. i 1578. godine, u vrijeme obitelji Gregorijevac. Treća faza je faza kada je sagrađen južni dio grada.¹⁹⁸ Gospodari Samobor-grada bili su Babonići, Ladislav III. Arpadović – Kumanac, Ivan II. Okički, Karlo I. Robert Anžuvina, Ljudevit I, Anžuvina, Marija Luksemburški, Karlo II. Anžuvina – Drački, Žigmund Luksemburški, grofovi Celjski, obitelj Alben, grofovi Celjski, razni gradski upravitelji, obitelj Frankopan, Juraj Turi, obitelj Ungnad, obitelj Gruber, obitelj Gregorijanec, grofovi Erdeljski, grofovi Turnjački, Jeronim Fieschi i Josip Lamellini, baruni Kulmer, obitelji Kiepach i Allnoch te na kraju grof Maks Montecuccoli.¹⁹⁹

Kakav je položaj imao ovaj kraj najbolje govori činjenica kako su već u prvoj polovici 13. stoljeća imali određene povlastice i prava. Naime, Samobor je poveljom kralja Bele IV. 1242. godine proglašen slobodnim kraljevskim gradom. Prema povelji nitko im nije mogao suditi, jedino kralj, bana i vojsku nisu bili dužni prehranjivati, nego samo udomiti, slobodno su upravljali vlastitom imovinom, birali su svećenike i tako sami raspolagali svojom desetinom, određena je granica, a kao zahvalu za povlastice kralju su svake godine plaćali sto penza, a za održavanje trga 30 penza. No, poznato je kako Belina povelja iz 1242. godine nije najstarija povelja kojom su Samoborci dobili određene povlastice. Naime, u toj istoj povelji stoji kako se kralj poziva na povelju svog brata Kolomana Arpadovića, koji je bio herceg

¹⁹⁵ Drago MILETIĆ, „Plemički grad Samobor“, *KAJ* 5-6/1996, 26

¹⁹⁶ Isto 25

¹⁹⁷ Isto 26

¹⁹⁸ RAZUM, „Samoborski kraj u srednjem vijeku“, 212 - 213

¹⁹⁹ Isto 213 - 226

Slavonije. Budući da povelja nije sačuvana, ne zna se ni kada je donesena, ali je donesena najkasnije do 1241. godine, kada je Koloman ubijen.²⁰⁰

U srednjem vijeku na samoborskom području nisu postojali vrtovi i perivoji. Čak su i pojedine šume, grmlje i drveće na padini Tepeca rušili ne bi li imali bolji pogled na kretanje neprijatelja.²⁰¹ U ranom novom vijeku drvo se koristilo za rudarstvo i pepeljarenje ili kako bi se na tom mjestu podizali vinogradi.²⁰² No, Samobor je grad u kojemu su kroz povijest nastajali brojni vrtovi, drvoredi, parkovi i perivoji uz pojedine kurije, dvorce, kuće te crkve. Njihov razvoj možemo pratiti od malih obiteljskih vrtova koji su služili za sadnju povrća kako bi se samoborske obitelji mogle prehraniti.²⁰³ Naime, iako je ovdje plemstvo imalo velike posjede, ono nije imalo mnogo kapitala kojeg bi ulagalo u unapređenje svojih posjeda. Sjeverozapadna Hrvatska bila je slabo povezana sa Bečom. Zbog tih slabih veza ovaj dio bio je odcijepljen, nije postojalo veće tržište pa se nije razvijala niti poljoprivreda, ali ni industrija kada se to događalo u ovim krajevima. Tomu je pridonijela i činjenica da je ovaj kraj bio poprište brojnih ratova i borbi. Perivoji koji su podizani u baroknom stilu bili su skromni. Na njihovom uređenju radili su domaći majstori pa su i stilovi gradnje te oblikovanje površina bili prilagođeni prilikama na ovim područjima.²⁰⁴

Samobor je od davnina bio okružen zelenilom, iako je u samom gradu zelenih površina oblikovanih u vrtove, perivoje i parkove bilo vrlo malo. Gotovo uz svaku kuću postojao je vrt u kojemu je bilo posuđeno povrće za kuhinju.²⁰⁵ O postojanju vrtova na području Samobora prve podatke saznajemo iz karte Petra Antuna Praunspergera iz 1764. godine. Praunsperger je na karti detaljno obilježavao raspored parcela unutar samoborskog trgovišta, njihove vlasnike i izgled kuća toga doba. Tako je na karti prikazan i Franjevački samostan iz 1721. godine, Kralićev posjed sa dvorcem i vrtom u kojemu se danas nalazi muzej grada Samobora, Gradski vrt i župni dvor kraj kapelice svetog Mihovila sa vrtom te kurija Bistrac sa perivojem.²⁰⁶ Kako su izgledali vrtovi na Praunspergerevoj karti opisao je Milan Lang 1911. godine u djelu „Samobor: narodni život i običaji“. Ti vrtovi bili su geometrijski oblikovani. Površine vrta podijeljene su u pravilne gredice na čijim se rubovima nalazilo cvijeće, nisko ili visoko podšišano grmlje. Uz gredice nalazile su se staze koje su se sijekle pod pravim kutem. Zbog toga te vrtove svrstavamo u parterne vrtove. Iako su nastali u

²⁰⁰ Isto 227

²⁰¹ Ivka VEIĆ, „Samoborski povijesni vrtovi i perivoji“, *KAJ* 5-6/1996, 70

²⁰² Hrvoje PETRIĆ, „Samobor i okolica u ranome novom vijeku“, u: Samobor: zemljopisno povijesna monografija, ur. Dragutin Feletar, Samobor, 2011., sv. 1., 240

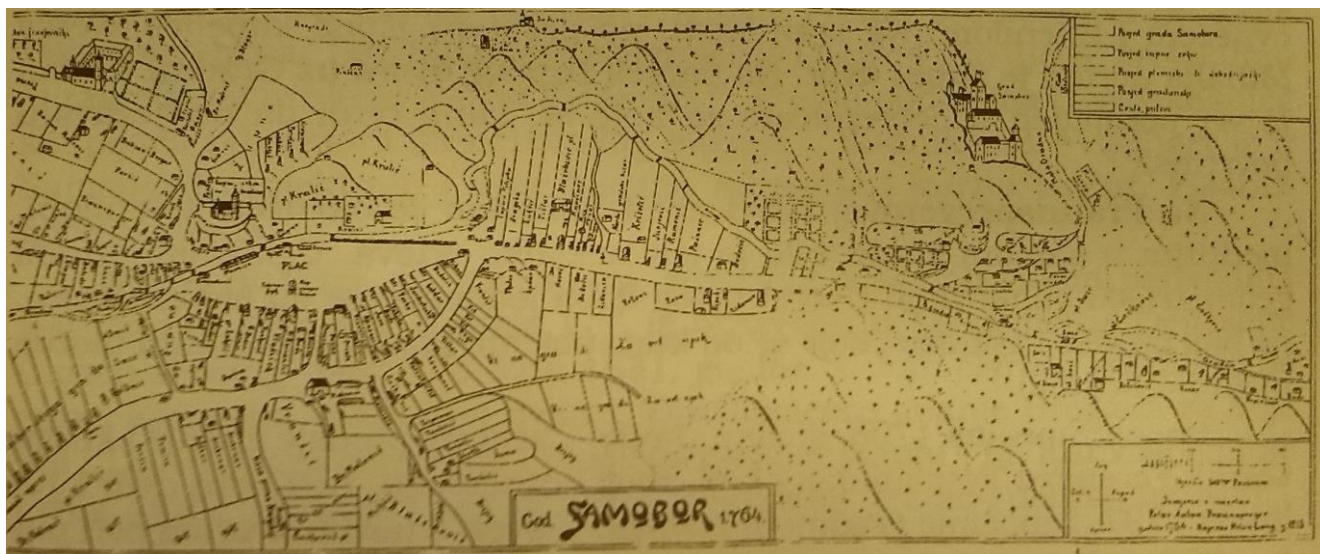
²⁰³ VEIĆ, „Samoborski povijesni vrtovi i perivoji“, 66

²⁰⁴ Isto 70

²⁰⁵ Milan LANG, „Samobor: narodni život i običaji“, 19

²⁰⁶ VEIĆ, „Samoborski povijesni vrtovi i perivoji“, 65 - 68

razdoblju baroka, njihovo uređenje asocira na renesansne vrtove. Naime, ti vrtovi nisu raskošni, skromnih su dimenzija, nemaju skulpture, umjetne spilje, vrtne paviljone ili neke druge elemente koji su tipični za raskošne barokne perivoje koji u to vrijeme nastaju u Europi.²⁰⁷ Ovi vrtovi danas ne postoje.



Slika 25. Karta Samobora Petra Antuna Praunspergera iz 1764. godine²⁰⁸

10.3.1. Vrt uz Franjevački samostan

Franjevački samostan nastao je na brijegu Giznik iznad trgovišta Samobor. Milan Lang je zapisao kako je crkvu pored koje se nalazi samostan dao podignuti kralj Bela IV. Naime, prilikom bijega pred Mongolima sakrio se u Samobor, a kao zavjet dao je podignuti crkvicu Blažene Djevice Marije. Oko 1610. godine Ana Marija Ungnad Erdödy je darovala crkvu franjevcima.²⁰⁹ Razlog je bio taj što su je ovi franjevci prekrstili sa luteranske na kršćansku vjeru ne bi li se mogla udati za bana Tomu Erdödy. Ubrzo je naredila gradnju samostana uz samu crkvu, no ubrzo je umrla. Samostan je podignut zahvaljujući gvardijanu samostana sv. Leonarda kod Samobora te je 1618. godine i posvećen. Samostan je 1640. godine stradao u požaru. Djelomično je obnovljen ne bi li se mogao koristiti.²¹⁰ Nakon što se samostan našao u oronulom stanju, 1712. godine podignut je novi samostan.²¹¹ Pored njega nalazio se voćnjak i vrt. Sa njihove sjeverne strane nalazila se cesta prema Mirnovcu. Lang je zapisao: „Osobit izgled samostanu dao je vrt koji se provukao k zapadnoj strani samostana kao i danas. Taj veliki i lijep vrt bio je razdijeljen na četiri polja, a svako polje unaokolo

²⁰⁷ Isto 70

²⁰⁸ PREMA: Ivka VEIĆ, „Samoborski povijesni vrtovi i perivoji“, *KAJ* 5-6/1996, 67

²⁰⁹ Isto 70

²¹⁰ Vjekoslav NORŠIĆ, „Franjevački samostan u Samoboru“, 7 - 8

²¹¹ LANG, „Samobor: narodni život i običaji“, 968 - 969

obrubljeno cvijećem i zelenilom. Svako polje bilo je podijeljeno u četiri manja polja.“²¹² Prema opisu možemo vidjeti da je taj vrt bio tipični barokni parterni vrt. On danas ne postoji.²¹³

Drugi vrt prikazan na Praunspergerevoj karti bio je Gradski vrt. Nalazio se zapadno od središnjeg trga. Bio je podijeljen na dvanaest pravokutnih polja na čijim se rubovima nalazilo cvijeće i zelenilo. Vrt je postojao i kraj kapelice svetog Mihovila. Vrt je bio podijeljen na četverokute.²¹⁴

10.3.2. Perivoj uz dvorac

Na Praunspergerevoj karti vidi se i perivoj uz dvorac Kralića. Milan Lang je rekao da je to bio lijep vrt podijeljen u devet ploha. Nalazio se na zapadnoj strani jednokatnog dvorca. U dimnjaku dvorca vidljiv je podatak da je dvorac nadograđivan. To se dogodilo 1770. godine Krajem 18. stoljeća, točnije 1796. godine Janko Čačković prodao je stari dvor i imanje Gizniku Ferenczu Tysztapatakyu. Tysztapataky ga je već sljedeće godine zbog oronulosti srušio ne bi li podigao novi. Gradnja je počela 10. lipnja 1797. godine kada se i prvi put spominje perivoj. Naime, spominje se u kontekstu kupovine hrastovog drveta od kojeg bi se napravila ograda oko tog perivoja. Njegova površina iznosila je 4 jutra ili 23 000 kvadratnih metara. Cijeli posjed s dvorcem udovica Giznika Ferencza Tisztapatakya je oporukom 1809. godine ostavila svom nećaku Ferdi Wiesneru–Livadiću. Nakon što je postao punoljetan, preuzeo je upravo nad njim sve do svoje smrti 1879. godine. Njegovi sinovi imanje su prodali ne bi li vratili dugove u koje su upali. Imanje je kupio trgovac Matija Bauer. Nakon četiri godine Bauer je imanje prodao samoborskom veleposjedniku Ivanu pl. Francisci. Njegov sin Hinko Francisci dvorac je dao restaurirati. Dao je popločiti hodnike, postaviti parkete, obnoviti inventar, a hodnik prizemlja oslikati zidnim slikarijama. Na pročelju dvorca nalazio se obiteljski grb. Uređen je i vanjski dio dvorca. Naime, uređen je park koji se ondje nalazio. Između ostalog, posađene su i platane. Sljedećih godina izmjenjivali su se brojni vlasnici. Među njima bili su Vera Sauer Nordendorf koja je bila vlasnica do 1913. godine, doktor Marko Breyer do 1918. godine, Hinko Schwarz je bio vlasnik do 1929. godine, a potom i Adolf Daničić. Dvorac je bio i u posjedu Državnog erara, a za vrijeme rata u njemu se nalazio štab stare jugoslavenske vojske, kancelarije Kotarske oblasti, Kotarski narodnooslobodilački odbor, Vojni odsjek i Odsjek za prosvjetu. Danas se ondje nalazi muzej. Nakon što je on

²¹² Isto 972

²¹³ VEIĆ, „Samoborski povijesni vrtovi i perivoji“, 68

²¹⁴ Isto 68 - 69

osnovan 1948. godine dobio je na raspolaganje dvije sobe u prizemlju. No, tijekom vremena muzej je dobio na korištenje i prostorije koje se nalaze na katu.²¹⁵

10.3.3. Kurija Bistrac

Ova kurija smjestila se na cesti iz Samobora prema Bregani. Prvi put spominje se na karti Petra Antuna Praunspergera iz 1764. godine. Prema karti je vidljivo kako je perivoj imao četiri ulaza. Dva ulaza bila su okrenuta prema cesti Samobor – Bregana, jedan se nalazio na sjeveru, a drugi na jugu. Na sjevernoj i južnoj strani kurije nalazile su se cvjetne gredice potkovastog oblika. Posvuda se nalazilo razno drveće. Na južnoj strani od ulaza prema perivoju nalazila se aleja drveća. Brojne pješčane staze vodile su do objekta za koji se ne može sa sigurnošću reći je li sjenica ili paviljon.²¹⁶

Milan Kunich 1831. godine opisao je kuriju, ali i vrt koji se nalazio pored nje. „Uz cestu koja vodi od Samobora u Kranjsku leži ladanjska kuća i imanje gospodina Lukasa Lybicha. Vrt u kojemu se nalazi kuća dodiruje cestu, a nasadi i ostalo uređenje ističu se redom, simetrijom, dobrim ukusom i čistoćom. U katastarskoj karti iz 1861. godine vlasnik ovog vrta je Marko Ljubić. Imao je površinu od 1,7 hektara.“²¹⁷

Sredinom 18. stoljeća u podnožju Strašnika nalazila se kuća na jedan kat u vlasništvu baruna Malenića. U početku oko dvorca nije postojao perivoj. To se promijenilo kada je posjed prešao u ruke novog vlasnika. Naime, Dragutin Jelačić dao je urediti vrt oko dvora. Danas se on nalazi na mjestu Gradskog suda.²¹⁸

U vrijeme francuske okupacije Samobor je bio u sastavu Ilirskih provincija. U to vrijeme jedan je francuski časnik, inženjer Latemand dao uz cestu koja je povezivala Samobor i Svetu Nedjelju posaditi drvore. Drvore su činili jablani.²¹⁹

U prvoj polovici 19. stoljeća podižu se brojni novi dvorovi. Razlog tome je katastrofalni požar 1797. godine, a potom i poplava 1804. godine. Osnovan je 1820. godine i Odbor za poljepšavanje Samobora ne bi se ponovno uredio grad. Zbog toga se podižu nove zidane kuće, uglavnom prizemnice i katnice, potom sakralni objekti, dvorci, kurije, privatne kuće, gospodarski objekti i mlinovi. Jedna od prvih kuća na kat na samom trgu bila je kuća trgovačke obitelji Cantilly. Osim nje, u ovom razdoblju podignuta je nova zgrada trgovišnog

²¹⁵ http://www.samoborskimuzej.hr/omuzeju_povijest.aspx (8.5.2015)

²¹⁶ VEIĆ, „Samoborski povijesni vrtovi i perivoji“, 74

²¹⁷ Isto 74

²¹⁸ Isto 69

²¹⁹ Isto 69

magistrata s općinskom vijećnicom, ali i kurija Bučar čiji je vlasnik bio Ignatz Zistler.²²⁰ Zistler je bio cijenjeni vrtlar koji je tijekom svog života uređivao brojne perivoje na samoborskom području. Ivica Sudnik smatra kako je Bartol Felbinger projektirao ovaj dvor, iako o tome nema dokaza. Osim te kurije, postojali su i Balagovi dvori. Preuređenje Balagovih dvora u Lugu Samoborskom 1829. godine također se pripisuje Felbingeru. Sljedeće godine oko dvorca je uređen park u engleskom pejzažnom stilu. Oko dvorca se nisu vidjele stroge granice između parka i ostatka površina što je jedna od karakteristika ovog stila. Park je sadržavao jezero i u sredini otočić.²²¹ Za perivoje je Mihovil Kunich napisao da su dobro održavani i u oplemenjenom stanju.²²² Taj vrt bio je pejzažno uređen. To je značilo da je bio veće površine nego geometrijski oblikovani vrtovi, imao je vijugave staze, pojedinačno drveće, ali i skupine drveća i grmlja. Travnjaci su to drveće povezivali ne bi li tvorili jednu cjelinu. Na samoborskom području ovaj tip uređenja vrtova bio je najzastupljeniji.²²³

10.4. VARAŽDIN

Grad Varaždin smjestio se pored rijeke Drave. Položaj pokraj rijeke omogućio mu je razvoj od davnih vremena. Naime, još u prapovijesno doba u špilji Vindiji pored Varaždina pronađeni su tragovi života pračovjeka. U rimskom dobu ovdje su prolazile tri prometnice. Unutar njih razvio se današnji grad Varaždin. Nedaleko od njega nalazila su se rimska naselja Aquae Iassae ili današnje Varaždinske Toplice te Iovia Botivo ili današnji Ludbreg.²²⁴

Prvi spomen grada bio je u 12. stoljeću. Hrvatsko–ugarski kralj Bela III. 1181. godine u Stolnom Biogradu izdao je listinu u kojoj se Varaždin prvi put spominje pod nazivom Garestin.²²⁵ U toj listini potvrđuje zagrebačkom Kaptolu pravo na posjed Varaždinske Toplice koji je Kaptolu preoteo tadašnji varaždinski župan. Ovdje možemo vidjeti kako je Varaždin bio središte župana, odnosno središte Varaždinske županije te kako je on postojao u prvoj polovici 12. stoljeća.²²⁶ Bilo je to obrtničko naselje i utvrda. Ne znamo od čega je bila građena, ali vjerojatno od drveta i zemlje. Nalazila se na važnom prometnom pravcu, na križanju puteva od Ugarskog kraljevstva prema Svetom Rimskom Carstvu i Italiji ili od mora

²²⁰ Željko HOLJEVAC, „Samobor i okolica od 1800. do 1914. godine“, u: Samobor: zemljopisno povijesna monografija, ur. Dragutin Feletar, Samobor, 2011., sv. 1., 323

²²¹ Isto 323

²²² VEIĆ, „Samoborski povijesni vrtovi i perivoji“, 69

²²³ Isto 71

²²⁴ Darko GORENAK, „Varaždin“, 2 - 3

²²⁵ Isto 4

²²⁶ Mirela SLUKAN ALTIĆ, „Razvoj i gradnja Varaždina u 16. stoljeću“, *Podravina* 14/2008, 75 - 77

prema istoku Slavonije.²²⁷ Sljedeći spomen Varaždina vežemo uz sukobe između hercega Andrije i hrvatsko–ugarskog kralja Emerika 1202. godine koji su se dogodili upravo u Varaždinu. Kada je Andrija došao na vlast, podršku svojoj vladavini želio je potražiti među nižem i srednjem plemstvu. Kao zahvalu za podršku, prilikom dinastičkih sukoba Andrija II. odlučio je plemstvu dati određene privilegije. Tako je 1209. godine Varaždin dobio status slobodnog kraljevskog grada. Bio je među prvim hrvatskim gradovima sa tom povlasticom. Posebne privilegije vidljive su u slobodi biranja vlastitog suca, koji je bio izuzet iz ovlasti kraljevskog župana, slobodno su mogli oporučivati imovinu i seliti se. Grad je dobio i vlastiti posjed. Povlastice su nastojale potaknuti razvoj trgovine kako bi se u državnu blagajnu spremio novac od carina.²²⁸ Varaždin je u punom smislu postao slobodnim kraljevskim gradom 1357. godine kada ga je kralj Ludovik I. Anžuvinski podredio izravno tavernikalnom sudu. Tako ga je oslobodio bilo kakve sudske vlasti župana.²²⁹ U 14. stoljeću, točnije 1397. godine kralj Žigmund Luksemburški je varaždinski kaštel darovao Hermanu Celjskom, čime je postao privatni feudalni posjed jedne plemićke obitelji. Budući da tako stanovnici nisu mogli ostvarivati svoja prava kao stanovnici slobodnog kraljevskog grada, kralj Žigmund Luksemburški potvrdio je Ludovikovu povlasticu iz 1357. godine po kojoj je grad bio oslobođen od sudske ovlasti župana. Već 1406. godine dobili su pravo održavanja sajмова.²³⁰

Dobar položaj stanovnika bio je potvrđen i kasnijim gradskim povlasticama koje su im potvrđivali razni vladati, poput Ladislava 1453. godine ili Matijaša Korvina 1464. godine. Razdoblje vladavine obitelji Celjski varaždinskim vlastelinstvom poklopilo se sa razvojem grada. Naime, u to vrijeme, zbog prava održavanja sajмова, Varaždin se pretvorio u sajmišno mjesto u koje su dolazili trgovci sa svih strana. Sam Ulrik Celjski to je poticao donijevši povelju 1448. godine. Prema njoj trgovce koji su prodavali svoju robu na varaždinskom Jakobovskom sajmu oslobodio je plaćanja tridesetnice i ostalih plaćanja punih osam dana koliko je taj sajam trajao. Tijekom vremena grad je naseljavan brojnim plemićima i veleposjednicima. Oko grada su podignute zidine nakon sukoba Ulrika Celjskog i Ivana Hunjadija 1446. godine ne bi li se obranio od napada.²³¹ Utvrda se nalazi na sjeverozapadnoj strani grada. Okružena je bedemima i opkopima koji su u vrijeme ratnih opasnosti bili napunjeni vodom. U grad se ulazilo mostom kroz gradska vrata. Do zastoja u razvoju došlo je

²²⁷ Neven BUDAK, „Varaždin – od postanka do „zlatnog doba““, u Zborniku radova: *800 godina slobodnog kraljevskog grada Varaždina 1209.-2009.*, Zagreb-Varaždin, 2009., 2

²²⁸ ALTIĆ, „Razvoj i gradnja Varaždina u 16. stoljeću“, 75 - 77

²²⁹ BUDAK, „Varaždin – od postanka do „zlatnog doba““, 3

²³⁰ Mirela SLUKAN ALTIĆ, „Urbani razvoj i prostorna organizacija srednjovjekovnog Varaždina“, *Zbornik odsjeka za povijesne znanosti zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 8 - 11

²³¹ Isto 11 - 12

slabljenjem kraljevske moći i jačanjem samovolje feudalaca. Kulminirat će 1526. godine kada je grad i kastrum preuzeo Stjepan Bathory te 1543. godine kada je tvrđu i grad preuzeo Ivan Ungnad. Osim samovolje feudalnih vladara koji su si prisvajali davanja, tu je i osmanska opasnost koja je prijetila čitavom području.²³² Osnivanjem graničnog područja za obranu od Osmanlija dolazi do jačanja važnosti grada. Organizirana je Slavonska vojna krajina. U njezinom sastavu se sredinom 16. stoljeća nalazilo 5 kapetanija. To su Ivanić, Križevci, Koprivnica, Zagreb te Varaždin. Reorganizacijom Slavonske vojne krajine na Saboru na Brucku na Muri 1578. godine Zagreb i Varaždin više nisu u njezinom sastavu. Ubrzo je shvaćena važnost njegovog pozadinskog položaja pa je središte krajine iz Koprivnice preseljeno u Varaždin. Činjenica da je Varaždin bio središte krajine značilo je da se ovdje razvijala trgovina sa vojnom posadom koja se ovdje nalazila.²³³ Tek nakon što je počela slabiti opasnost od Osmanlija dolazi do značajnijeg razvoja grada. Naime, do naglog procvata grada dolazi u 18. stoljeću.²³⁴ Došlo je do procvata socijalnog, gospodarskog, političkog i kulturnog života. U Varaždinu se između 1756. i 1776. godine nalazilo sjedište bana, a od 1767. godine i Hrvatsko kraljevsko vijeće. Brojni plemići gradili su raskošne barokne palače unutar grada, ali i izvan njega.²³⁵ Ivy Lentić Kugli govori kako ima nekoliko razloga zašto se tada plemići doseljavaju u Varaždin. Prije svega to su česte bune seljaka i kmetova u Zagorju, koji se bune zbog prijelaza sa naturalnog na novčano gospodarstvo. Potom, bune u varaždinskom generalatu 1755. godine. Plemići su pobjegli u utvrđene gradove, a jedan takav grad je i Varaždin.²³⁶ No, još u 16. stoljeću Draškovići su imali svoju kuću koja se nalazila na glavnom trgu. Kasnije je to bila palača Drašković-Nadasdy. U 17. stoljeću ovdje je i barun Prassinski dao sagraditi palaču Prassinsky.²³⁷ U razdoblju od 1756. do 1776. podignute su i palača obitelji Patačić, palača Varaždinske županije, palača Erdödy-Patačić te palača zagrebačkoga Kaptola. Sve više do izražaja dolazi novi stil – rokoko.²³⁸ Što se tiče perivoja, u to vrijeme prevladavali su privatni vrtovi ili vrtovi unutar franjevačkoga, isusovačkoga i uršulinskoga samostana.²³⁹

Godine 1776. u Varaždinu je izbio požar. Veliki broj kuća, palača i zgrada tada je stradao. Ivy Lentić Kugli ističe kako je u požaru izgorjelo 70 od ukupno 113 kuća, dok je djelomično stradalo 11 kuća. Sjedište kraljevskog vijeća i bana preselilo se u Zagreb. Grad se

²³² Isto 12 - 13

²³³ Isto 8

²³⁴ Ivana JURČIĆ „Varaždinski gradski vrt – šetalište i vrt doktora Müllera“, *KAJ* 3/2002, 80 - 81

²³⁵ Ivy LENTIĆ KUGLI, „Zgrade varaždinske povijesne jezgre“, 11

²³⁶ Ivy LENTIĆ KUGLI, „Izgradnja Varaždina nakon požara“, 16

²³⁷ Isto 15

²³⁸ KUGLI, „Zgrade varaždinske povijesne jezgre“, 11

²³⁹ JURČIĆ „Varaždinski gradski vrt“, 81

obnovio kako bi ponovno postao obrtnički i trgovački grad. U prijepisu proglasa Ugarskog Namjesničkog vijeća iz 1778. godine stoji kako je Marija Terezija dopustila sakupljati dobrovoljnih priloga za „izgoreni“ Varaždin. Zbog toga vlasti trebaju „ići na ruku“ sakupljačima pomoći.²⁴⁰ Postalo je važno što brže, jeftinije i funkcionalnije obnoviti stare zgrade te graditi nove. Od novih zgrada podignute su kuća Jaccomini, palače Herczer i Nitzky te mnoge građanske kuće smještene u jezgri.²⁴¹ Javne površine uređene su brojnim parkovima te perivojima po uzoru na Zagreb i Osijek. Prvi javni perivoji u Hrvatskoj pojavili su se u 18. stoljeću. Tako su krajem 18. stoljeća prvo podignut Prater ili Graberje, 1829. godine Perivoj Antuna Pusta te 1838. godine Gradsko šetalište.²⁴²

10.4.1. Prater ili Graberje

Prater ili Graberje javni je perivoj u gradu Varaždinu koji je bio podignut 1799. godine. Pripadao je Franji Kukuljeviću i i Ivanu Bogotayu. Oni su zajedno uređivali ovu veliku površinu na kojoj se nalazio park. Godine 1820. u perivoju su podigli streljanu. Prema Ladislavu Ebneru „skupine drveća i i aleja naokolo nastale su prve. Većinom se sastoje od lipa i bagrema. Samo neki drugi zid od drveća mogao bi bolje uspijevati i istodobno obećavati tako bogatu sjenu... prilično prostran gaj sjenovitih bukava...iz kojih puca vidik na doline prema sjeveru i jugu.”²⁴³ U Prateru su se nalazili brojni sadržaji koji su privlačili posjetioce. Ondje su se nalazile klupe na kojima se posjetitelj mogao odmoriti nakon šetnje perivojem te kupiti hranu i piće, ukoliko bi ožednio ili ogladnio. Glazbena udruga u Prateru je 1921. godine svirala glazbu kako bi zabavljala narod. U kasnu jesen i u zimu, za vrijeme trajanja karnevala i plesova ovdje su se sakupljani Varaždinci. Pod maskama su se održavali brojni balovi. Danas je tek ponešto sačuvano od najstarijih dana kada je perivoj podignut. Naime, postoji nekoliko starih lipa i drugih nasada koji su povezivali Prater ili Graberje sa grobljem koje se nalazi nedaleko od ovog perivoja.²⁴⁴

²⁴⁰ KUGLI, „Izgradnja Varaždina nakon požara“, 21

²⁴¹ KUGLI, „Zgrade varaždinske povijesne jezgre“, 11

²⁴² JURČIĆ „Varaždinski gradski vrt“, 80 - 81

²⁴³ Ladislav EBNER „Historisch Statistisch topographische Beschreibung der königl. Freystadt Varasdin“, 185 - 186

²⁴⁴ Mladen OBAD ŠĆITAROCI, Bojana BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, „Varaždinski perivoji 19. stoljeća u hrvatskom i europskom kontekstu“, *Radovi zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 294



Slike 26. i 27. Prater ili Graberje danas (fotografirala Marina Junger, 24. prosinca 2015. godine)

10.4.2. Perivoj Antuna Pusta

Perivoj Antuna Pusta je perivoj podignut 1829. godine. To je bio privatni perivoj kojeg je podigao varaždinski trgovac Antun Pust. Ovaj posjed otkupio je od grofova Erdödy. Mihovil Kunich nazvao ga je „Trokutasti perivoj“ upravo zbog trokutastog oblika perivoja. Naime, njegova baza iznosi 85,34 metara, a stranice trokuta duge su 218,09 metara. Kako je izgledao taj perivoj opisao je Kunch 1829. godine u bavarskom časopisu „*Algemeine deutsche Garten Zeitung*“. U njemu govori kako je imao tri dijela: ljetnikovac s dvorištem, povrtnjak i staklenik te veliki perivoj i voćnjak.²⁴⁵

U prvom dijelu, na samom ulazu iz ulice u posjed nalazio se ljetnikovac s dvorištem. Travnjak ispred ljetnikovca bio je podijeljen brojnim stazama kojima se dolazilo do određenog dijela ovoga imanja. Staze su bile ravne i pošljunčane. Na lijevoj strani vrta nalazio se zdenac, a pored zdenca kuglana. Iznad nje nalazio se veliki divlji kesten koji je pružao hladovinu. Na desnoj strani nalazio se ljetnikovac. U njemu je postojao bilijar, velika plesna dvorana i razne sobe koje su služile za brojne zabave koje je vlasnik organizirao.²⁴⁶

Drugi dio sadržavao je povrtnjak i staklenik. Povrtnjak se sastojao od četiri velika trokuta sa povrtnim gredicama. Ti krakovi trokuta sastajali su se u sredini u kojoj se nalazio brežuljak prekriven tulipanima i ružama stablašicama u samom središtu. Na samim rubovima gredica, kao i brijega sa tulipanima nalazile su se gredice sa cvijećem. Vrtni zid bio je obrubljen raznim drvećem, poput stabala breskvi ili marelica. Ovdje su se nalazile i maline ili neko drugo grmovito voće. Iza kljajališta nalazio se ozidani staklenik s kosim prozorima. U stakleniku su se nalazile razne biljke. Tako je ovdje primjerice raslo čak pedeset različitih

²⁴⁵ Isto 294 - 295

²⁴⁶ Isto 295

vrsta pelargonija. Mihovil Kunich sve ih je nabrojao. To su: „*Pelargonium acceptum*, *unicolorum*, *macranthum*, *amplissimum*, *angustum*, *purpurescens*, *Royal Georg*, *quercifolium*, *multiflorum*, *gloriosum*, *Wildenowii*, *triumphans*, *fulgidum*, *graveolens*, *citriodorum*, *zonale foliis variegatis*, *fragrans*, *odaratissimum*, *anemonifolium* i mnoge druge. U vrtu su rasle i *Asclepias*, *Oleander*, *Aloe verrucosa*, *Cineraria maritima*, *C. amelloides*, *Aloisia citriodora*, *Amygdalus pumila*, *Artemisia argentea*, *Anthemis artemisifolia*, *Cactus truncatus*, *C. Flagelliformia*, *C. Opuntia*, *Cotyledon orbicularis*, *Cestrum parqui*, *Heliotropium peruvianum*, *Hortensia*, *Calla*, *Mesembryanthemum aureum*, *M. Edule*, *M. Spadilatum*, *Morea chinensis*, *Olea europea*, *Guaphalium orientale*, *Rubus rosaefolia*, *Rochea faleata*, *Punica granatum*, *Sempervivum arboreum*, *Santolina argentea*, *Stapelia variegata*, *S. Grandiflora*, *Jasminum fruticans*, *Volkameria japonica*, *Vinea rosea*, *V. Alba*, *Amaryllis formosissima* i mnoge druge.²⁴⁷

Treći dio perivoja čini perivoj u obliku trokuta. Perivoj je od ostalih elemenata koje se nalaze na ovom posjedu odijeljen visokim zidom izrađenim sa drvenim letvama. U sam perivoj ulazi se kroz velika vrata sa zidanim stupovima. Ta vrata dijele perivoj na dva dijela. Sa jedne strane vrata nalazi se sjenica. Na samom početku nalazi se aleja bijelih breza. Duga je 94,82 metra, a široka 3,79 metara. Od sjenice je udaljena 66,37 metara. Aleja je jednako podrezana na cijeloj svojoj dužini i širini. U sredini su se nalazile brojne klupe za odmaranje. Nakon završetka aleje nalazile su se također brojne klupice za odmaranje. U perivoju se nalazi i aleja bukvi iza koje se nastavlja nisko grmlje. Prolazeći pored aleje bukvi, grmlja i ruža stablašica moglo se doći do sjenice. Prostor oko sjenice omeđen je jablanima u trokutastom obliku. Sjenica je bila visoka i okrugla sa visokim stropom i zidovima oslikanim mitološkim alegorijskim prikazima. Nedaleko sjenice nalazila su se dva ovalna brežuljka na kojemu su rasle biljke trajnice i egzotično bilje. Ispred nje na lijevoj strani nalazile su se klupe i stolovi, a na desnoj strani iza drvoreda jedna kuglana. Druga kuglana nalazila se ispod glavnog perivojnog ulaza. Iza sjenice na 28,44 metara dužine nalazile su se bijele bukve. Bukve su bile posađene u tom samom vrhu trokuta. Taj trokut bio je omeđen visokim jablanima. U središnjem dijelu perivoja nalazili su se cvjetnjak i povrtnjak. U njima su se nalazile gredice raznih vrsta voća i raslinja koje je ovdje raslo. Tu su bile posađene šparoge, artičoke, karfiol, dinje, lubenice, plemenite jagode i druge vrste. Od ukrasnog cvijeća ovdje su se nalazili karanfili, ruže, tulipani, zumbuli, ljubičice i druge biljke. Polja i staze bile su povezane cvjetnim gredicama, šetnicom od ribizla i drugim raznim grmljem. Osim nabrojanih vrsta

²⁴⁷ Isto 295 - 296

biljaka, u ovom perivoju bile su posađeni i vrtni hibiskus, pajasmin, visoki plamenac, topola, ružičasti bagrem, brnistra, jorgovan, crvena hudika, zlatna kiša ili obična zanovijet, te brojne druge vrste. U tom trećem dijelu perivoja nalazio se i voćnjak. Zauzimao je površinu od 1,73 hektara. Nalazio se na desnoj strani perivoja. Mihovil Kunich naveo je kako su u voćnjaku bile posađene brojne voćke domaćih vrsta.²⁴⁸

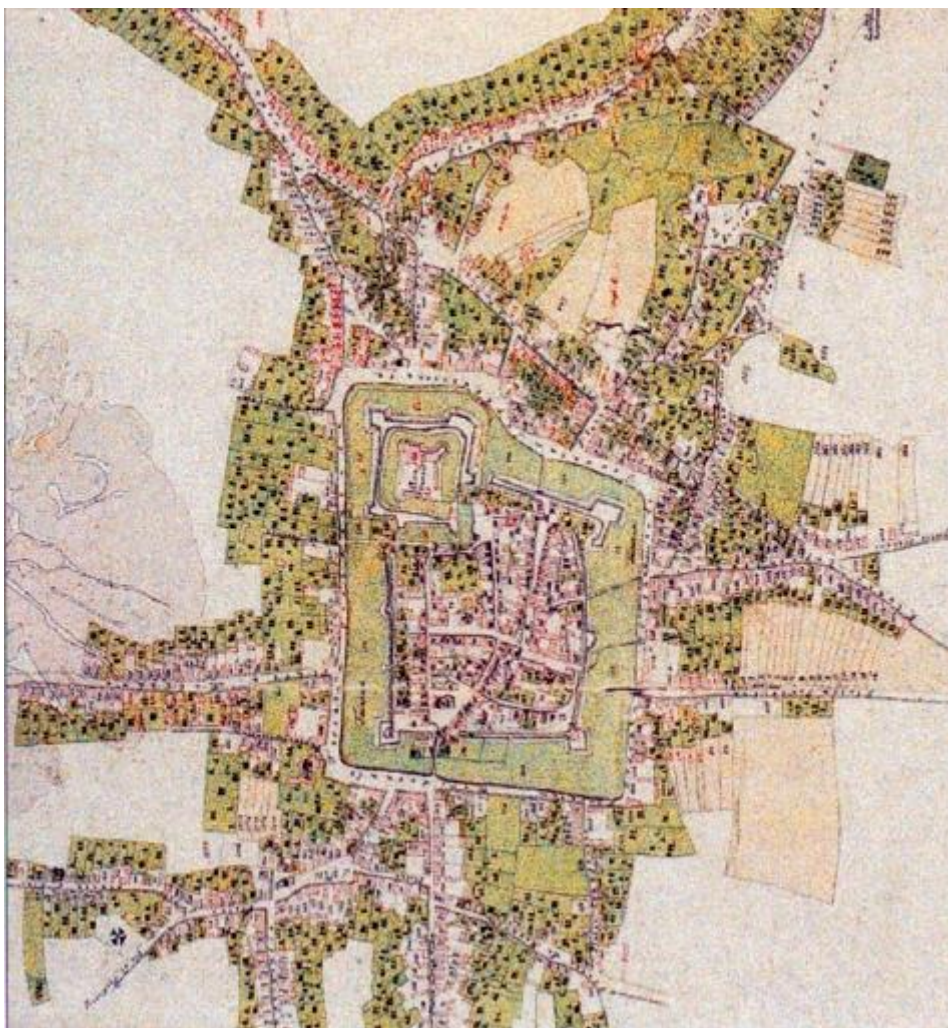
10.4.3. Gradsko šetalište i Perivoj Vatroslava Jagića

U razdoblju od 1807. godine pa sve do 1818. godine trajalo je preuređenje starog izgleda grada Varaždina. Naime, gradska uprava je 1807. godine donijela odluku da se sruše zidine i zatrpaju opkopi, ne bi li se grad mogao slobodnije širiti, a stara gradska jezgra povezala sa novim dijelovima grada. Gradski magistrat tu je odluku potvrdio 1818. godine. Odlučio je da na slobodnom prostoru koji je nastao zatrpavanjem južnog, zapadnog i istočnog grabišta podignu novi trgovi i perivoji. Naime, prostor između starog i novog dijela grada trebalo je nekako povezati. Zbog toga su se na tom području uredili perivoji i trgovi. Tako je i nastalo Gradsko šetalište 1838. Godine te Kapucinski i Banski trg.²⁴⁹ Plan o tome kako će se srušiti gradske zidine izradili su Ignacije Beyschlag, inženjer Josip Erdödy te zidari Urban Greiner i Grgur Lopich. Kako je to izgledalo najbolje možemo vidjeti na planu grada autora I. Beyschlaga iz 1807. godine.²⁵⁰

²⁴⁸ Isto 297

²⁴⁹ JURČIČ, „Varaždinski gradski vrt“, 81

²⁵⁰ Uršula JUVAN, „Šetalište Vatroslava Jagića u Varaždinu“, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, 353



Slika 28. Plan grada Varaždina iz 1807. godine autora I. Beyschlaga (izvor: Konzervatorski odjel Ministarstva kulture u Varaždinu)²⁵¹

Zašto se odlučilo podizati gradske parkove i trgove, a ne primjerice na tim površinama sagraditi neku zgradu ili kuću? Odgovor možda možemo pronaći u Beču. Naime, u razdoblju od 1816. do 1819. godine u Beču je uređen prvi javni perivoj, Volksgarten. Vjerojatno je i „mali Beč“ - Varaždin želio imati svoj prvi javni perivoj.²⁵²

Na južnom grabištu svoj posjed imao je dr. Bernard Wilhelm von Müller. Ovaj zaljubljenik u vrtlarstvo, a inače doktor medicine i fizike odlučio je izgraditi vilu koju bi okruživao perivoj. Budući da je taj dio grada još uvijek bio neuređen, Müller je započeo uređenje tog južnog grabišta. Naime, pogled iz njegove vile bio je usmjeren upravo na to zapušteno zemljište. Njegove akcije smatraju se početkom podizanja i uređenja gradskog

²⁵¹ PREMA: Uršula JUVAN, „Šetalište Vatroslava Jagića u Varaždinu“, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, 349

²⁵² JURČIĆ, „Varaždinski gradski vrt“, 81

šetališta u Varaždinu.²⁵³ Osim što je zaslužan za uređenje perivoja Vatroslava Agića, dao je poticaj za osnutak bolnice te je nastojao potaknuti gradske vijećnike da uvedu prvu javnu rasvjetu i da naprave kanalizaciju.²⁵⁴

Dr. Bernard Wilhelm von Müller predložio je gradu da uredi ovo zapušteno zemljište. Grad mu je prijedlog odobrio i dao mu površinu od oko 2 hektra na kojemu je trebao podići gradski perivoj. Tako je on prvo 1835. godine započeo nasipavanje i poravnavanje tog zemljišta. Posjed se sastojao od dvije pravokutne parcele. Na sjevernoj parceli sagradio je kuću, a na parceli koja se nalazila južnije Müller je odlučio urediti perivoj. Nakon toga je u Varaždin pozvao mađarskog vrtlara Leopolda Klingspöglja. Ovaj vrtlar stigao je iz Velike Kanjiže u grad 1838. godine i odmah započeo radove na perivoju. U Velikoj Kanjiži radio je na uređenju perivoja kneza Batthyányja. Osim na ovom perivoju, Klingspögl je radio na uređenju lječilišnog perivoja u Varaždinskim Toplicama, biskupskog perivoja Ribnjak u Zagrebu, a svoj doprinos dao je i u uređenju prostora oko dvorca Stubički Golubovec u Donjoj Stubici kada je biskupu Maksimilijanu Vrhovcu donio tristo trideset i šest sadnica drveća.²⁵⁵ Osim Leopolda Klingspöglja, spominje se i vrtlar Glinsbügel, također iz Mađarske.²⁵⁶

Gradsko šetalište bilo je ograđeno drvenom ogradom koja je kasnije zamijenjena metalnom ogradom na betonskom prijestolju. Razlog tome je činjenica da su građani oštećivali biljke. S vremenom, ona je uklonjena.²⁵⁷ Klingspögl je dao posaditi drvorede divljeg kestena i lipa uz sam rub šetališta. Drvoredi su predstavljali poveznicu između gradskih ulica i perivoja. Doprinos vrtlara Leopolda Klingspöglja bio je velik u ranom razvoju ovog šetališta. Zbog toga mu je Društvo za poljepšanje grada 1927. podiglo spomen – ploču u Gradskom šetalištu.²⁵⁸

Kao što je već rečeno, na sjevernoj parceli podignuta je vila. Od ulice je bila odvojena ogradom od drvenih letvica i glogovom živicom uz koju su se nalazili jablani te cvjetni grmovi i grmoliko voće. Imala je samo jedan kat, ali i veliku krovnu terasu na koju je moglo stati petnaest ljudi. Sa terase se pružao pogled na perivoj koji se nalazio na južnoj parceli, ali i na cijeli grad Varaždin. Predvorje kuće tijekom proljeća, ljeta i jeseni bilo je uređeno biljkama koje su se u ovim godišnjim dobima iznosile iz dva staklenika iza vile. Ovdje su se nalazile dvije kamene sfinge na stupovima. Ulaz u vilu bio je popločen i ograđen kamenim zidom. Na

²⁵³ ŠĆITAROCI, ŠĆITAROCI, „Varaždinski perivoji 19. stoljeća“ 297

²⁵⁴ KIŠ, „Hrvatski perivoji i vrtovi“, 156 - 158

²⁵⁵ ŠĆITAROCI, Mladen, ŠĆITAROCI, „Varaždinski perivoji 19. stoljeća“, 299

²⁵⁶ Ur. Jasna MATEKALO DRAGANOVIĆ, „Gradska šetališta Hrvatske – kultura šetanja“, 68

²⁵⁷ JURČIĆ, „Varaždinski gradski vrt“, 87

²⁵⁸ ŠĆITAROCI, ŠĆITAROCI, „Varaždinski perivoji 19. stoljeća“, 297 - 298

rubnim stupovima zidića nalazile su se svjetiljke, a na unutrašnjim stupovima kamene posude u kojima je bilo posađeno cvijeće.²⁵⁹

Što se tiče perivoja, nastao je na četiri brijega. Brijegovi su umjetno nastali budući da je parcela bila poravnata. Naime, iskopavala se zemlja ne bi li nastale široke staze, a onda se ta zemlja nasipavala ne bi li nastao brijeg. Na jednom brijegu nalazio se vinograd, na drugom katalpa, na trećem borovac, a na četvrtom brijegu razna crnogorica, poput smreka, jele ili ariša. U perivoju su se mogli naći i jablani, sofore, platane, razne vrste bagrema, azijske tuje te brojne voćke. Između drvoreda uređeni su i cvjetni nasadi. Svim tim cvijećem i drvećem nastojala se naglasiti visinska razlika u vrtu budući da su uz rub staza posađene niske biljke, prema sredini sve više, dok su uz samu ogradu bile najviše biljke.²⁶⁰ Izbor biljaka koje su ovdje posađene nije slučajna. Naime, tlo je bilo još uvijek vlažno. Zbog toga je posađen veliki broj jablana koji podnose podvodno zemljište. Crnogorica je posađena na višim dijelovima u kojima vode nije bilo toliko mnogo. Zanimljivo je da je upravo Klingspögl prvi puta upravo u ovom vrtu posadio prve borovice u Hrvatskoj.²⁶¹

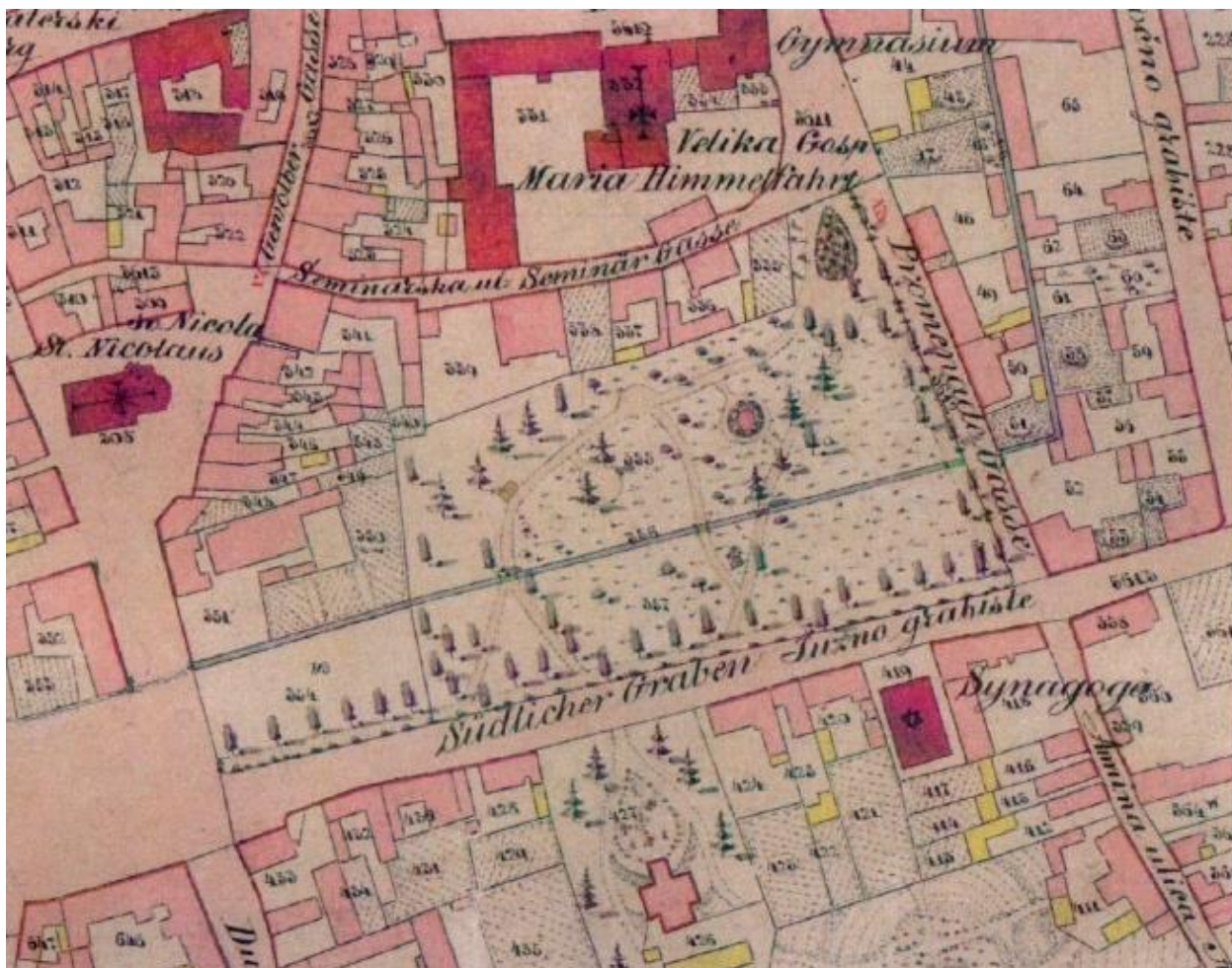
Druga faza uređenja perivoja započela je 1851. godine kada je brigu o njemu u ime Gradske uprave preuzeo zastupnik i ljekarnik Teodor Fodor. Gradska uprava dozvolila mu je nasipavanje putova i gradnju glazbenog paviljona. Tako je po njegovom nalogu u perivoju 1854. godine podignut glazbeni paviljon. Paviljon danas ne postoji jer je srušen 1952. godine. Izgrađen je od kamena ne bi li se ondje mogla skladištiti oprema za održavanje perivoja. U njemu su se svakog četvrtka i nedjelje organizirali plesovi. Program događanja svakodnevno se objavljivao u gradskim novinama ne bi li na taj način privukli publiku da dođe. Osim plesova, i drugi sadržaji u perivoju privlačili su publiku. Tako je 1852. godine u gradskoj kuli, koja je ostala od utvrda nakon njihovog rušenja, uređena slastičarna Franje Alijana. Kako bi se olakšalo zalijevanje nasada, 1861. godine podignut je bunar u obliku školjke.²⁶²

²⁵⁹ JURČIĆ, „Varaždinski gradski vrt“, 84

²⁶⁰ Isto 84

²⁶¹ Isto 87

²⁶² ŠĆITAROCI, ŠĆITAROCI, „Varaždinski perivoji 19. stoljeća“, 298

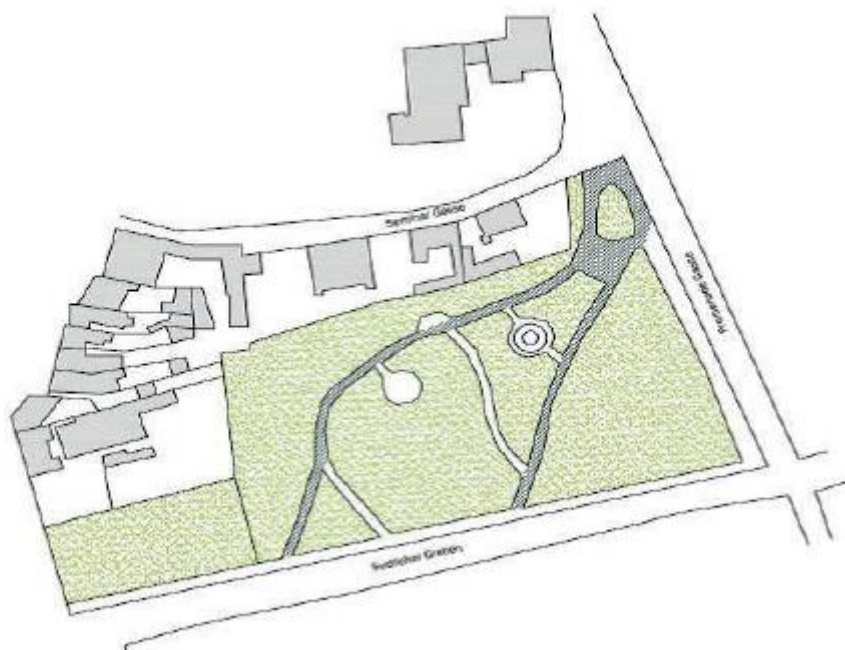


Slika 29. Uvećani kartografski prikaz perivoja na planu grada A. Kiesewettera iz 1860. godine²⁶³

Godine 1860. A. Kiesewetter napravio je prvi kartografski prikaz perivoja. Iako je plan Varaždina nastao iste godine, njegov autor M. Stier nije ga prikazao. Na planu je vidljiv položaj samog parka, raspored šetnica, kao i drveća te grmlja unutar njega.

²⁶³ PREMA: Uršula JUVAN, „Šetalište Vatroslava Jagića u Varaždinu“, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, 350

1860.



Slika 30. Kompozicija perivoja iz 1860. godine prema Uršuli Juvan²⁶⁴

Uršula Juvan je prema planu grada Varaždina iz 1860. godine, autora Kiesewettea napravila crtež perivoja. To je izgled perivoja prije nego što je završena treća faza uređenja. Na njemu se jasnije vide staze unutar perivoja, bez prikaza drveća i cvijeća.²⁶⁵

Treća faza započela je od 1858. godine kada je uređenje ovog prostora preuzeo varaždinski vrtlar Juraj - Georg Nestl. Nestla smatramo prvim varaždinskim vrtlarom, koji je taj posao obavljao od 1859. godine pa sve do 1886. godine. U tom razdoblju Juraj – George Nestl osnovao je gradski rasadnik i obnovio Gradsko šetalište. Na zapadnom dijelu šetališta dao je izgraditi varaždinsko kazalište. Pripreme i gradnja trajale su tri godine, od 1870. godine pa do 1873. godine. Tom prilikom trebalo je porušiti drvored, ne bi li se oslobodilo mjesto za kazalište. Problem je bio što su se i ovdje jablani sušili zbog građevinskih radova. Kako bi to područje izgledalo što ljepše prilikom otvorenja, Gradska uprava mu je naredila da napravi nacrt za uređenje šetališta, što je on i učinio. Nacrt do danas nije sačuvan, no smatra se da su ga upravo Juraj Georg Nestl i mjernik Kopeckim izradili. Oni su već radili na uređenju šetališta, ali i nacrt za uređenje groblja Svetog Florijana.²⁶⁶ Iako nacrt uređenja šetališta nije sačuvan, ono što je sačuvano je popis biljnih vrsta koje su posađene. To su bile jele, azijske tuje, tuje, himalajski bor, mamutovac, crvene žutike, crvene bukve, tulipanova, bijele topole, grimizni hrast, ruja, vrba, japanske suručice, duglasijeve suručice, biserka te žalosne japanske

²⁶⁴ JUVAN, „Šetalište Vatroslava Jagića u Varaždinu“, 356

²⁶⁵ Isto 356

²⁶⁶ JURČIĆ, „Varaždinski gradski vrt“, 89

sofore. Ono što je uvedeno, bile su ploče sa nazivima biljaka, vaze, klupe, staklenik i petrolejske svjetiljke.²⁶⁷

Tablica 3: Originalni popis biljaka za uređenje Šetališta iz 1874. godine²⁶⁸

NAZIVI IZ POPISA	VAŽEĆI NAZIVI	HRVATSKI NAZIVI	BROJ
1. <i>Abies cilicea</i>	<i>Abies cilicica</i> (Ant. et Kotschy)	Jela	1
2. <i>Biota orientalis</i>	<i>Thuja orientalis</i> L.	Azijska tuja	1
3. <i>Thuja gigantea</i>	<i>Thuja plicata</i> Donn ex Don	Golema tuja	3
4. <i>Pinus excelsa</i>	<i>Pinus wallichiana</i> (A.B.Jacks)	Himalajski bor	1
5. <i>Wellingtonia gigantea</i>	<i>Sequoiadendron giganteum</i> (Lind.) Bucholz	Mamutovac	1
6. <i>Berberis vulgaris atropurpurea</i>	<i>Berberis vulgaris</i> L. <i>atropurpurea</i>	Crvena žutika	3
7. <i>Fagus atropurpurea</i>	<i>Fagus silvatica</i> „ <i>purpurea</i> “ (Ait) Schneid.	Crvena bukva	2
8. <i>Liriodendron tulupifera</i>	<i>Liriodendron tulupifera</i> L.	Tulipanovac	2
9. <i>Machonia aquifolium</i>	<i>Machonia aquifolium</i> (Pursch) Nutt	mahonija	3
10. <i>Populus alba nivea</i>	<i>Populus alba</i> L. „ <i>Nivea</i> “	Bijela topola	2
11. <i>Quercus coccinea</i>	<i>Quercus coccinea</i> Münchh	Grimizni hrast	1
12. <i>Rhus cotinus</i>	<i>Cotinus coggygria</i> Scop.	Ruj	3
13. <i>Salix salaminii</i>	<i>Salix x salaminii</i> Carr	vrba	1
14. <i>Spirea calosa</i>	<i>Spirea japonica</i> L. f	Japanska suručica	3
15. <i>Spirea douglasii</i>	<i>Spirea douglasii</i> Hook	Douglasijeva suručica	3
16. <i>Spirea Bevusiflora</i>	(ne postoji u literaturi)	-	3
17. <i>Symphoria racemosa</i>	<i>Symphoricarpos albus</i> (L) S.F.Blacke	Paimela	6
18. <i>Sophora pendula</i>	<i>Sophora japonica</i> L.	Žalobni japanski jarlin	2

²⁶⁷ ŠĆITAROCI, ŠĆITAROCI, „Varaždinski perivoji 19. stoljeća“, 298

²⁶⁸ JURČIĆ, „Varaždinski gradski vrt“, 91

	„pendula“		
--	-----------	--	--

Kazalište je otvoreno 24. rujna 1873. godine. Kako bi novi izgled ostao sačuvan, 1875. godine u šetalištu se nalazio perivojni čuvar Valent Šiffman koji se o tome brinuo.²⁶⁹ Za vrijeme života Jurja - Georga Nestla učinjene su pojedine izmjene, poput sadnje lipa i kestena umjesto dijela jablana. Naime, u to vrijeme zemljište se isušilo pa su se zbog toga jablani počeli sušiti. Tako su 1868. godine u današnjoj Ulici Augusta Cesarca zamijenjeni lipama, a u Ulici Baruna Trenka kestenima.²⁷⁰

Vrlo brzo ponovno je došlo do preuređenja šetališta. Naime, dvije godine nakon smrti Müllera, 1866. godine novi vlasnik kuće i vrta postao je grof Oršić, a potom od 1875. godine ban Koloman Bedeković. Prvo je srušena stara zgrada kako bi se podigla nova. Tom prilikom oštećen je vrt, zbog čega se i on trebao renovirati. Za taj posao izabran je upravo Juraj - George Nestl. Nestl je odlučio zadržati djelomično stari izgled perivoja. Kako je to izgledalo ne možemo znati budući da popis biljaka za ovo uređenje perivoja nije sačuvan. Budući da i danas možemo u ovom parku vidjeti platane, sigurno je kako je taj segment starog izgleda parka zadržan prilikom preuređenja. Đuro Sebišanović popisao je jedan dio crnogoričnog drveća koje je tada ovdje posađeno. To su *Ginkgo biloba*, *Thuja dolabrata*, mamutovac, himalajski cedrovi, kavkazske jele. Pretpostavlja se da su posađena i bjelogorična stabla, grmlje te razne vrste cvijeća u cvjetnim gredicama, ali o tome nema dokaza. Podignut je i novi staklenik. Nacrt je izradio 1878. godine nadinženjer Vladoje Schnapp. Vrt je otvoren javnosti.²⁷¹

Nakon smrti Juraja - Georga Nestla šetalište i park polako su propadali. To se promijenilo nakon što je novi gradski vrtlar postao Jurjev sin Stjepan Nestl 1897. godine. 1900. godine ondje je postavljen spomenik supruzi Franje Josipa I., Elizabetin. Tom prilikom promijenjen je naziv Gradskog šetališta u Elizabetino šetalište. Stjepan Nestl je podigao gradsku vrtlariju te pisao brojne stručne članke o samom perivoju.²⁷² Šetalište je 1938. godine promijenio naziv u Šetalište Vatroslava Jagića.²⁷³ Prema odredbama članka 31., stavka 4. *Zakona o zaštiti spomenika kulture* iz 1966. godine ovo šetalište zaštićeno je kao spomenik kulture.²⁷⁴

²⁶⁹ ŠĆITAROCI, ŠĆITAROCI, „Varaždinski perivoji 19. stoljeća“, 298

²⁷⁰ JURČIĆ, „Varaždinski gradski vrt“, 89

²⁷¹ Isto 93 - 94

²⁷² ŠĆITAROCI, ŠĆITAROCI, „Varaždinski perivoji 19. stoljeća“, 298 - 299

²⁷³ JUVAN, „Šetalište Vatroslava Jagića u Varaždinu“, 354




²⁷⁴ Isto 341



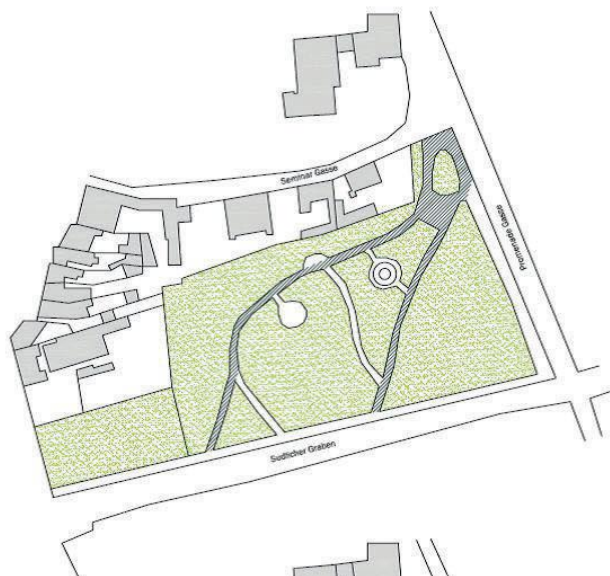
Slika 31. Perivoj Vatroslava Jagića danas (fotografirala Marina Junger, 24. prosinca 2015. godine)



Slike 32 i 33. Gradsko šetalište danas (fotografirala Marina Junger, 24. prosinca 2015. godine)

-  POSTOJEČE ZELENILLO
-  PROŠIRENJE PARKA
-  GLAVNE ŠETNICE

1860.



1936.



2009.



Slika 34. Kompozicija perivoja iz 1860., 1936. i 2009. godine²⁷⁵

Kako se mijenjala kompozicija perivoja, najbolje nam pokazuje slika pod brojem 34. Prije svega, možemo vidjeti kako se povećao broj staza unutar samog perivoja. Potom, njegovo povećanje 1836. godine u odnosu na 1860. godinu, kao i 2009. godine u odnosu na 1936. godinu.²⁷⁶

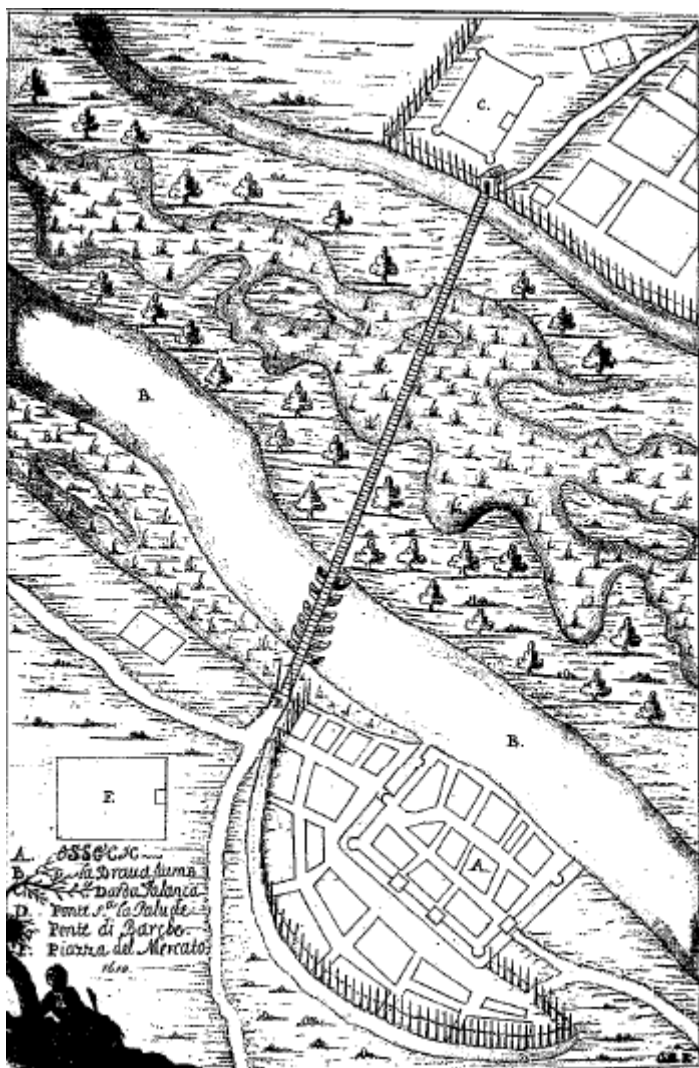
10.5 OSIJEK

Osijek je grad na čijem prostoru se nalazi veliki broj parkova i šetališta. Danas se ondje nalazi njih desetak, različitih veličina i oblika. To su perivoj kralja Tomislava, Šetalište Petra Preradovića, perivoj na Trgu Ljudevita Gaja, Šetalište kardinala Franje Šepera, Perivoj kralja Krešimira IV., Perivoj kneza Branimira, Perivoj kralja Držislava, Perivoj bana Josipa Šokčevića, Perivoj kraljice Katarine Kosače i perivoj na Trgu bana Josipa Jelačića. Taj kompleks vrtova povezanih drvoredima danas se naziva „Perivoj hrvatskih velikana“. Gradnja perivoja započela je tijekom 18. stoljeća. Perivoji su služili kako bi se povezali dijelovi grada. Naime, kako je Osijek izgledao jasno vidimo u prvom poznatom planu iz 1610. godine. Prema njemu Osijek je podijeljen na dva dijela: na grad opasan zidinama i kulama te na palanku opasanu nasipom i palisadama.²⁷⁷

²⁷⁵ Isto 356

²⁷⁶ Isto 356

²⁷⁷ Ive MAŽURAN, Grad i tvrđava Osijek, 32



Slika 35. Plan Osijeka iz 1610. godine²⁷⁸

Ive Mažuran ističe kako je tada Osijek bio pravi orijentalni grad podijeljen na tri zasebne gradske jedinice. To su bile turska varoš, podgrađe i varoš. U varoši su se nalazile Sulejman-hanova i Kasim-pašina džamija, beg-saraj, Kasim-pašino turbe, medresa, mekteb, mehkema i sahat-kula. U podgrađu se nalazila Mustafa-pašina medresa, hamam, karavan-saraji i dvije džamije. Pokraj gradskih vrata nalazio se Sulejmanov most.²⁷⁹

Izgled Osijeka za vrijeme Osmanlija možemo saznati i iz putopisa Evlija Čelebija, „Sejahatnama“. Zapisao je: „Taj grad leži na jednom zaklonitom mjestu u dugom, prostranom i plodnom polju. Sa tri strane okružen je rijekom koja prolazi pokraj tog grada i uliva se, jedan topovski hitac niže, u veliku rijeku Dunav. Blizu njenog ušća nalazi se trostruka zemljom

²⁷⁸ Sonja, GAČINA ŠKALAMERA, „Planovi i vedute Osijeka“, 137

²⁷⁹ Ive MAŽURAN, „Urbanistički razvoj i spomenički značaj osječke Tvrđe“, 7-8

nabijena utvrda. Citadela, srednji grad i grad vanjske varoši su takođe jako utvrđeni i čvrsti.“²⁸⁰

Za citadelu kaže da je to divan grad četverokutnog oblika sazidan od čvrste cigle. Na svakom uglu nalazile su se kule sa šiljastim kupolama od daske. Ispred vrata nalazila se i Sulejman – hanova džamija. Što se tiče srednjeg grada, i za njega govori da ima četverokutni oblik te da je sazidan od čvrste cigle. Sa tri strane je okružen rijekom Dravom pa zbog toga nema potrebe za bastionima i opkopom. Spominje Čaršijsku kapiju, vrata u grad na kojima stražu čuvaju stražari. Treći dio grada bila je varoš. Prema Čelebiju duga je tisuću sto koraka. U njoj se nalazilo četrsto kuća uz koje, spominje, postoji običaj podizanja manjih bašća. Osim kuća, ovdje se nalazilo sedam mahala te šezdeset i šest džamija. U prostranom dvorištu Kasim – pašine džamije spominje četiri visoka stabla kojima je dvorište ukrašeno i koja mu daje hlad. Osim džamija, ovdje se nalazilo četrdeset mahalskih mesdžida, četiri medrese, četiri tekije i pet osnovnih škola, dvanaest sebilja, javno kupalište ili hamamšest trgovačkih hanova i jedan karavan saraj.²⁸¹



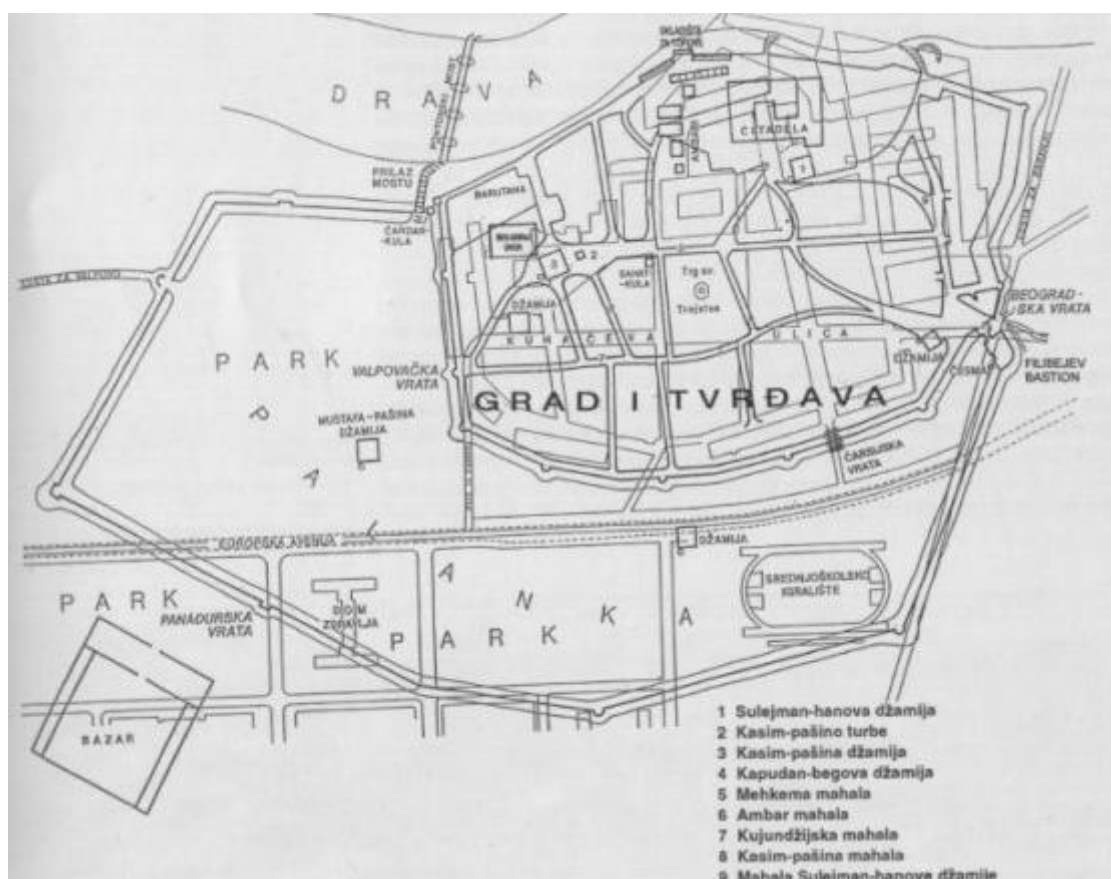
Slika 36. Ilustracija „osmanskog“ Osijeka²⁸²

²⁸⁰ <http://avdo-nikocevic.com/evlija-celebija/> (22.3.2015)

²⁸¹ Evlija ČELEBI, „Putopis: odlomci o jugoslavenskim zemljama I“, Sarajevo 1954, 362 - 366

²⁸² Perica VUJIĆ, „Tko se šetao osječkim ulicama u 16., 17. i 18. stoljeću“, *Essehist*, 2/2, 2010, 18

Promjene u izgledu grad je doživio nakon što je habsburška vojska osvojila grad i protjerala Osmanlije koji su se ondje nalazili još od 1526. godine. To se dogodilo 29. rujna 1687. godine. Osijek je podvrgnut vlasti Dvorske komore. Postao je vojni logor odakle se odlazilo ratovati protiv Osmanlija. Ubrzo su podignute nove tvrđavske zidine i utvrđenja, vojarne, skladišta, barutane, oružanu te ostale vojne zgrade, a srušene stare osmanske zgrade unutar gradskih zidina. Nakon završetka sukoba sa Osmanskim Carstvom te oslobođanjem Slavonije 1691. Godine prihvaćen je prijedlog vojvode Ludwiga Badenskog da se Osijek i dalje utvrđuje.²⁸³ Engel navodi kako je car Leopold dao obnoviti grad budući da su stare zidine i utvrđenja tijekom dugogodišnjih borbi sa Osmanlijama uništene.²⁸⁴ Tako su ubrzo nestale palanka i kaštel, a nastao Gornji i Donji grad. Plan je izradio pukovnik Maksimilijan Eugen grof Gosseau de Henef. Gradnja je započela krajem proljeća 1692. godine, a trajala je sve do 1732 ili 1733. godine.²⁸⁵



Slika 37. Plan Osijeka iz 1688. godine²⁸⁶

²⁸³ Ive MAŽURAN, Od turskog do suvremenog Osijeka, 3 - 10

²⁸⁴ Stefan Franz ENGEL, „Opis kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema“, Petrovaradin 2003., 272

²⁸⁵ MAŽURAN, Od turskog do suvremenog Osijeka, 3 - 10

²⁸⁶ <http://www.aoot.hr/studije/osijek.konzervatorska-studija.knjiga1.pdf> (9.12.2015)

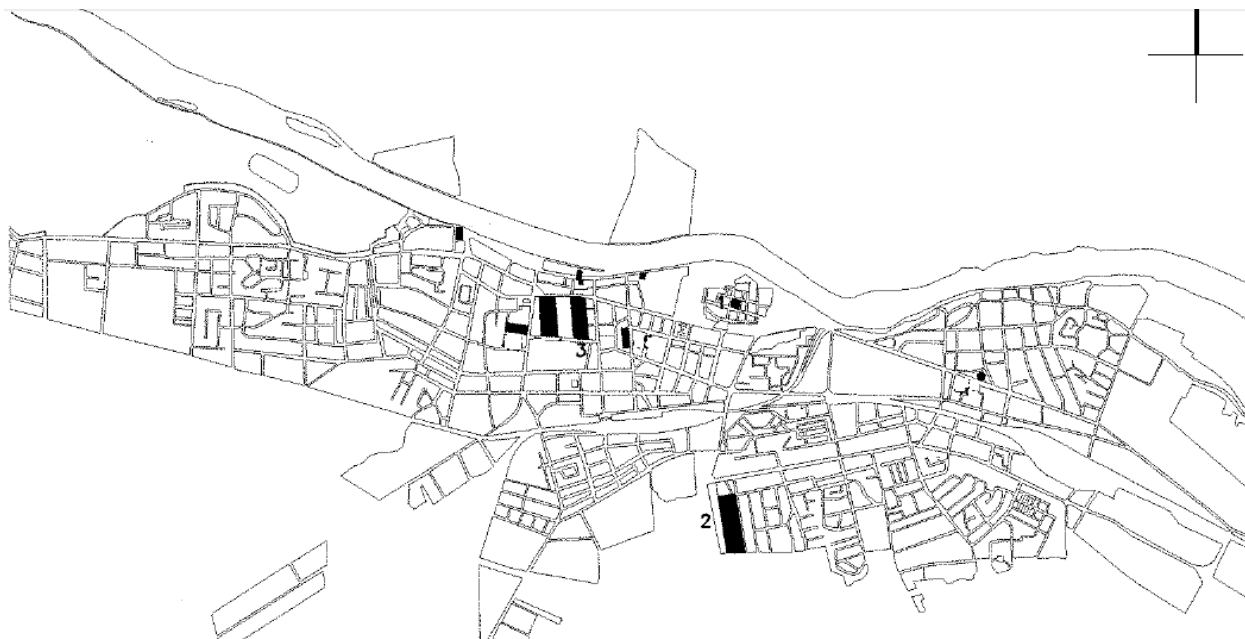
Kako je izgledala obnovljena tvrđava najbolje nam može posvjedočiti putopisac Stefan Franz Engel koji je posjetio Osijek prilikom putovanja Slavonijom i Srijemom. Smatrao ju je najmodernijom tvrđavom toga doba. „Ona je prve klase, snabdevena spoljnim bedemom u vidu roga i s onu stranu Drave krunskim utvrđenjem bez mina, a nalazi se sada u dobrom odbrambenom stanju, za slučaj opsade predviđeno je sedam tisuća ljudi.“²⁸⁷ Spominje skladišta baruta te brojne topove i municije potrebne za obranu grada. Uređene javne površine ne spominje.²⁸⁸

Upravo pod vlašću Habsburgovaca započeli su radovi na uređenu javnih površina. Po uzoru na ostale europske gradove, posebice one unutar Monarhije i ovdje dolazi do podizanja prvih perivoja. Tako se 1710. godine podiže Weinplatz koji se danas naziva Partizanski vrt, 1720. godine Paradenplatz, danas poznat kao Trg Svetog Trojstva, a potom i Gradski vrt iz 1750. godine. Slijede Generalski vrt u drugoj polovici 18. stoljeća, Pukovnijski vrt danas poznatiji kao Perivoj kralja Tomislava ili perivoj u dvorcu grofa Pejačevića u Retfali 1801. godine. Osijek je 1798. godine imao 8 000 stanovnika, dok je primjerice Zagreb tada brojio 7 706 stanovnika. Upravo stanovnici u pojedinim dijelovima grada tražili su prostore za sebe. Perivoji su povezivali te razne dijelove grada. Nešto kasnije se podižu i bolnički perivoj, danas znan kao Perivoj kraljice Katarine Kosača, Perivoj Sakuntala ili danas Šetalište Petra Preradovića ili Perivoj Ljudevita Gaja. Ostali ranije navedeni perivoji podignuti su u novijoj povijesti, tijekom 20. i 21. stoljeća. Neki od tih povijesnih perivoja danas nisu sačuvani. Prije svega, to je slučaj sa Generalskim vrtom, perivojem unutar dvorca grofa Pejačevića pa čak i sa Gradskim vrtom od kojeg je danas ostao samo ulaz. Naime, tijekom Domovinskog rata, perivoji su uništeni.²⁸⁹

²⁸⁷ ENGEL, „Opis kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema“, 272

²⁸⁸ Isto 272

²⁸⁹ Dragica GUCUNSKI, „Osječki perivoji i drvoredi“, *Analiz zavoda za znanstveni rad u Osijeku*, 12/ 1996, 83-84



Slika 38. Prikaz vrtne i perivojne arhitekture sa početka 18. stoljeća²⁹⁰

Na karti možemo vidjeti parkove u Osijeku u prvoj polovici 18. stoljeća. Brojem 2 označen je Gradski vrt, a brojem 3 Generalski vrt.

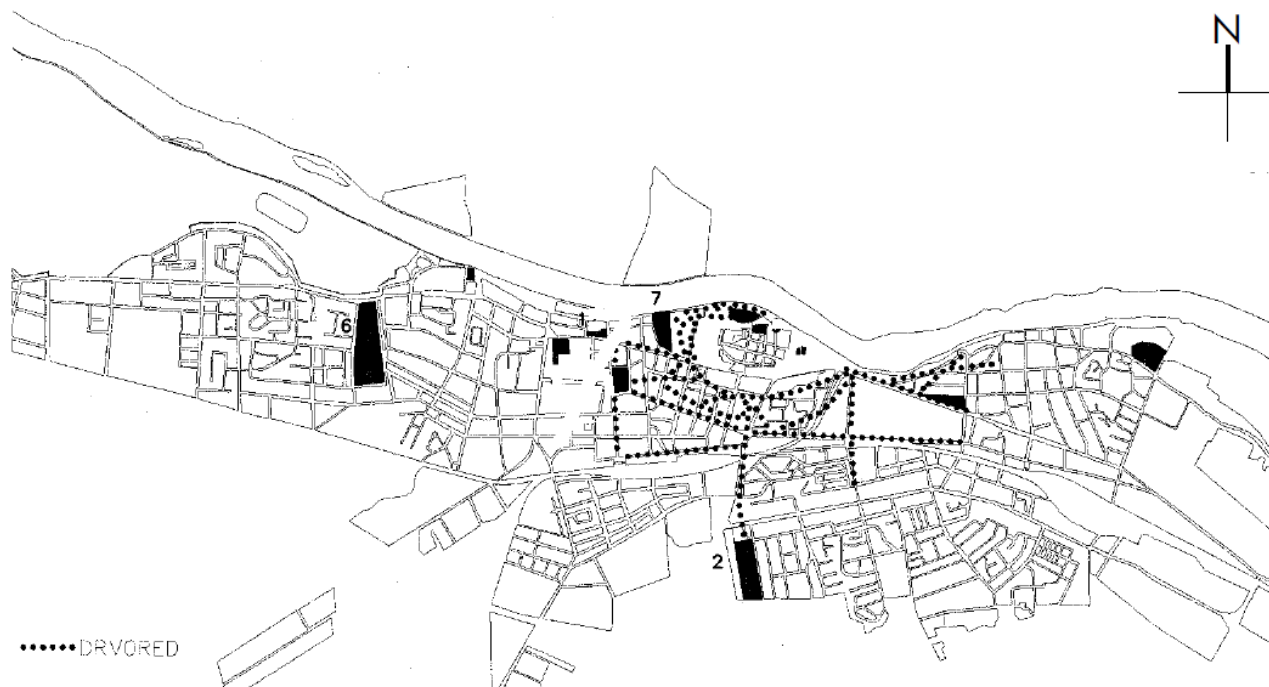


Slika 39. Vrtne i parkovna arhitektura Osijeka u prvoj polovici 18. stoljeća²⁹¹

²⁹⁰ PREMA KARTI: Krunoslav, ŠMIT, „Vrtne i parkovna arhitektura Osijeka na povijesnim kartama“, *Prostor*, 5/1997, 99

²⁹¹ PREMA KARTI: Krunoslav, ŠMIT, „Vrtne i parkovna arhitektura Osijeka na povijesnim kartama“, *Prostor*, 5/1997, 101

Na slici pod brojem 39 također možemo vidjeti Gradski (broj 2) i Generalski vrt (broj 3). Isto tako, ovdje je prikazan Perivoj dvorca Pejačević brojem 6.



Slika 40. Vrtna i perivojna arhitektura Osijeka u drugoj polovici 18. stoljeća²⁹²

Na slici pod brojem 40 možemo vidjeti kakva je situacija bila u drugoj polovici 18. stoljeća. Na ovoj slici ne možemo vidjeti Generalski vrt, ali je i dalje vidljiv Gradski vrt (broj 2) te Perivoj dvorca Pejačević (broj 6). Sada možemo vidjeti kako je izgledao Pukovnijski vrt (broj 7).

10.5.1. Gradski vrt

Sredinom 18. stoljeća započela je tradicija javne perivojne arhitekture kada je započelo uređivanje Gradskog vrta. On se nalazio na zapadnom dijelu Novog grada, istočno od Tvrđe. Bio je omeđen današnjim ulicama Martina Divalta na sjeveru, Woodrova Wilsona na istoku, Delničkom ulicom na jugu i Stadionskim naseljem na zapadu. Zauzimao je površinu od 4,25 hektra ili točnije 42 486 m². Njegov razmještaj činio je pravokutnik. Kada se uspoređuje površina parka i broj stanovnika koji je Osijek tada imao, ovaj vrt smatra se vrlo velikim za tadašnje prilike. Smatra se da je nastao 1750. godine i to na inicijativu građana te

²⁹² PREMA KARTI: Krunoslav, ŠMIT, „Vrtna i parkovna arhitektura Osijeka na povijesnim kartama“, *Prostor*, 5/1997, 102

plemstva. Gradsko poglavarstvo odobrilo je njihovoj želji te su tako započeli radovi na uređenju novog perivoja. Plan gradnje, kao i njegov autor nisu poznati. Poznato je kako je park uređen u francuskom stilu. U njemu je vidljiv utjecaj vrtne arhitekture iz perivoja dvorca Schönbrunnu što je svakako dokaz kako su perivoji na našim područjima uređivani po uzoru na one u samom centru Monarhije, u Beču. Do parka se moglo stići konjskim tramvajem koji je uveden 1885. godine, kočijom ili pješice. Kada je 1926. godine uveden električni tramvaj do parka se moglo i sa njime. Na samom ulazu u park, ispred glavnog pročelja nalazila se cvjetna rondela okružena šimšikom i sezonskim cvijećem. Godine 1804. podignuta je prizemna zgrada, izgrađena u klasicističkom stilu. Na njezinom ulazu nalazile su se dvije lipe. One su posađene za vrijeme krunidbe kralja Franje Josipa I. 1848. godine. Danas se one više ne nalaze ovdje. Naime, posječene su 1957. godine. Ova prizemnica iz 1804. godine sadržavala je plesnu dvoranu, malu dvoranu, gostionicu, garderobu te ostale pomoćne prostorije. Plesna dvorana unutar ove zgrade smatrala se najljepšom u cijelom Osijeku. To je bila prva, ali i jedina dvorana u gradu namijenjena isključivo za ples. Sadržavala je veliki kristalni empirni luster, raskošna zrcala na zidovima, namještaj obložen crvenim baršunom i ornamentirani parket. Isto tako, okrenuta prema vrtu, nalazila se terasa. Sa nje pružao se pogled na cijeli Gradski vrt. Zgrada je oštećena u požaru koji se dogodio 1858. godine zbog čega je Gradsko poglavarstvo podignulo novu zgradu na istom mjestu.²⁹³ Nacrt nove zgrade napravio je vojni graditeljski ured, no zbog prevelikih troškova gradska skupština ga je odbacila. No, gradska uprava pronašla je novac. Koliko je to bilo važno za sam grad najbolje govori tekst zapisnika grada Osijeka broj 827. U njemu stoji kako je građanski vrt „jedini i dostojni ures grada ovoga“.²⁹⁴ Prodane su tri obveznice narodnog zajma od 1854. godine u vrijednosti od 16 000 forinti, iako je za gradnju nove zgrade bilo potrebno samo 12 000 forinti.²⁹⁵ U prilogu F može se vidjeti kako je Visoko Kraljevsko namjesničko vijeće 1862. godine odobrilo prodaju obveznica „u svrhu zidanja dvorane u gradskoj bašći“.²⁹⁶

Osim što je u vrtu popravljena prizemnica, iskopan je i bunar. U izvješću odbora građanskog vrta stoji kako je cilj bio popraviti kakvoću vode.²⁹⁷ Predloženo je i da se obnovi kuglana u vrtu, no to je odbijeno.²⁹⁸

U ovom baroknom perivoju isticala se simetrija u smjeru sjever – jug. Ovdje se nalazila duga i široka glavna aleja divljeg kestena, a sa njezinih strana nalazile su se sporedne

²⁹³ ŠĆITAROCI, ŠĆITAROCI, „Gradski perivoji Hrvatske u 19. stoljeću“, 152

²⁹⁴ Knjiga 17. Zapisnici grada Osijeka: 1861.-1866. Priredio Stjepan Sršan., 86

²⁹⁵ Isto 102 – 103, 107 – 108, 113, 133 - 134

²⁹⁶ Isto 102

²⁹⁷ Isto 285

²⁹⁸ Isto 395 - 396

aleje. Baš kao i perivoj u Maksimiru, i u ovom vrtu postojalo je jedno centralno mjesto. Ovdje je to bio glazbeni paviljon, dok je u Maksimiru to predstavljao kiosk. Do glazbenog paviljona se moglo doći brojnim sporednim stazama koje su se zrakasto širile. Sredinom 20. stoljeća paviljon je prebačen u Park kulture. Osim njega, u vrtu je podignuta drvena sjenica. Početkom 20. stoljeća grof Pavao Pejačević dao je podignuti bunar. Izgrađen je prema nacrtu arhitekta Wilima Carla Hofbauera u secesijskom stilu. Danas se on ondje više ne nalazi, već je prebačen na šetalište uz Dravu. U južnom dijelu vrta, do kojeg je vodila glavna šetnica, na uzvišenom predjelu zvanom „Magareće brdo“ posađeno je crnogorično drveće.²⁹⁹



Slika 41. Glavni drvored u Gradskom parku³⁰⁰

²⁹⁹ ŠĆITAROCI, ŠĆITAROCI, „Gradski perivoji Hrvatske u 19. stoljeću“, 152 - 153

³⁰⁰ Ivona BLATANČIĆ, Ana MIKOLAŠ, „Osječki perivoji“, *Essehist*, 2/2, 2010, 62



Slika 42. Središnji dio Gradskog vrta³⁰¹

Unutar samog perivoja nalazili su se brojni cvjetnjaci različitih geometrijskih oblika. Njihov oblik stvarale su živice od šimšira koje su ih obrubljivale. Od drveća bili su posađeni divlji kesteni, grab, javor, jablan te lipe. Od cvijeća se posebno isticala aleja ruža. O njima se brinuo jedan vrtljar kojeg su nazivali perivojnik. Osim njega, ovdje je radio i redar. Naime, Gradski vrt bio je prepun građana koji su ovdje dolazili ne bi li uživali u krajoliku koji je vrt pružao. Nedjeljom i blagdanima naplaćivala se i ulaznica. Razlog tome je bio taj što se prihod prikupljen od prodaje ulaznica davao u dobrotvorne svrhe. Osim njega, jedan čuvar radio je preko noći. Na kraju vrta nalazila se ura koja je bilježila redoviti obilazak noćnog čuvara.³⁰²

U prvom osječkom turističkom vodiču iz 1893. godine zapisan je opis Gradskog parka. U njemu stoji: „Gradski vrt u novom gradu a velik je više jutara. Najprije se dolazi u prednji manji dio, koji se prostire od ceste pak do gostionske kuće, a iz ovoga možeš u pravi perivoj s obje strane gostione. Gostiona je liepa kuća sa velikom terasom i najvećom i najljepšom plesnom dvoranom osječkom. O gostione pružio se vrt prema jugu u duljinu a može se za pravo podjeliti u dvoje. Prvom dijelu je umjetno uredjen perivoj, sred bujnog zelenila, koje se pričinja zelenim zidom je smješten liepi paviljon za glasbu, od koga vode staze na sve strane vrta. Podje li se od paviljona srednjom stazom dolazi se u drvoređ divljeg kestena, koji vodi drugim dijelom vrta do kraja. S obje strane vrta vode krasni hladoviti drvoređi graba, jasena i lipe, koji se pričinjaju velikim zelenim hodnicima.“³⁰³

³⁰¹ Isto 61

³⁰² Dragica GUCUNSKI, „Osječki perivoji i drvoređi“, 85 - 86

³⁰³ Amalija DENICH, Jadranka JANJIĆ, Ivana KOLARIĆ, „Perivoji Osijeka“, 14 - 15



Slika 43. Plan grada Osijeka iz prvog osječkog vodiča nastalog 1893. godine³⁰⁴

Postojao je i staklenik kojeg su nazivali staklenjak, streljana i kuglana. Godine 1903. osječki arhitekt Hofbauer izgradio je secesijski granitni zdenac. Darovao ga je grof Pavao Pejačević. Ovaj park danas nije sačuvan. Nestao je 1950. godine kako bi se na tom mjestu izgradile sportske građevine.“³⁰⁵ Naime, gradska vlast smatrala je da je park buržujski i zastario. To je razdoblje socijalizma kada je na „cijeni“ bio rad, a ne „trošnje vremena“ na šetanje i uživanje. Danas se ovdje nalazi nogometni stadion. No, sjećanje na park nije iščeznulo. Naime, nogometni stadion koji je sagrađen na mjestu Gradskog vrta upravo je po njemu dobio ime.³⁰⁶

10.5.2. Perivoj oko dvorca Pejačević

Perivoj oko dvorca Pejačević jedan je od osječkih perivoja koji danas nije sačuvan. Smatra se da je nastao 1801. godine, kako se navodi u raznim povijesnim dokumentima. Sastavni je dio dvorca grofa Pejačević koji se nalazio na početku Retfale u Gornjem Gradu.

Ovaj park sličan je onima u Valpovu, Našicama, Donjem Miholjcu ili drugim slavonskim perivojima oko dvoraca. Oni su sadržavali autohtone slavonske vrste, poput hrasta lužnjaka, jasena, lipe, graba ili tise.³⁰⁷ Kao što je već rečeno, ovaj perivoj do danas nije sačuvan. Stradao je nakon Drugog svjetskog rata kada se dvorac obitelji Pejačević nastojao prenamijeniti u neke druge svrhe. Agrarnom reformom 1918. godine park je prešao u privatni

³⁰⁴ http://www.dao.hr/izlozbe/arhivirana_povijest_izlozak_br_33.jpg (9.12.2015)

³⁰⁵ DENICH, JANJIĆ, KOLARIĆ, „Perivoji Osijeka“, 15

³⁰⁶ BLATANČIĆ, MIKOLAŠ, „Osječki perivoji“, 62

³⁰⁷ DENICH, JANJIĆ, KOLARIĆ, „Perivoji Osijeka“, 15

posjed redovnica samostana „Marijine sestre od čudotvorne medaljice“, u čijem je vlasništvu i danas. Koristi ga i Klinička bolnica Osijek. Redovnice su perivoj pretvorile u povrtnjak. Od starog parka ostala je jedino barokna ograda koja je oštećena te dvorac sa baroknim pročeljem.³⁰⁸

10.5.3. Generalski vrt

Generalski vrt je jedan od onih vrtova u gradu Osijeku za koje znamo da su postojali, ali danas nam nisu vidljivi njihovi ostaci. Generalski vrt, Hortus generalis ili Generalsgarten podignut je 1809. godine. Poznato nam je kako je to godina kada je Osijek postao slobodnim kraljevskim gradom. Tom prilikom gradska uprava dala je nekoliko parcela u samom središtu Gornjeg grada na korištenje generalu Pemleru. To je bio grunt na ulazu u gornji grad omeđen drvenom ogradom. Prema Protokolu nastalom 3. rujna 1809. godine grunt je dan na uživanje generalu Pemleru, no ukoliko bi se promjenile okolnosti, on ga je morao vratiti gradu.³⁰⁹ Kao tadašnji zapovjednik Tvrđe Pemler je odlučio urediti taj prostor za potrebe časnika austrijske vojske. Generali su taj prostor mogli pretvoriti u livadu, cvijetnjak, povrtnjak ili voćnjak. Tako je stvoren još jedan vrt u Osijeku. Prostirao se od današnjih ulica Hrvatske Republike, Jägerove ulice, Kapucinske ulice pa sve do Radićeve ulice. Nakon što je Pemler umro, grad je zatražio od namjesničkog vijeća da im se ponovno vrati taj prostor. Kao razlog su naveli kako im je to područje bitno ne bi li se grad mogao širiti i na taj dio grada. Zahtjev je upućen namjesničkom vijeću 28. svibnja 1868. godine. Zemaljska vlada odbila je gradski zahtjev 7. prosinca 1869. godine uz obrazloženje da se tome protivi vojni erar. Već 3. veljače sljedeće godine magistrat je poslao opširni izvještaj vladi u kojemu je stajalo: „Gornjem se gradu mora odstupiti vrt, jer je on kao vojnički grunt golema zaprijetka njegovom razvitku. Gornja varoš graniči sa sjevera rijekom Dravom, sa zapada Retfalom, s juga varoškim pašnjakom, sa istoka generalskom bašćom. Stiješnjen ovako nema se kuda razvijati: uz Dravu preostao je jedva toliki prostor, koliki je potreban za kopitnicu (kojom konji vuku šajke); sa zapada dijelu gornju varoš od Retfale obični sokak; na jug ne može da se širi, jer ovuda prolazi nova željeznica; širiti se dakle može samo na istok prema tvrđavi i tu mu smeta spomenuta bašća.“³¹⁰

Ukidanjem Vojne krajine 1881. godine prestalo je i vojno značenje grada Osijeka. Vrt je 1883. godine predan na upravu grada. Ubrzo je rasparceliran budući da je smetao za daljnje širenje grada. Izgrađene su nove ulice i gradski blokovi na njegovom području. Jedini „živi“

³⁰⁸ Isto 15

³⁰⁹ BÖSENDORFER, „Generalska bašća u Gornjem Osijeku“, 57

³¹⁰ Isto 57

svjedok ovog vrta je drvo hrasta lužnjaka koje se nalazi na križanju Jägerove i Radićeve ulice. Bibliometrijskom metodom Dragica Gucinski je 1975. godine otkrila kako je stablo tada bilo staro 170 godina.³¹¹

10.5.4. Pukovnijski vrt

Pukovnijski vrt je najveći perivoj u gradu Osijeku. U povijesnim izvorima i u planskoj dokumentaciji Pukovnijski vrt može se pronaći kao cjelina ili njegov pojedini dio pod raznim nazivima. To su *Officers garten*, *Garnisons garten*, *Spital garten*, *Festungs garten*, *Regiments garten*, *Regimentski vrt*, *Pukovnijski vrt*, *Pukovnijska bašta*, *Tomislavljev perivoj*, *Park kralja Tomislava*, *Park kulture* ili *Perivoj kralja Tomislava*.³¹² Podignut je na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće. Smatra se najstarijim osječkim parkom budući da ostaci Gradskog i Generalskog vrta nisu sačuvani. Nalazio se između Gornjeg grada i Tvrđe. Danas njegove granice predstavljaju rijeka Drava na sjeveru, Europska avenija na jugu, Tvrđa na jugoistoku i Mažuranićev vijenac na sjeverozapadu. Područje Tvrđe na kojemu je niknuo vrt u vrijeme osmanske vlasti tijekom 17. stoljeća bilo je podgrađe srednjovjekovnog osmanlijskog grada. U 18. stoljeću ovdje su se nalazili povrtnjaci i voćnjaci. Prema karti iz 1811. godine vidljiva su tri vrta. To su bila *Officersgarten* ili *Oficirski vrt*, *Garnisonsgarten* ili *Garnizonski vrt* i *Spitalisgarten* ili *Bolnički vrt*. Smatra se kako je na mjestu *Oficirskog vrta* postojao vrt 1763. godine, a na mjestu *Bolničkog vrta* 1810. godine. Od ta tri vrta jedino je *Officersgarten* imao oblik perivoja, dok su preostala dva vrta bili vrtovi.³¹³

³¹¹ GUCUNSKI, „Osječki perivoji i drvoredi“, 85

³¹² JUKIĆ, „Perivoj kralja Tomislava u Osijeku“, 62 - 63

³¹³ ŠČITAROCI, ŠČITAROCI, „Gradski perivoji Hrvatske u 19. stoljeću“, 155

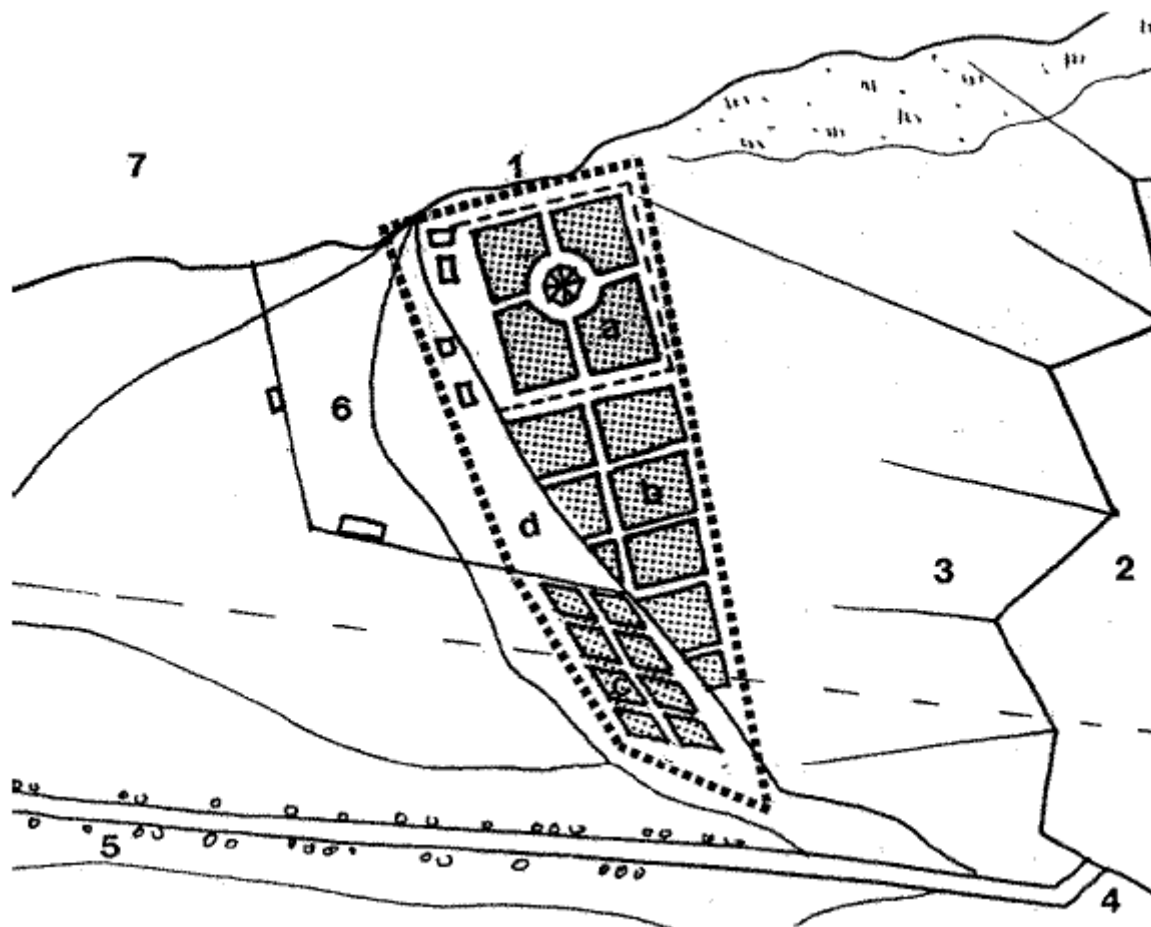


Slika 44. Plan Osijeka iz 1811. godine (Kartografska zbirka HDA, signatura G.I.h.161-3) ³¹⁴

Oficirski i Garnizonski vrtovi su se nalazili sa unutarnje strane glasila, a Bolnički vrt sa vanjske strane. Oficirski vrt je bio ograđen, imao je pravilnu dvoosnu organizaciju, središnji kružni prostor i osmerokutni paviljon. Prema prikazima iz 1829/1830. godine te iz 1848. godine vidljivo je kako je Bolnički vrt i dalje zaseban vrt, dok su se Oficirski i Garnizonski vrt spojili u jedan vrt. Već 1848. godine sva tri vrta su spojena u jedan i nazivaju se Regiments garten ili Regimentski vrt. ³¹⁵

³¹⁴ Sanja LONČARIĆ – VICKOVIĆ, Željka JURKOVIĆ, Dina STOBBER, „Trg Vatroslava Lisinskog u osječkoj Tvrđi – Povijesni i prostorni razvoj“, *e-GFOS*, 4/6, 2013, 51

³¹⁵ JUKIĆ, „Perivoj kralja Tomislava u Osijeku“, 71



Slika 45. Prikaz granice Pukovnijskog vrta iz 1850. godine³¹⁶

Na slici 45. pod brojem 1 vidimo Pukovnijski vrt. Ovdje su vidljiva sva četiri dijela od kojih se Pukovnijski vrt sastoji. To su Oficirski vrt (a), Garnizonski vrt (b), Bolnički vrt (c) te dio parcele tvrđavnog mjesta za terasiranje.

S obzirom na vrijeme nastanka i stilske karakteristike, perivoj možemo podijeliti na tri cjeline koje su zasebne. Najstariji dio je onaj zapadni, potom središnji dio sa šetnjicom uz rub bivših utvrda te istočni dio koji je nastao 30-ih godina 20. stoljeća. Ukupna mu je površina 17,97 hektara. Od toga je veličina zapadnog dijela 3,64 hektra, središnjeg dijela 6,55 hektara i južnog dijela 6,61 hektara. Park Otona Župančića također je sastavni dio ovog parka, a on iznosi 1,17 hektar.³¹⁷ Dakle, povećana je prvotna površina perivoja, proširena na površinu neizgrađenog prostora prema Tvrdi koji je nastao nakon što su srušene obrambene utvrde.³¹⁸

Pukovnijski vrt osnovao je jedan pukovnik, zapovjednik osječke Tvrdave Volkmann. Služio je isključivo za potrebe vojske, a nalazio se unutar glasija ili klasija koje su se u obliku

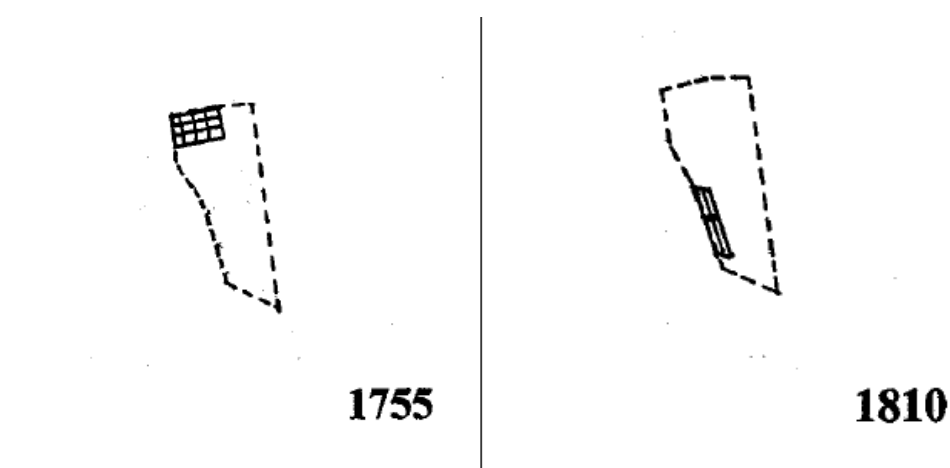
³¹⁶ Isto 67

³¹⁷ DENICH, JANJIĆ, KOLARIĆ, „Perivoji Osijeka“, 16 - 21

³¹⁸ JUKIĆ, „Perivoj kralja Tomislava u Osijeku“, 62

polukruga prostirale južno od Tvrđe. One su postojale sve do početka 20. stoljeća. Tijekom vremena vrtovi su bivani uništavani, ali i obnavljani sve dok nisu spojeni u jednu cjelinu. To je vidljivo na karti iz 1849. godine. Vrt je oblikovan kombinacijom engleskog i francuskog stila. Na sjevernoj strani parka nalazio se drvored bijelih topola koje su zasađene još u 18. stoljeću. Tijekom Drugog svjetskog rata dijelom su uništene, a njihov opseg danas iznosi iznad 4 metra. Na samom istoku vrta nalazio se travnjak sa drvoredom javora. Travnjak je sa zapadnim dijelom povezan uzvišenjem. Uzvišenja su zapravo ostaci austro – ugarskih bedema koji su tokom vremena porušeni. Njihova linija nije pravocrtna već cik – cak. Ta linija vjerojatno je linija nekadašnjih bedema. U zapadnom dijelu nalazio se glazbeni paviljon koji je izgrađen u obliku oktogona sa zvonolikim krovom u različitim stilovima. Na istočnoj strani nalazila se terasa koja je služila za ples. Nedjeljama su ondje organizirani plesovi što je privlačilo veliki broj stanovništva tadašnjeg Osijeka. Danas glazbeni paviljon ondje više ne postoji jer je uništen za vrijeme Drugog svjetskog rata.³¹⁹

Prema Vodiču iz 1893. godine možemo saznati kako je park izgledao u to vrijeme. Naime, „Tik do klizališta je pukovnijski vrt,, vrlo liepo i ukusno uredjen sa hladovitimi drvoredi umjetno gojenim cviećem domaćim i stranim. U vrtu je gostiona sa plesnom dvoranom, tu ima ljeti slastičarnica i sodičarnica. Vrt se proteže od Drave, gdje je i vojničko dravsko kupalište za vojnike i civilne osobe. Od pukovnijskog vrta može se u tvrdju valpovačkom cestom ili kroz Ambrosi – park.“³²⁰ „Vojnička glazba svira od svibnja do studenog (...) utorkom i petkom poslie podne od 5 do 6 u pukovnijskom vrtu.“³²¹



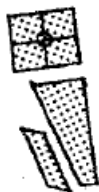
³¹⁹ Dragica GUCUNSKI, „Osječki perivoji i drvoredi“, 87-88

³²⁰ DENICH, JANJIĆ, KOLARIĆ, „Perivoji Osijeka“, 16

³²¹ JUKIĆ, „Perivoj kralja Tomislava u Osijeku“, 73

Slika 46. Pukovnijski vrt iz 1755. godine³²²

Slika 47. Pukovnijski vrt iz 1810. godine



1811



1830

Slika 48. Pukovnijski vrt iz 1811. godine

Slika 49. Pukovnijski vrt iz 1830. godine



1893



1861

Slika 50. Pukovnijski vrt iz 1893. godine

Slika 51. Pukovnijski vrt iz 1861. godine

Kako je izgledao Pukovnijski vrt i kako je mijenjao svoj izgled najbolje možemo vidjeti na slikama pod brojem 46, 47, 48, 49, 50 i 51 nastalima na temelju povijesnih karata.

Svoj izgled promijenio je početkom 20. stoljeća novom Regulatornom osnovom grada Osijeka iz 1911. godine. Njome je predviđena gradnja na području Tvrđe. Naime, park je trebao biti ograđen stambenim blokovima koji su se ovdje trebali graditi. Godine 1912. donesen je „Štatut o regulaciji grada i izvedbi građevina u slobodnom i kraljevskom gradu Osijeku“. U njemu stoji kako će se ulica ispred Pukovnijskog vrta i Časničkog paviljona proširiti ne bi se ovdje izgradile nove zgrade, poput gradskog kazališta i gradske vijećnice. Sljedećim odredbama perivoj je također mijenjao svoj oblik, no zadržao je oblik slova „T“.³²³

³²² Isto 68

³²³ Isto 74

Ovaj perivoj zaštićen je na temelju Zakona o zaštiti prirode i to kao hortikulturni spomenik. Povezan je na južnoj strani sa Parkom maršala Tita ili danas Park kralja Petra Krešimira IV, na jugoistočnoj strani sa Parkom Moše Pijade ili danas Perivoj kralja Držislava, koji se na južnoj strani nadovezuje na Park Marka i Engelsa ili danas Perivoj kralja Krešimira IV., a na sjevernoj strani sa Gimnazijskim parkom.³²⁴

10.6 VUKOVAR

Vukovar je grad koji je za povijest i kulturu bio značajan još od najstarijih vremena. Naime, na vukovarskom području su se u prapovijesno doba razvile brojne kulture, poput neolitičke, sopotske, bedenske, kostolačke i starčevačke kulture.³²⁵ U razdoblju bakrenog doba razvila se Vučedolska kultura, vrlo značajna za proučavanje najstarijih tragova života na ovim prostorima. Na arheološkom nalazištu Vučedol pokraj Vukovara pronađeni su ostaci naselja i predmeta datiranih na prijelazu iz neolitika u bakreno doba. Najpoznatiji predmet svakako je „Vučedolska golubica“ ili „Vučedolska jarebica“.³²⁶ U brončanom dobu razvile su se vinkovačka kultura, vatinska i kultura polja sa žarama, dok se u željeznom dobu osjetio utjecaj Kelta.³²⁷

U antičko doba nedaleko Vukovara nalazila su se rimska naselja Teutoburgium ili današnji Dalj, Ad Militare ili današnja Batina u Baranji, Cuccium ili današnji Ilok i Cornacum ili današnji Sotin. Naime, 9. godine prije Krista Panonija je pala pod rimsku vlast. Budući da je Panonija bila rubno područje Rimskog Carstva, na desnoj obali Dunava gradio se limes. Kroz Vukovar je prolazila cesta kojom su brojne rimske čete odlazile na istok. U 3. stoljeću, nakon što su isušene močvare posađeni su vinogradi i sadilo se žito. Panonija je gospodarski ojačala.³²⁸ U vrijeme velike seobe naroda na ova područja dolaze i Avari koji osnivaju avarski kaganat. Krajem 6. stoljeća nalazimo prve ostatke koji nam dokazuju da su na vukovarskom području živjeli Slaveni.³²⁹

U srednjem vijeku u Vukovaru se razvilo naselje Vukovo. Nastalo je na povišenom dijelu, na desnoj obali rijeke Vuke. Rijeka Vuka bila je poznata još u rimsko doba kada se

³²⁴ Dragica GUCUNSKI, „Osječki perivoji i drvoredi“, 87-88

³²⁵ Ružica MARIĆ, „Prapovijesni ljudi i naselja – Vučedol“, u: Vukovar: vjekovni grad na Dunavu“, ur. Igor Karaman, Koprivnica: „Dr. Feletar“, 1994, 52 - 59

³²⁶ ŠĆITAROCI, ŠĆITAROCI, „Dvorci i perivoji u Slavoniji“, 340

³²⁷ Nives MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, „Sjaj bronce i željeza u praskozorju povijesti“, u: Vukovar: vjekovni grad na Dunavu“, ur. Igor Karaman, Koprivnica: „Dr. Feletar“, 65 - 74

³²⁸ Isto 81 - 90

³²⁹ Željko TOMIČIĆ, „Vukovo i okolni kraj u starohrvarsko doba“, u: Vukovar: vjekovni grad na Dunavu“, ur. Igor Karaman, Koprivnica: „Dr. Feletar“, 1994, 92 - 109

naziva Viulca.³³⁰ Položaj grada Vukovara oblikovala je rijeka Vuka po kojoj je grad dobio ime. U srednjovjekovnim spisima Vukovar se spominje i kao Valko, Wlko, Walkow ili Walk, dok ga je starosjedičko stanovništvo nazivalo Vuk ili Vukovo.³³¹ Vuka je podijelila grad na Stari i Novi dio. Naselje je imalo tri cjeline: kraljevska utvrda, jobagionsko naselje i podgrađe. Veličina naselja bila je približna Gradecu u to vrijeme.³³² Što se tiče kraljevske utvrde, u njoj je bio smješten župan i gradski kaštelan. Nalazila se na brežuljku između današnje Gajeve i Augustinčičeve ulice te obrtničke škole. Jobagionsko naselje nalazilo se na mjestu današnjeg samostana i gimnazije u Vukovaru. Nastanjivao ga je samo najbogatiji sloj stanovnika toga doba, poput gradskih plemića, kraljevskih i županijskih službenika te vojnika. Treći dio čini podgrađe. Ono je bilo naseljeno uglavnom doseljenim stanovnicima.³³³

Najstariji pouzdani spomen Vukovara nalazimo u 13. stoljeću. Naime, hrvatski herceg Koloman je 1231. godine stanovnicima dao povlastice kraljevskog naselja. Te povlastice je potvrdio kralj Bela IV. 1244. godine. Istočna Slavonija tada je bila podijeljena na četiri županije. To su bile Virovitička županija, Požeška, Baranjska i Vukovska županija. Vukovar je bio središte Vukovske županije. Godine 1345. kralj je stanovnicima odobrio održavanje tjednih sajмова. Zbog toga se Vukovar u spisima spominje kao „oppidum“ ili trgovište. Vukovar je ubirao i carine za prijelaz lađa prijeko Dunava i Vuke, kao i maltarinu na skeli prijeko Vuke budući da most nije postojao. Vukovarskim podgrađem upravljali su brojni vladari. To su bili Demetrije, Henrik Güsing, arhiđakon Andrija, vukovski župan i ban Ivaniš Horvat, grofovi Szentgyörgyi, Nikola Gorjanski, Petar i Matko Talovac, ban Ivan Morović, ugarski palatin Oetar Gereb, Lovro Iločki, Dragović i ostali.³³⁴

Vukovar se našao i pod vlašću Osmanlija. Naime, 31. srpnja 1526. godine u grad je ušao Ibrahim-paša na čelu osmanske vojske. Nakon njega u grad je došao i sultan Sulejman Veličanstveni. Grad se predao bez borbe, a Sultan je zabranio razaranje grada. Tijekom vremena Vukovar je poprimao neka obilježja osmanskih gradova. Ovdje su Osmanlije podigli čak nekoliko mostova. Najveći most podigao je Ibrahim paša. Ne može se sa sigurnošću potvrditi kada je on podignut. Neki izvori navode 1566. godinu kada se dogodio pohod na Siget, iako se smatra da je podignut uoči Mohačke bitke 1526. godine. Ibrahim paša nadzirao je gradnju mosta preko rijeke Vuke. Ovaj most spominje i Evlija Čelebi u svom putopisu po

³³⁰ Vlado HORVAT, Filip POTREBICA, „Središte srednjovjekovne vukovske/ vukovarske županije“, u: Vukovar: vjekovni grad na Dunavu“, ur. Igor Karaman, Koprivnica: „Dr. Feletar“, 1994, 110 - 112

³³¹ Isto 113

³³² ŠĆITAROCI, ŠĆITAROCI, „Dvorci i perivoji u Slavoniji“, 340

³³³ Zlatko KARAČ, „Gradograditeljstvo i graditeljstvo na tlu Vukovara od prapovijesti do kraja osmanske vlasti“, u: Vukovar: vjekovni grad na Dunavu“, ur. Igor Karaman, Koprivnica: „Dr. Feletar“, 1994, 144 - 145

³³⁴ ŠĆITAROCI, ŠĆITAROCI, „Dvorci i perivoji u Slavoniji“, 342

jugoslavenskim zemljama iz 1663. godine. On je zapisao: „Na onom mjestu gdje se rijeka Vuka ulijeva u Dunav ima jedan drveni most preko rijeke Vuke. Dug je sedam stotina koraka, a podigao ga je Ibrahim-paša, nekadašnji sultanov ljubimac kojega je on (sultan) dao pogubiti. Taj most dovršen je dvanaesti dan mjeseca zilkade 932/20. avgusta 1526. za tri dana i tri noći po nalogu sultana Sulejmana da bi muslimanska vojska, u svome pohodu protiv grada Osijeka, mogla preći. Upotrebljeni su svi esnafi i na hiljade majstora da se podigne taj most. Taj most i sada pripada vakufima onoga velikog vezira.“³³⁵ Zlatko Karač navodi kako se taj most smjestio od baroknog trga u Starom Vukovaru, preko močvarnog ušća Vuke, pa sve do kapele svetog Roka u Novom Vukovaru. Most je postojao sve do 1787. godine.³³⁶ Cijelo naselje bilo je podijeljeno na gradske četvrti. Pod osmanskom vladavinom opada broj stanovnika, zbog čega dolazi do naseljavanja Srba. Vukovar se većinski nalazio u sastavu Srijemskog sandžaka sa središtem u Iloku, dok se jedan dio nalazio u sastavu Požeškog sandžaka sa središtem u Požegi.³³⁷

Kako je izgledao Vukovar pod Osmanlijama najbolje možemo saznati iz putopisa Evlije Čelebija iz 1663. godine. On je napisao: „Osvojen je u mjesecu ševalu 932 julu 1526. godine. Nalazi se na granici sremskog sandžaka i predstavlja poseban vojvodaluk i kadiluk u rangi kadiluka od sto pedeset akči. Na sjevernoj strani na obali rijeke Vuke nalazi se Mala tvrđava sazidana od cigli tako čvrsto kao da ju je sagradio Šeddad. U to tvrđavi postoji dizdareva kuća, Sulejman-hanova džamija, skladište municije i žitni magacin. Ona ima šest daskom pokrivenih kula i jednu kapiju koja je okrenuta prema zapadu. Unutra (te kapije) nalazi se Vanjska tvrđava. U njoj ima četrdeset do pedeset malih vojničkih soba. U nju ne može nitko ući pod oružjem. Na minaretu (gradske džamije) nalazi se jedan sat sa zvonom. Sa unutrašnje strane kapije nalazi se jedna tamnica koja podsjeća na paklenu provaliju Gaja. U tu tamnicu se svako veće zatvara roblje varoškog stanovništva. (...) U tvrđavi ima nekoliko šahi – topova koji su okrenuti prema tim uzvišenjima. Gradske kule, bastioni i prsobrani nalaze se u dobrom stanju.“³³⁸ Čelebi je opisao i varoš. „Ona leži na jednom prodolnom mjestu na obali rijeke Dunava i rijeke Vuke, a sastoji se od pet stotina impozantnih kuća koje su pokrivene šindrom. Zidovi kojima su ograđena dvorišta zaklanjaju bašće, tako da se one uopće ne vide. U toj varoši ima pet mahala, pet bogomolja i jedna prijatna džamija. Tu postoje tri mala hana koja služe kao prenočišta, i samo jedan trgovački han, jedan mračan i malen hamam i pedeset

³³⁵ <http://www.scribd.com/doc/18345823/Evlija-Celebi-Putopisi> (20.5.2015)

³³⁶ KARAC, „Gradograditeljstvo i graditeljstvo“, 149

³³⁷ Vlado HORVAT, Filip POTREBICA, „Vukovar i okolica – pod tuskom/osmanskim vlašću“, u: Vukovar: vjekovni grad na Dunavu“, ur. Igor Karaman, Koprivnica: „Dr. Feletar“, 1994, 129 - 130

³³⁸ <http://www.scribd.com/doc/18345823/Evlija-Celebi-Putopisi> (20.5.2015)

dućana. Tu postoje samo dvije osnovne škole i jedna Hindijeva tekija koja se nalazi na vrhu suprotne strane mosta.³³⁹

Pod osmanskom vlašću Vukovar se nalazio sve do 1687. godine. Naime, u oslobodilačkim ratovima prvo je oslobođen Osijek, nakon čega je vojska na čelu sa austrijskim generalom Ferdinandom Gobert grofom Aspermontom lako ušla u Vukovar. Budući da su se Osmanlije povukli prije njegovog dolaska, otpora nije bilo. Grad je našao u razrušenom stanju budući da su ga Osmanlije prilikom povlačenja djelomično zapalili.³⁴⁰ Nakon oslobođenja grada Vukovar je potpao pod vlast austrijske Dvorske komore koja je njome upravljala sve do 1728. godine. Car Karlo VI. poveljom je posjed dodijelio Ivanu Ferdinandu grofu von Kueffstein u zamjenu za posjed Dioszeg u Mađarskoj. Posjed se sastojao od Starog i Novog Vukovara koje je činilo 23 sela te šire područje Vukovara sa 8 sela. Vrlo brzo posjed se proširio budući da je grof von Kueffstein kupio sela Sotin i Tovarnik. Karlo VI. grofu je darovnicom iz 26. travnja 1731. godine potvrdio posjed koji je tada uključivao 35 naselja. No, grof nije dugo bio vlasnik posjeda. Već 1736. godine prodao ga je nadbiskupu i knezu, grofu Filipu Karlu Eltzu iz Mainza. Grof Eltz se istaknuo u ratu protiv Francuske sa kojom su Habsburgovci ratovali pa ni sam car Karlo VI. nije imao ništa protiv ove prodaje. Nakon njegove smrti posjed je naslijedio njegov rođak Anzelmo Kazimir. Tako su grofovi Eltz bili vlasnici Vukovara sve do 1945. godine kada su ga izgubili.³⁴¹

Do širenja Vukovara došlo je sredinom 18. stoljeća kada je postao središte Srijemske županije. U Starom gradu živjeli su brojni trgovci i obrtnici koji su prodavali svoju robu na tjednim i mjesečnim sajmovima. U vrijeme kada su grofovi Eltz preuzeli vukovarsko vlastelinstvo njihov broj bio je 114, a obavljali su 20 različitih djelatnosti. Bili su krojači, užari, opančari, mlinari, čizmari, krznari, ribari, kožari, zlatari, tesari, gumbari, mesari, bačvari, sapunari, kovači, čebeđije, remenari, bravari, pekari i vidari.³⁴² Budući da je Stari Grad bio zbijen brojnim naseljenim trgovcima i obrtnicima, odlučeno je grad širiti na lijevu obalu Vuke. Tako od 1722. godine dolazi do podizanja Novog Grada. Podignute su brojne zgrade kasnobaroknih i klasicističkih obilježja, među kojima su se najviše isticali dvorac obitelji Eltz, županijska palača i zgrada suda. Dvorac je postupno građen još od početka 18. stoljeća.³⁴³ Tako je 1728. godine podignuta kurija grofa Küffsteina, a potom 1736. godine grofova Eltz. Izgled po kojem je danas poznat dvorac je dobio između 1749. i 1751. godine

³³⁹ <http://www.scribd.com/doc/18345823/Evlija-Celebi-Putopisi> (20.5.2015)

³⁴⁰ ŠCITAROCI, ŠCITAROCI, „Dvorci i perivoji u Slavoniji“, 342

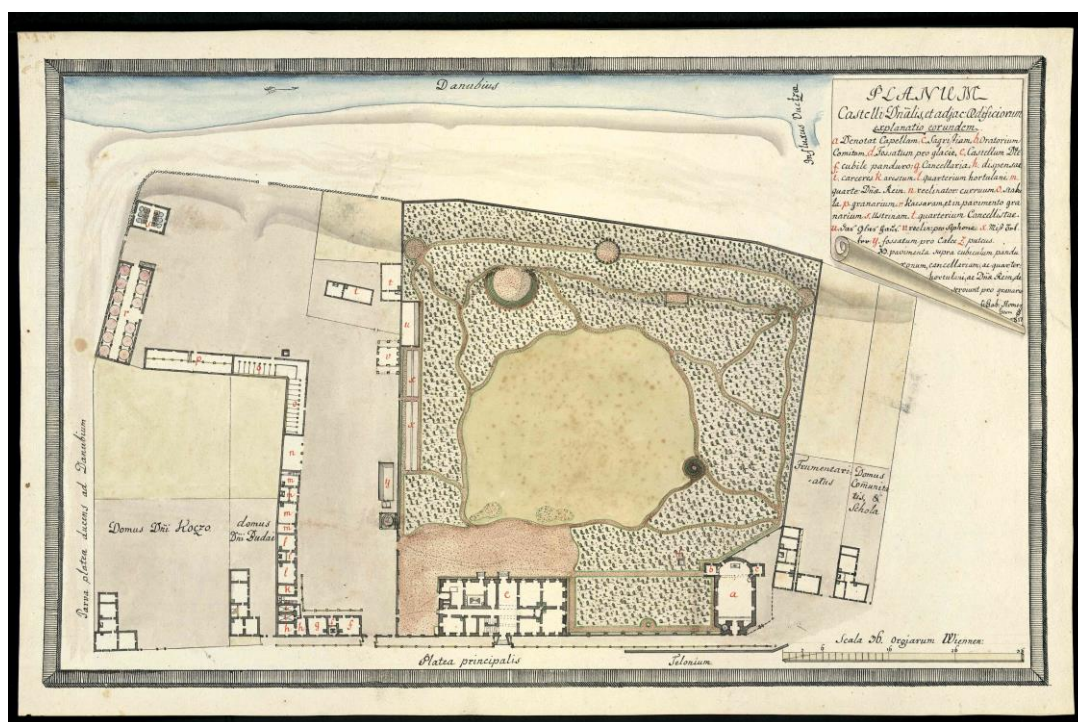
³⁴¹ Isto 342

³⁴² Vlado HORVAT, Filio POTREBICA, „Srijemska županija, vukovarsko vlastelinstvo trgovište Vukovar“, u: Vukovar: vjekovni grad na Dunavu“, ur. Igor Karaman, Koprivnica: „Dr. Feletar“, 1994, 166

³⁴³ Đuro RAUŠ, „Stari parkovi u Slavoniji i Baranji“, 31

kada Anzelmo Kazimir Eltz podiže novu kuriju, veličanstveniju nego što je bila prijašnja. Tlocrt glavnog dijela dvorca bio je u obliku pravokutnika veličine 60,20 x 15,90 metara. Dulje pročelje dvorca je imalo 19 prozora, između prizemlja i kata nalazio se razdjelni vijenac, a između prozora nalazile su se pilastre i fasadi ukrasi. Središnji dio dvorca imao je dva kata, dok je ostatak dvorca imao samo jedan kat. Taj glavni dio dvorca bio je orijentiran prema samom perivoju.³⁴⁴ Na površini od 3 hektara osim dvorca nalazile su se i gospodarske i pomoćne zgrada, kapela svetog Roka te perivoj dvorca.³⁴⁵

Perivoj se nalazio između dvorca i Dunava te je bio prvi planski uređen perivoj u Vukovaru. Obuhvaćao je površinu od oko 1,6 hektara. Kako je on izgledao ne možemo znati, iako se u literaturi spominje kako je postojao plan perivoja sa baroknim obilježjima iz 1781. godine, ali ne i gdje se taj plan nalazi. Dragutin Kiš navodi kako se plan nalazio u vukovarskom gradskom muzeju te kako je vjerojatno u vrijeme Domovinskog rata uništen, baš kao i sam muzej. Govori kako je perivoj bio uređen u francuskom stilu s parterom figura od šimšira i sa mnogo cvjetnih ploha.³⁴⁶ Najstariji poznati plan perivoja datira iz 1817. godine. Napravio ga je vlastelinski geometar Gabrijel Homer.³⁴⁷



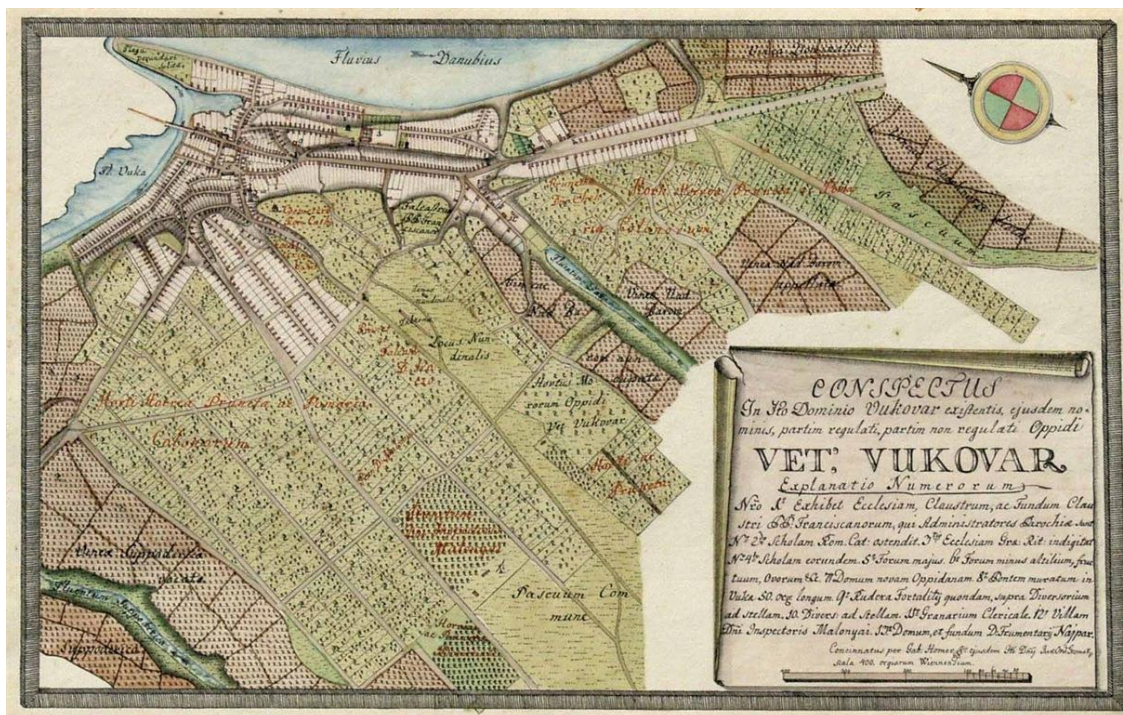
Slika 52. Najstariji poznati plan perivoja vlastelinskog geometra Gabrijela Homera iz 1817. godine (Gradski muzej Vukovar, signatura P-593)

³⁴⁴ ŠĆITAROCI, ŠĆITAROCI, „Dvorci i perivoji u Slavoniji“, 345

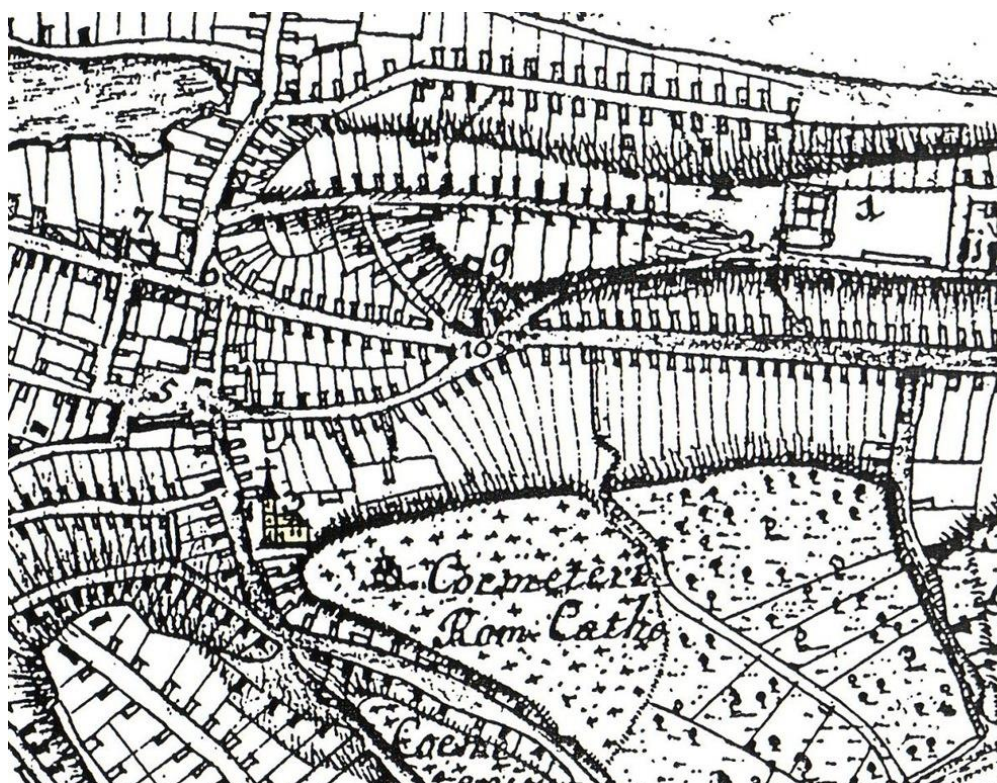
³⁴⁵ Isto 345

³⁴⁶ KIŠ, „Hrvatski perivoji i vrtovi“, 241

³⁴⁷ ŠĆITAROCI, ŠĆITAROCI, „Dvorci i perivoji u Slavoniji“, 346



Slika 53. Karta Vukovara kartografa Gabriela Homera iz 1817. (Konzervatorski odjel u Vukovaru)³⁴⁸



Slika 54. Karta Vukovara kartografa Gabriela Homera iz 1817.- detalj (Konzervatorski odjel u Vukovaru)³⁴⁹

³⁴⁸ <http://ilok-vukovar-vucedol.min-kulture.hr/Katalog.aspx?id=2&p=54> (14.12.2015)

Na ilustriranom crtežu, osim perivoja mogu se vidjeti i ostale zgrade koje su se nalazile na vlastelinstvu. Možemo vidjeti kako je dvorac vrlo male veličine. Perivoj je prikazan kao parkovni prostor sa velikom livadom koja zauzima središnji položaj. Okolo livade nalazi se gusti gaj ispresijecan brojnim krivudavim stazama. Na katastarskoj karti iz 1863. godine vidimo kako se perivoj značajno promijenio.³⁵⁰



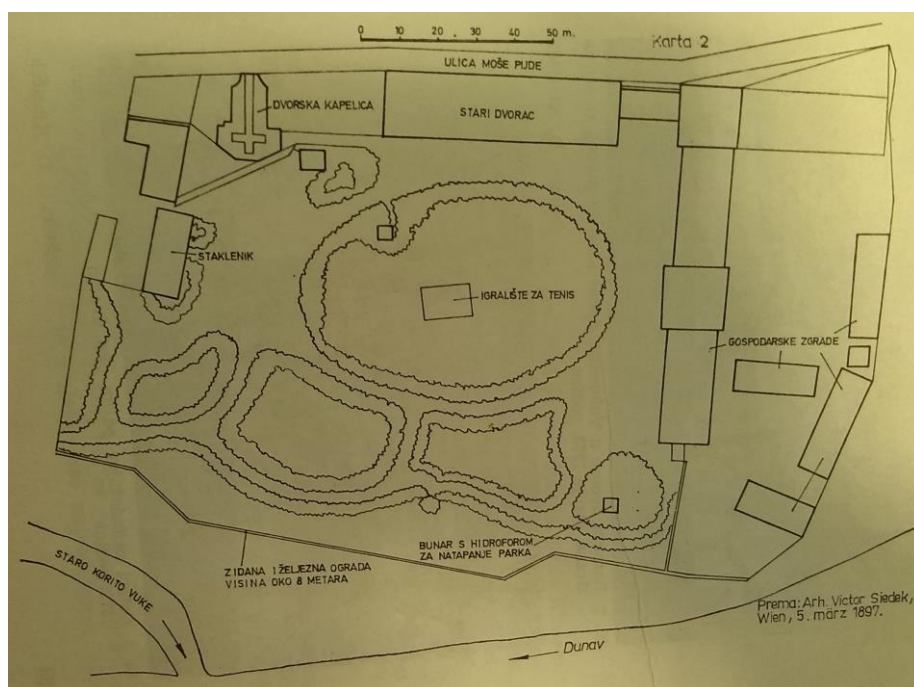
Slika 55. Katastarska karta iz 1863. godine³⁵¹

Kako je park izgledao, svoj doprinos dao je i Đuro Rauš. Napravio je jednostavan prikaz perivoja koji možemo vidjeti na slici pod brojem 56.

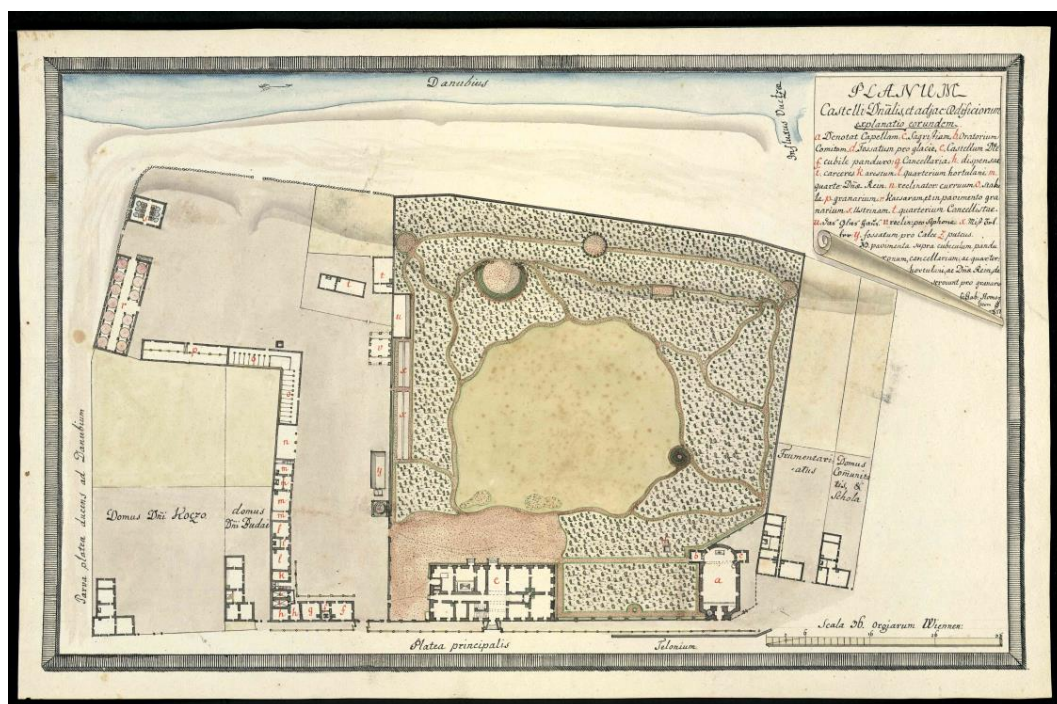
³⁴⁹ <http://ilok-vukovar-vucedol.min-kulture.hr/Katalog.aspx?id=2&p=54> (14.12.2015)

³⁵⁰ ŠCITAROCI, ŠCITAROCI, „Dvorci i perivoji u Slavoniji“, 346 - 347

³⁵¹ <http://ilok-vukovar-vucedol.min-kulture.hr/Katalog.aspx?id=2&p=54> (14.12.2015)



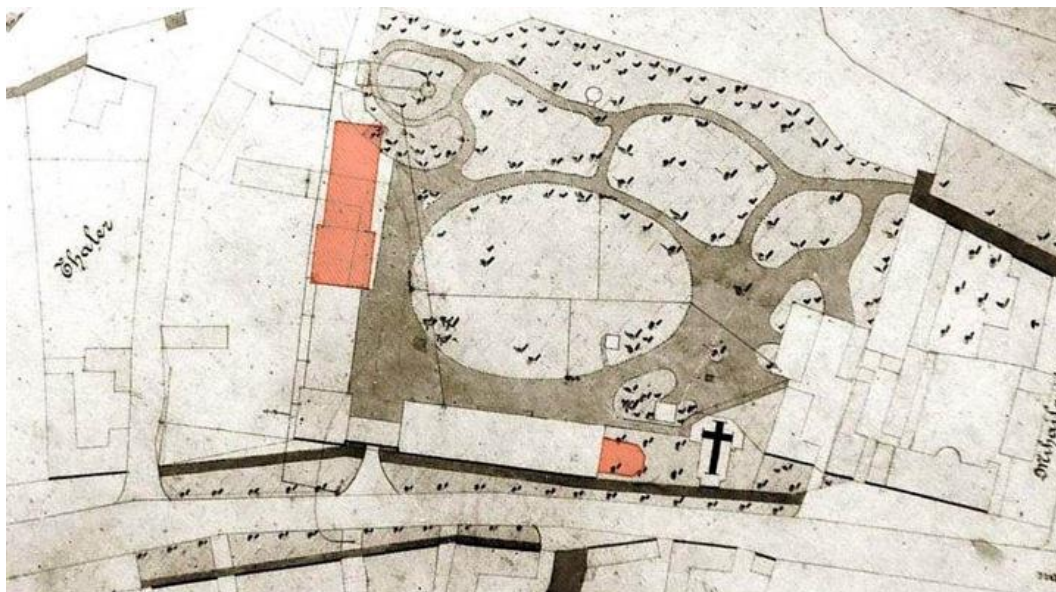
Slika 56. Prikaz perivoja prema Đuri Raušu³⁵²



Slika 57. Crtež dvorca prije proširenja 1879. godine prema geometru Homeru³⁵³

³⁵² RAUŠ, „Stari parkovi u Slavoniji i Baranji“, 32

³⁵³ <http://www.casopis-gradjevinar.hr/assets/Uploads/JCE-53-2001-06-06.pdf> (27.5.2015)



Slika 58. Reambulacija katastra iz 1863. godine - plan imanja 1892. godine – idejna studija radikalne obnove (Konzervatorski odjel u Vukovaru)³⁵⁴

Detalj perivoja i sjevernog pročelja dvorca iz 19. stoljeća možemo vidjeti na slici pod brojem 59. Smatra se da je autor J. F. Mücke, iako to nije sasvim sigurno. Slika je nastala oko 1850. godine.³⁵⁵



Slika 59. Perivoj i sjeverno pročelje dvorca krajem 19. stoljeća, ulje na platnu³⁵⁶

11. URBANI TIP ARHITEKTURE – LJEČILIŠNI PERIVOJI

³⁵⁴ <http://ilok-vukovar-vucedol.min-kulture.hr/Katalog.aspx?id=1&p=53> (14.12.2015)

³⁵⁵ <http://ilok-vukovar-vucedol.min-kulture.hr/Katalog.aspx?id=1&p=15> (14.12.2015)

³⁵⁶ <http://ilok-vukovar-vucedol.min-kulture.hr/Katalog.aspx?id=1&p=15> (14.12.2015)

Priču o lječilišnim perivojima pod habsburškom vlašću u banskoj Hrvatskoj i Slavoniji započet ću onim najstarijim, perivojem u Daruvaru. Naime, Daruvar ima dva povijesna perivoja koja su nastala u drugoj polovici 18. stoljeća. Oba su nastala u baroknom stilu po uzoru na barokne perivoje Francuske, Italije, Austrije ili Njemačke.

11.1. DARUVAR

Perivoji na području Daruvara povezani su s termalnim izvorima oko kojih se još od davnina podizalo zelenilo. Prema tome, prvi perivoji nastaju još u 3. ili 4. stoljeću, u vrijeme kada su otkriveni izvori ljekovite vode. Prvi stanovnici na tome području bili su panonsko pleme Jasi. Gjuro Szabo u svom djelu „Iz prošlosti Daruvara i okolice“ navodi kako je oko termalnih voda u njihovo vrijeme rasla šuma hrastova. Da su i oni znali za postojanje termalnih voda govori nam natpis na mramornoj ploči *Thermae Iasorvenses*. Nakon Jasa, ovo područje naseljavali su Rimljani. Na mjestu tople vode izgradili su kupališta ili terme. Ovdje su osnovali veće naselje kao postaja na cesti između Siska, odnosno tadašnje Siscie i Osijeka. Nazivalo se *Aquae Ballisae* što je značilo „topla voda“. Na Itineraru Antonijevu vidljiva je cesta iz Siska u Osijek koja je išla Siscije–Varinis–Aquis Balissis–Incerro–Stravianis–Mursa.³⁵⁷ *Aquae Ballisae* imalo je status municipija, bilo je važno administrativno, vjersko i kulturno središte.³⁵⁸

Terme su podigli na mjestima gdje je termalna voda izbijala na površinu. Na tom mjestu je grof Antun Janković u 18. stoljeću podignuo Antunovu kupku, a nešto kasnije i Ivanovu kupku. Ostaci koji su ovdje pronađeni nakon Rimljana su ostaci žrtvenika posvećenog bogu Silvanu i nimfama. Na tom mjestu stanovnici su im se molili za zdravlje. O postojanju perivoja nemam podataka, ali takvi kipovi obično su se nalazili u njima. Poznato je kako su ovdje dolazili rimski vojnici na odmor i liječenje. Friedrich Wilhelm von Taube u svojoj knjizi „Slavonija i Srijem 1777./1778.“ napisao je: „Kad se dobro okupaju hromi, ljudi koji trpe od kostobolje i drugi od ukočenosti, malo pomalo se izliječe i naposljetku ovdje ponovno nađu izgubljeno zdravlje“. ³⁵⁹ Mirjana Jakčin Ivačić navodi kako su rimski vojnici sa sobom vrlo često dovodili i prostitutke koje su obitavale u takvim parkovima. Isto tako, u svim rimskim provincijama oko lječilišta su podizani perivoji. Služili su se Vitruviusovim arhitektonskim mjerilima.³⁶⁰ Zbog toga se smatra kako su i ovdje postojali. Što je ondje raslo možemo samo naslutiti. Rimljani su voljeli saditi platane, divlji kesten, bukvu, grab, topole i

³⁵⁷ Gjuro SZABO, „Iz prošlosti Daruvara i okolice“, 4

³⁵⁸ Mirjana JAKČIN IVANČIĆ, „Povijesni lječilišni perivoji kontinentalne Hrvatske“, *Vrela*, 21-22/2004, 27

³⁵⁹ Friedrich Wilhelm von TAUBE, „Slavonija i Srijem 1777./1778.“, 183

³⁶⁰ IVANČIĆ, „Povijesni lječilišni perivoji kontinentalne Hrvatske“, 27

hrastove. Osim toga, budući da je ovo mjesto bilo namijenjeno liječenju, potrebni su bili lijekovi. Zbog toga se smatra da je ovdje postojao i ljekoviti vrt. Iz ovih krajeva u Rim se slalo ljekovito bilje poput kukurijeka, ljubice, trnine, gloga, koprive, maka, majčine dušice, paprati, bazge, šipka, nevena, metvice i odoljena.³⁶¹

Slavenska plemena u 7. stoljeću zamijenila su Rimljane i podigla vlastito naselje Probatu. Baš kao i njihovi prethodnici, i oni su posebnu pažnju posvećivali izvorima vode kojima su pripisivali posebne moći. Stvarali su svetišta slavenskim bogovima. Smatrali su kako su stabla sjedišta živih bića pa su sadili i štovali razna drveća. Primjerice, sadili su razne vrste hrasta, lipe ili jasei.

U srednjem vijeku na ovom području postojala su tri naselja. To su bila Toplica, Četvrtkovac i Podborje. Na tim prostorima živjeli su brojni redovnici. Toplica se spominje 1508. godine kao trgovište. Prema imenu naselja, smatra se da se nalazilo pored termalnih izvora u središtu Daruvara. Toplica se nalazila podno brda na kojemu se nalazio utvrđeni dvorac pod imenom Bor. Četvrtkovac je naselje koji se prvi put spominje 1496. godine. Bilo je to trgovište u kojemu se redovito održavao sajam. Ime je dobilo po danu kada su se održavali ti sajmovi, četvrtku. Podborje se prvi put spominje već 1404. godine. Nalazilo se na području današnjeg Gornjeg Daruvara.³⁶² U Podborju se nalazio samostan minorita de Podborje te opatija benediktinca Helena de Podborje. Kao i u drugim mjestima, unutar samostana redovnici su podizali svoje vrtove i perivoje. Putopisac Friedrich Wilhelm von Taube 1777. godine posjetio je opatiju svete Helene. Iako je ona već bila porušena, na temelju njegovih zapisa i znanja kako su klaustri benediktinskih opatija bili uređivani možemo ju rekonstruirati. Postojale su dvije ceste, na čijem se križistu nalazio vodoskok. Na taj način prostor klaustara bio je podijeljen na četiri jednaka dijela. Ondje je bilo zasađeno bilje. Budući da su često ovdje sadili ruže, ljiljane, tratinčice, irise, voćke ili druge vrste stabla, moguće da je tako bilo i ovdje. Unutar zidina samostana često su bili voćnjaci, povrtnjaci, vrtovi ljekovitim biljem, a izvan vinogradi ili ribnjaci.³⁶³

Sredinom 15. stoljeća na ova područja dolaze Osmanlije. Kao i njihovi prethodnici, i oni su zaposjeli izvore ljekovite vode. Nazvali su ih Ilidža, kao i sva ostala takva kupališta. Osmanska kupališta bila su drvena i nenatkrivena. Vrlo često su podizali blatne kupke. Nije još uvijek istraženo jesu li podignuli perivoje. Njihova vlast trajala je sve do 1687. godine.

³⁶¹ Mirjana JAKČIN IVANČIĆ, „Vrtna umjetnost Daruvara kroz povijest“, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 2/2008, 233 - 234

³⁶² ŠĆITAROCI, ŠĆITAROCI, „Dvorci i perivoji u Slavoniji“, 114

³⁶³ IVANČIĆ, „Vrtna umjetnost Daruvara kroz povijest“, 235 - 236

Kada su napustili ovaj teritorij porušili su sve za sobom pa tako nemamo tragova o ilidžama.³⁶⁴

Dolaskom Habsburgovaca ovaj prostor stavljen je pod upravu Dvorske komore. Već 1702. godine osnovano je komorsko vlastelinstvo. Jedan dio vlastelinstva dan je na upravu barunu Mihovilu Šandoru 1751. godine za 39 879 forinti. Drugi dio zajedno sa naseljem Podborje potpalo je vlastelinstvu Sirač. Taj sjeverni dio vlastelinstva 1760. godine kupio je Antun Janković Daruvarski.³⁶⁵ Osim posjeda u Daruvaru, Janković je posjedovao i golema imanja u Ugarskoj, a u Slavoniji u Siraču i u Pakracu. Upravo su grofovi Jankovići zaslužni za podizanje Daruvara i to od 1760. godine. Marija Terezija je 1772. godine darovala grofu Antunu Jankoviću grofovsku diplomu u kojoj je pisalo „castrum Podborje aliter Daruvar“. Njome je potvrđen naziv Daruvar za ime naselja, kako se nazivao i sam dvorac. Do 1777. godine u Daruvaru je postojalo 60 kuća u kojima su živjeli obrtnici iz Njemačke, Mađarske, Italije i Srbije.³⁶⁶

Ova plemićka obitelj zaslužna je i za podizanje perivoja na svom imanju. Antun Janković podignuo je dva perivoja. Prvi perivoj podignut je 1762. godine i to je bio lječilišni perivoj. Drugi perivoj nalazio se pored njegovog dvorca. Dvorac je građen od 1771 do 1777. godine u naselju Podborju. Nakon što je podignuo barokni dvorac nazvao ga je Daruvar. Razlog tome je taj što daru na mađarskom jeziku znači ždral, a var grad. Ždralovi su bili simbol grofova Janković te su se nalazili na njihovom grbu. U podnožju brežuljka na kojemu se nalazio dvorac grof je izgradio kupalište s bazenima nazvanim Antunova kupelj. Okolo kupališta nalazio se perivoj. Nakon Antunove smrti, njegovi nasljednici, brat Ivan, njegov sin Izidor i unuk Julije ostavili su svoj utjecaj na parkovima.³⁶⁷

11.1.1 Perivoj uz dvorac

Perivoj uz dvorac obitelji Janković nastao je vrlo brzo nakon što je podignut dvorac. On je naime građen između 1771. i 1777. godine. Upravo u vrijeme njegova dovršenja, Friedrich Wilhelm von Taube je putovao Slavonijom i Srijemom. Prema njegovim riječima palača na kat izrađena je od tesanog kamena prema tlocrtu nastalom u Beču. Sadržavala je 60 soba za stanovanje. Bila je dugačka 30 bečkih prutova i široka 20 bečkih prutova. Stupovi kraj ulaza bila su dorskog stila. Prema njegovom mišljenju, bila je to najljepša zgrada u čitavoj Kraljevini. Sa prozora su se mogla vidjeti polja, šljivici, vinova loza, raštrkana sela, stoka,

³⁶⁴ IVANČIĆ, „Povijesni lječilišni perivoji kontinentalne Hrvatske“, 28

³⁶⁵ ŠĆITAROCI, ŠĆITAROCI, „Dvorci i perivoji u Slavoniji“, 116

³⁶⁶ SZABO, „Iz prošlosti Daruvara i okolice“, 15

³⁶⁷ ŠĆITAROCI, ŠĆITAROCI, „Gradski perivoji Hrvatske u 19. stoljeću“, 195

potoci, brijegovi i perivoji.³⁶⁸ Von Taube spominje i perivoj pored dvorca koji se za vrijeme njegovog posjeta Daruvaru još uvijek uređivao. „Taj vrt, koji ima različite humke i odsjeke te je jako prostran, bit će gotov, zajedno sa sporednim zgradama, 1780. godine.“³⁶⁹

Dvorac je smješten akropolski, na brežuljku. Tlocrt ovog baroknog dvorca bio je u obliku slova „U“. Vanjske dimenzije bile su 57,59 metara x 38,01 metar. Imao je jedan kat sa mandarnim krovijem što je bilo poprilično inovativno u to vrijeme. Tri simetrična krila zatvarala su dvorište na sjevernoj strani. Pročelja su na uglovima imala plitke rizalite. Između prozora nalazili su se pilastri, a centralni rizalit je završavao trokutastim timpanom.³⁷⁰ Što se tiče unutrašnjosti, bila je vrlo jednostavna. Duž vanjskih pročelja nalazile su se sobe i saloni, dok su pomoćne prostorije bile okrenute prema unutrašnjosti dvorca, odnosno prema dvorištu. Glavni salon imao je terasu koja se nalazila iznad altane. Sa terase se pružao pogled na perivoj dvorca. Danas se u salonu nalazi koncertna dvorana.³⁷¹

Dvorac se smatrao jednim od najljepših u to vrijeme, što govori i činjenica da je bio zaštićen prvom spomeničkom kategorijom. Nakon što je dvorac uređen, započelo se sa uređenjem perivoja oko dvorca. Baš kao i na dvorcu, i na njemu su radili bečki arhitekti. Površina mi je bila 21 jutro i 1 298 četvornih hvata. Ostale površine na vlastelinstvu koje spominje von Taube nisu ubrojene u ovu površinu. Tako je primjerice šuma zapadno od perivoja zauzimala površinu od 20 jutara i 1 370 četvornih hvati. Kao što je već rečeno, perivoj je bio uređen u baroknom stilu. U središnjem dijelu perivoj, koji se nalazio južno od dvorca bio je uređen u obliku niskog partera. Imao je nepravilne travnate plohe i cvjetne gredice na središnjem dijelu. Nisu sve gredice bile pravilne. Dvije od njih su imale oblik ribe. Danas te raskošne barokne gredice više ne postoje. Cvijeće je bilo okruženo niskom šišanom živicom šimšira, a u sredini su bile posađene palme, čempresi ili tuje. Živica šimšira može se i danas vidjeti na tom mjestu. U baroknom parteru je najviše bila zasađena crnogorica grmolikog tipa, dok u rubnim dijelovima breze i razni drvoredi. U perivoju je bila prisutna uzdužna os, ali postojale su i brojne poprečne staze, kao i tri staze koje su završavale na glavnom portalu dvorca. Taj oblik karakterističan upravo za barok naziva se „pačja noga“.³⁷² U perivoju se nalazilo i manje jezero ovalnog oblika. Taube spominje brojne ribnjake i vodoskoke. No, o tome nemamo podataka budući da oni nisu vidljivi ni na katastarskoj karti

³⁶⁸ VON TAUBE, „Slavonija i Srijem 1777./1778.“, 182

³⁶⁹ Isto 182

³⁷⁰ Mirjana JAKČIN IVANČIĆ, „Vlastelinski dvorac u Daruvaru“, *Vrela* 21-22/2004, 52

³⁷¹ Isto 52

³⁷² IVANČIĆ, „Vrtna umjetnost Daruvara kroz povijest“, 244 - 245

iz 1861. godine. Naime, slika karte nije baš jasna pa ne možemo potvrditi njihovo postojanje.³⁷³



Slika 60. Katastarska karta Daruvara iz 1861. godine³⁷⁴

Kako je perivoj tokom vremena mijenjao svoj izgled najbolje nam govori katastarska karta iz 1861. godine. Prema njoj tzv. „pačja noga“, odnosno tri staze sa ishodištem u glavnom portalu dvorca nisu vidljive. Možemo primijetiti samo dvije staze, a od treće vidimo samo ostatke. Ona se protezala od ulaza dvorca pored ginka pa na jugozapad.³⁷⁵ Lijevo od perivoja možemo vidjeti plohu podijeljenu na 24 jednaka dijela. Između tih površina nalaze se ravne staze koje se sijeku pod pravim kutom. Od 24 ploha, na dvije od njih se nalaze gospodarske zgrade, radionica i staklenik koji je služio za smještaj biljaka tijekom zime. Na ostalim površinama nalazio se kuhinjski vrt. U središtu tog vrta vidljiv je krug. U tom proširenju nalazila se fontana. Mirjana Jakčin Ivančić spominje kako postoji mišljenje da je

³⁷³ IVANČIĆ, „Perivoj uz dvorac grofova Jankovića“, 37

³⁷⁴ IVANČIĆ, „Vrtna umjetnost Daruvara kroz povijest“, 245

³⁷⁵ IVANČIĆ, „Barokne značajke daruvarskih perivoja“, 34

ovo bio rasadnik biljaka za perivoje, a ne kuhinjski vrt upravo zbog činjenice da oblikom parcela podsjeća na renesansni vrt.³⁷⁶



Slika 61. Prikaz perivoja uz dvorac na katastarskoj karti iz 1861. godine³⁷⁷

Perivoj je od najranijih dana bio prekriven raznim drvećem. Tako je uz brezu, tisu i smreku ovdje zasađen i muški te ženski primjerak ginka. Potrebno je napomenuti kako su to bili prvi takvi primjerci na tom dijelu našeg područja. Zbog opsega debla koji je bio veći od sedam metara, muški ginko je bio zaštićen kao spomenik vrtne arhitekture. Ovdje su bili posađene i žalosne japanske sofore. Na dnu perivoja nalazio se rasadnik ukrasnog bilja, kao i staklenik egzotičnog bilja. Ta pravila pravokutna ploha rasadnika bila je podijeljen na 24 dijela. Na sjevernoj strani nalazili su se kuhinjski vrtovi, gospodarske zgrade i konjušnice, na jugoistočnoj strani žitnica, a pored nje i obiteljska kapelica. Nju je 1764. godine dao sagraditi Antun Janković. U vrijeme Julija Jankovića perivoj dvorca bio je nekoliko puta parceliran.

³⁷⁶ IVANČIĆ, „Perivoj uz dvorac grofova Jankovića“, 37

³⁷⁷ IVANČIĆ, „Vrtne umjetnost Daruvara kroz povijest“, 245

Razlog tome je kolonizacijska politika tadašnjeg vlasnika dvorca. Naime, grof Janković u Daruvar je dovodio brojne trgovce i obrtnike iz Njemačke, Češke i Mađarske. Za njihovu potrebu ondje su građene kuće. Kasnije su ovdje građene ulice, gradski stadion, Dom omladine i srednjoškolski centar. Koliko se površina smanjila najbolje se može vidjeti kada se usporedi površina na samom početku i danas. Tada je imala površinu od 21 jutrs i 1 298 hvata, a danas je manji za jednu šestinu.³⁷⁸

Osim perivoja uz lječilište, Julije Janković uredio je i dvorac. U razdoblju od 1868. do 1870. godine ga je obnovio. Dodao je altanu i uredio interijer novim namještajem, a sve pod nadzorom bečkog arhitekta Königa. Uređenje unutrašnjeg dijela dvorca i nabavu namještaja provela je tvrtka Julija Mansteins iz Beča. Za uređenje unutarnjeg dijela dvorca potrošeno je 28 887 forinti, od ukupno 50 000 forinti utrošenih na cjelokupnu obnovu.³⁷⁹

Imanje je 1879. godine prodao Magdaleni Lechner rođenoj pl. Pirk. Smrću Julija Jankovića završila je loza Jankovića. Nakon Magdalene upravu je preuzeo njezin unuk grof Antun Tüköry de Algyest. Tako će i ostati sve do kraja Prvog svjetskog rata. On sam ništa nije uređivao na svom posjedu, no to se promijenilo od 1903. godine. Tada naime imanje u zakup uzima Sigmund Löwy.³⁸⁰



Slike 62 i 63. Prkaz kako dvorac obitelji Janković izgleda danas (fotografirala Marina Junger, 15. prosinac 2015.)

Danas je ovaj perivoj izmjenio svoj izgled od vremena kada je nastao. Njegova površina je nekoliko puta smanjena. Većina stabala posađenih u vrijeme grofa Julija Jankovića i grofa Antuna Tüköry de Algyesta je propala. Ono što je sačuvano su grmovi tise, žalobna sofora te dva stabla ginka. Smatra se da su muški i ženski primjerak tise posađeni oko

³⁷⁸ Isto 246

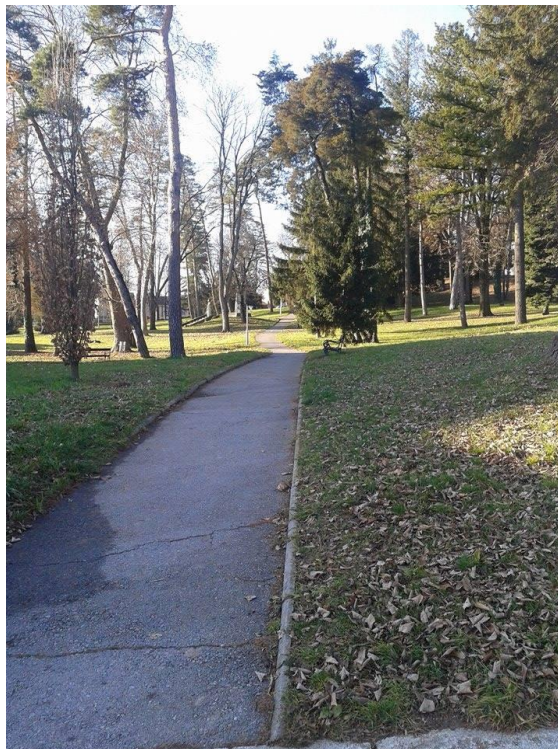
³⁷⁹ ŠĆITAROCI, ŠĆITAROCI, „Dvorci i perivoji u Slavoniji“, 118

³⁸⁰ IVANČIĆ, „Vrtna umjetnost Daruvara kroz povijest“, 241 - 242

1780. godine što ih čini najstarijima u ovom dijelu Hrvatske. Opseg debla im iznosi preko 7 metara. Kao takvi, zaštićeni su spomenik parkovne arhitekture. U perivoju se i danas može vidjeti uzdužna i poprečna os, iako su nadograđivane nove pješačke staze. Vide se tek ostaci drvoreda i skupine stabala.³⁸¹



Slika 64. Ginko (fotografirala Marina Junger (15. prosinac 2015. godine)



Slika 65. Pješačke staze, drvoredi (fotografirala Marina Junger 15. prosinac 2015. godine)

11.1.2. Lječilišni park

Kao što je već rečeno, lječilišni park je nastao 1762. godine. Antun Janković podignuo je Antunovu kupelj na mjestu izvora ljekovite vode. Na tom mjestu nalazila sa ilidža za vrijeme Osmanlija. Kupku su izgradili makedonski majstori, a imala je četiri kupališna mjesta.³⁸²

³⁸¹ IVANČIĆ, „Barokne značajke daruvarskih perivoja“, 35

³⁸² VON TAUBE, „Slavonija i Srijem 1777./1778.“, 182



Slike 66 i 67. Prikaz Antunova izvora danas (fotografirala Marina Junger, 15. prosinca 2015.)



Slika 68. Antunova kupka danas (fotografirala Marina Junger, 15. prosinca 2015. godine)

Izgrađena je i gostionica, a ubrzo i vojarna. Taube spominje kako je kupelj služila za liječenje velikog broja vojnika iz Slavonije, a za vrijeme oporavka bili su smješteni u vojarnu. Vojarna je podignuta na trošak grofa Daruvarskog.³⁸³ Oko pronađenog ljekovitog blata postavljen je okvir sa drvenim krovom. Okolo kupališta podignut je perivoj. Njegova svrha

³⁸³ Isto 183

bila je stvaranje hlada gdje su se posjetitelji i bolesnici mogli odmarati. Taube je napisao: „Ova kupka, kod koje je nedavno podignuto svratište, sjenovita šetnica s gustim drvećem i druge korisne stvari za udobnost gostiju, jako dolazi na glas te ju iz godine u godinu sve više posjećuju.“³⁸⁴ Na istočnom dijelu perivoja nalazili su se izvori termalne vode. Zauzimali su površinu od 4 000 četvornih metara. Drveće koje je tada ondje raslo nalazimo i danas. To su platane, divlji kesten, hrast, bukva i tulipanovac, te paulovnja.³⁸⁵ Smatra se kako ih je Antun Janković kupio u Beču i donio ih ovdje.³⁸⁶

Nakon smrti Antuna Jankovića, brigu o imanju preuzeo je njegov brat Ivan i njegovi nasljednici. Njegov nećak Izidor započeo je velike radove na lječilišnom perivoju koji se nalazio uz lječilišne toplice. Dao je izgraditi Villu Arcadiju i uz nju kupališni zgradu pod imenom Ivanova kupka ili Johannesbad. Ivanova kupka nastala je na mjestu rimskih termi. Gradnja je trajala od 1810. godine pa sve do 1818. godine. Ispred kupe izgrađen je okrugli natkriveni bazen iz kojeg se voda koristila za druge bazene namijenjene kupanju. Taj bazen postoji i danas. Okružen je metalnom ogradom, a posjetitelji u njega za sreću bacaju novčiće sa svojim željama.³⁸⁷

Kako je kupalište izgledalo najbolje je vidljivo iz Hühnove litografije iz 1862. godine. Litografija prikazuje Antunovu kupku. Prikazana je kao jednostavna građevina sa nadsvođenim prozorskim otvorima i kosim krovom. Ivanova kupka prikazana je kao prizemna kuća longitudinalnog smjera pružanja. Imala je simetrično pročelje sa troosnim rizalitom i sa tri prozorske osi sa svake strane. Na uglovima su se nalazili jednoosni rizaliti. Ispod pročelja nalazio se osmerokutni paviljon. Imao je isto tako simetrično pročelje sa termalnim prozorima. Ivanova kupka kasnije je nadograđena za jedan kat, a sama zgrada je proširena na sjever. Prikazana je i Villa Arcadija. Na litografiji je hodnik na katu prikazan zatvoren prozorima.³⁸⁸

Kako su izgledali perivoj i kupalište najbolje nam govori putopis J. Csaplovics u djelu „Slavonien und zum Theil Croatien, ein Beitrag zur Voelker und Laenderkunde“. U njemu stoji kako su u to vrijeme ondje radili dvojica liječnika, dr. Ronelli i kirurg Takač. Kupalište je koristio i obični puk. Oko kupališnih zgrada nalazio se perivoj. U njemu je bila zasađena aleja graba za šetnju bolesnika. Stazom se dolazilo do bunara okruženog sa tri žalosne vrbe. Taj bunar se nazivao Julijev izvor. Za aktivne goste postojale su kuglane. Prema Csaploviczu

³⁸⁴ Isto182 - 183

³⁸⁵ IVANČIĆ, „Vrtna umjetnost Daruvara kroz povijest“, 238 - 239

³⁸⁶ IVANČIĆ, „Povijesni lječilišni perivoji kontinentalne Hrvatske“, 28

³⁸⁷ IVANČIĆ, „Vrtna umjetnost Daruvara kroz povijest“, 239 - 240

³⁸⁸ Miroslav SOHR, „Hühnova litografija kupelji Daruvar“, *Vrela*, 17-18/2001, 16

u tom velikom vrtu gosti su mogli šetati šetalištima natkrivenih krošnjama, kao i šumarcima breza. Slobodno vrijeme mogli su kratiti pucanjem na zavezanog pijetla ili ispijanjem vina proizvedenog iz grožđa vinograda okolo imanja.³⁸⁹

Grabova aleja u početku je obrezivana u obliku šišanih palisada, odnosno visokih živica što je također jedno od obilježja baroka. Ta visoka živica kasnije je izrasla u stabla. Između aleje graba nalazile su se pravocrtne staze uokvirene palisadama namijenjene za šetnju.³⁹⁰

Treća faza uređenja lječilišnog perivoja odvijala se u vrijeme Ivanova unuka Julija. Julije Janković najviše je bio poznat po svojoj političkoj karijeri. Naime, ban Josip Jelačić imenovao ga je banskim povjerenikom za požešku i virovitičku županiju. Bio je velik župan požeške županije, a kasnije i potpredsjednik Hrvatskog Sabora. Godine 1857. dobio je grofovstvo i novi grb kojega je činio ždral i dvije crvene tvrđave sa kruništem.³⁹¹

U posjed imanja u Daruvaru došao je 1849. godine. Dao je izgraditi ljetnikovac koji je služio za smještaj gostiju. Izgrađen je u švicarskom stilu sa drvenim trijemovima, pa je dobio ime Švicarska vila. Kako je ona izgledala možemo vidjeti na Hühnovoj litografiji iz 1862. godine. Naime, prikazana je kao longitudinalna katnica čijom se dužinom proteže drveni trijem ukrašen rezbarenjem. Na parapetima trijema nalazili su se mali otvori u obliku grčkog križa.³⁹² Julije je dao izgraditi i kupališno svratište u centru Daruvara. Nazivalo se Bade – hotel. Hühn ga je prikazao kao katnicu, sa bočno priključenim prizemnim krilima. Ulaz je bio natkriven četveroslivnim krovom. Pročelja su bila vrlo jednostavna. Natprozornici su bili napravljeni od fasadne opeke u obliku segmentnog luka. Krov je bio ukrašen raznim dekoracijama zbog čega ovu građevinu možemo pripisati romantičnom stilu.³⁹³ Marijina kupka i Anina blatna kupka također su nastale u ovoj fazi uređenja lječilišnog perivoja. Naime, Anina blatna kupka nastala je na mjestu natkrivenog drvenog bazena iz doba Osmanlija. Ta zidana kuća imala je jedan kat.

Perivoj je u to vrijeme bio bogat sadržajima. Imao je površinu od 10 jutara i 1087 četvornih hvati. U usporedbi sa kupalištem koje je zauzimalo površinu od 180 četvornih hvati, to je bila velika površina. Sadržavao je ukupno sedam kupki. U perivoju ispred Antunove kupke se nalazila fontana sa toplom vodom te okrugli drveni glazbeni paviljon. Aleja grabova

³⁸⁹ IVANČIĆ, „Vrtna umjetnost Daruvara kroz povijest“, 239 - 240

³⁹⁰ IVANČIĆ, „Barokne značajke daruvarskih perivoja“, 34

³⁹¹ SZABO, „Iz prošlosti Daruvara i okolice“, 17

³⁹² SOHR, „Hühnova litografija kupelji Daruvar“, 16

³⁹³ Isto 15

zauzimala je površinu od 16 jutara.³⁹⁴ Što se tiče fontane sa topolom vodom, ona se koristila za piće jer se vjerovalo da je izvrsna za probavu.



Slika 69. Katastarska karta iz 1861. godine³⁹⁵

Lječilišni perivoj je i dalje imao barokna obilježja. Cvjetne gredice bile su obrubljene niskom živicom šimšira, kao što je to bio slučaj i oko dvorskog perivoja. Vrste cvijeća koje je ovdje raslo su šeboje, lobelije, ognjivci, neveni, perjanice, sadarke, tipične vrste ovoga razdoblja. Središnji dio gredice bio je povišen i na njemu su se tijekom proljeća, ljeta i jeseni nalazile palme ili banane. One su se zimi prenosile u staklenik. Oblik i veličina gredica u kojima je bilo posađeno cvijeće bili su različiti. Postojale su ovalne, okrugle i četvrtaste gredice. Što se tiče gredica sa tisom, šimširom i tujom, bile su stožastog i kuglastog oblika. Gredice su se nalazile posvuda, po cijelom perivoju bez nekoga reda. To je vrlo neobično za

³⁹⁴ IVANČIĆ, „Vrtna umjetnost Daruvara kroz povijest“, 240

³⁹⁵ Isto 241

tipičan barokni perivoj. Razlog tome može biti činjenica da se perivoj razvijao u nekoliko faza pa jednostavno nije bilo mjesta da se one postave na neko drugo mjesto.³⁹⁶

Baš kao što je to bio slučaj sa dvorcem i perivojem, i ovaj lječilišni perivoj prodan je 1879. godine Magdaleni Lechner rođenoj pl. Pirk. Magdalenu Lechner je naslijedio njezin unuk grof Antun Tüköry de Algyest. Imanje u zakup 1903. godine uzima Sigmund Löwy.³⁹⁷ On je pregradio i dogradio lječilišne zgrade. Uredio ih je novim namještajem i uveo grijanje. Povezao je Ivanovu i Antunovu kupku natkrivenim drvenim hodnikom. Na rubovima su rasle crvene ruže penjačice. Na mjestu Anine blatne kupke dao je izgraditi kupališnu zgradu u maurskom stilu, zbog čega je morao srušiti hodnik između Ivanove i Antunove kupke. Kupke su preuređene po uzoru na Franjine vari.³⁹⁸ Obogatio je i društveni i kulturni život. Tako se ovdje mogao igrati tenis, kuglanje, tombola ili biljar. Za zabavu su se održavali razni koncerti, svirao se glasovir, održavali se plesovi ili su se jednostavno mogle čitati razne knjige i strane novine. Dva puta dnevno u glazbenom paviljonu je svirala kupališna glazba.³⁹⁹ Kupališne zgrade i perivoj imao je električnu i acetilensku struju koja ga je osvjetljavala. Postojao je i vodovod koji je navodnjavao perivoj. U razdoblju od 1918. do 1941. godine vlasnik je postao Aleksandar Jovanović. U Drugom svjetskom ratu kupalište je nacionalizirano, baš kao i perivoj. Vanjski prostor nije mnogo promijenjen, ali su dodane nove zgrade. Tako je primjerice postavljeno dječje igralište, nove staze te izgrađen hotel Termal. Ispred nove zgrade Ivanova kupališta postojao je bazen za ribe i uz njega skulptura Gole Maje. Autor je bio Antun Augustinčić. U Domovinskom ratu srušena je Ivanova kupelj, dok je ostatak pretrpio manju štetu.⁴⁰⁰

Lječilišni perivoj danas se naziva Julijev park. U mnogo boljem je stanju nego što je to slučaj sa perivojem uz dvorac. Naime, lječilišni turizam u Daruvar je privukao brojne turiste. Okolo izvora vode i danas je potrebno imati uređeni prostor u kojemu će posjetitelji moći uživati. Perivoj, kao i zgrade oko njega adaptirane su i mijenjale svoj oblik tijekom vremena. No, najstariji dio perivoja i dalje ima svoja barokna obilježja. Površina perivoja je smanjena. Danas ona iznosi 7,1 hektar, od čega je 2 000 metara duga aleja, a cvjetne površine pokrivaju više od 500 četvornih metara. U vrtu raste više od 60 vrsta. Jedini problem je što se više ne uređuje uzimajući u obzir razdoblje baroka u kojemu je nastao. Stošci od ukrasnih grmova i

³⁹⁶ IVANČIĆ, „Barokne značajke daruvarskih perivoja“, 34-35

³⁹⁷ IVANČIĆ, „Vrtna umjetnost Daruvara kroz povijest“, 241 - 242

³⁹⁸ Mirjana JAKČIN IVANČIĆ, „Lječilišni perivoj u Daruvaru“, *Vrela*, 19-20/2003, 34

³⁹⁹ IVANČIĆ, „Povijesni lječilišni perivoji kontinentalne Hrvatske“, 29

⁴⁰⁰ Isto 29

dalje postoje. Umjesto tisa, danas ondje rastu tuje.⁴⁰¹ Od autohtonih drveća možemo vidjeti hrast lužnjak, običnu smreku, grab, brezu, bukvu, klen, trepetljiku, crna johu, brijest te bijeli i crni bor. Od egzotičnih bilja ovdje rastu platane, paulovnja, tulipanovac, tuje, borovac, ariš i ostalo.⁴⁰²



Slika 70. Prikaz Centralnog blatnog kupališta unutar Julijevog parka (fotografirala Marina Junger, 15. prosinac 2015. godine)

11.2. TOPUSKO

Topusko je smješteno uz tok rijeke Gline, u dolini omeđenoj Petrovom gorom na zapadu i Zrinskom gorom na jugoistoku. Ovo naselje počelo se razvijati još u rimsko doba, iako su prvi tragovi naseljenosti prisutni još u razdoblju Kelta i Ilira. Baš kao što je bio slučaj i sa Daruvarom, i ovdje su termalni izvori odredili smještaj te izgled novog naselja. Rimskim osvajanjima po ovim prostorima legionari su naišli na toplu vodu. Rimski car je naredio da se voda prouči i otkrije je li stvarno ljekovita. Kada se to i potvrdilo, osnovano je bolnica i lječilišno naselje pod nazivom Ad Fines. Ono se nalazilo na putu prema Sisciji. Sama lokacija novog naselja odredila je razvoj. Naime, cesta pored koje se nalazilo naselje Ad Fines povezivala je Slavoniju i Dalmaciju te je bila vrlo značajna u to vrijeme. O njegovom postojanju govore nam ostaci građevina, vodovoda, grobišta te svetišta.⁴⁰³ Pronađeni su ostaci žrtvenika posvećeni bogu Silvanu, Liberu, Liberi, Vidasusu i Thani. Iako nema dokaza da su ovdje postojali neki tragovi prvih perivoja, znajući kako su mjesta posvećena bogovima imala

⁴⁰¹ IVANČIĆ, „Barokne značajke daruvarskih perivoja“, 36

⁴⁰² IVANČIĆ, „Lječilišni perivoj u Daruvaru“, 35

⁴⁰³ Vladimir JURIŠIĆ, Vinko ČURČIJA PEREZ, „Lječilište Topusko“, *Fizikalna i rehabilitacijska medicina*, 23/2012, 110

prostore uređene raznim cvijećem i drvećem, možemo pretpostaviti i da se ovdje nalazio jedan takav vrt.⁴⁰⁴

U srednjem vijeku Topusko se prvi puta spominje 1192. godine i to pod imenom Toplice. Kasnije su se koristili nazivi Topolzka ili Thopuska. Ugarski kralj Andrija II. ovdje je dao 1211. godine izgraditi crkvu Blažene Djevice Marije sa samostanom cistercita. Crkva i samostan postojali su sve do pojave Osmanlija. Prema predaji oni su porušili crkvu i samostan. Na Nikolinom brdu nalazila se srednjovjekovna utvrda. U njezinom podnožju razvilo se naselje koje je kasnije preraslo u trgovište Topusko. Razdoblje osmanlijskih upada na ovaj teritorij uzrokovala su propadanje trgovine dolinom rijeke Une, pa tako i trgovišta Topusko. Ubrzo se ovdje podižu obrambene zidine, a samostan je pretvoren u utvrdu. Kralj Ferdinand I. Habsburški Topusko je 1558. godine darovao zagrebačkom Kaptolu. Usprkos obrambenim zidinama, Osmanlije su osvojili Topusko 1593. godine. Njihova vlast ovdje je bila prisutna sve do 17. stoljeća. Izvore tople vode koristile su i Osmanlije. Podizali su svoje ilidže, a pored njih sadili cvijeće i uređivali zelene površine. Nakon njihovog protjerivanja svi tragovi su porušeni te se obnovio život u ovim krajevima. Godine 1772. Henrich Johan Cratz obavio je prvu znanstvenu analizu termalnih izvora. Nakon njega istu stvar učinili su i drugi stručnjaci kako bi proširili znanja o ljekovitosti termalnih voda. Zagrebački Kaptol je ovim posjedom upravljao sve do 1802. godine kada su ga zamijenili za druge posjede u Banovini. Razvoj perivojne arhitekture započeo je kada se Topusko nalazilo u sastavu Vojne krajine.⁴⁰⁵ Od tada počinje intenzivnije iskorištavanje ljekovitih izvora. Naime, 1826. godine Dvorsko ratno vijeće u Beču naredilo je novo istraživanje termalnih izvora. Taj zadatak dobio je kemičar i ljekarnik Josip Gurth iz Nove Gradiške. U tome mu je pomagao liječnik Prve banske pukovnije iz Gline, Ilija Lutz. Sljedeća takva analiza napravljena je 1864. godine po nalogu Akademije iz Beča. Napokon je utvrđeno kako je termalna voda u Topuskom izuzetno ljekovita, čime je ovaj kraj postao poznat diljem Monarhije.⁴⁰⁶

Nakon što su ispitana svojstva te vode, započeli su radovi na izgradnji nove kupališne zgrade koja se smjestila uz cestu. Imala je izduženu pravokutnu osnovu čije je ulično pročelje artikulirano ujednačenim ritmom otvora s plitko ispunjenim središnjim rizalitom. Na njemu se pojavljuje dekoracija geometrijskog karaktera. Podignute su tri gloriете na Nikolinom brdu.

⁴⁰⁴ Viki JAKŠA KORIĆ, Biserka BILUŠIĆ DUMBOVIĆ, "Topusko – urbogeneza naselja", *Radovi instituta za povjest umjetnosti*, 32/2008, 271

⁴⁰⁵ ŠĆITAROCI, ŠĆITAROCI, „Gradski perivoji Hrvatske u 19. stoljeću“, 193

⁴⁰⁶ JURIŠIĆ, PEREZ, "Lječilište Topusko", 110

Glorijeta nad bunarom s plitkom vodom oblikovana je u klasicističkom stilu. Imala je stupove i kapom oktogonalne osnove.⁴⁰⁷

Kao što je bio slučaj na brojnim područjima gdje su pronađena izvorišta tople vode, pored lječilišnih zgrada uređivalo se okoliš. Tako su nastajali brojni perivoji u kojima su korisnici mogli uživati. Isto je bilo i sa Topuskim. Ovdje je postojalo nekoliko perivoja. Jedan se nalazio na Nikolinu brdu, drugi u Opatovini, treći uz glavnu cestu ispod Nikolina brda, a uređena je ulica lipa, kao i privatni vrtovi.⁴⁰⁸

Prvi perivoj nalazio se na Nikolinu brdu. Kao što je već bilo riječi, ime je dobio prema crkvi sv. Nikole. Ovdje je raslo listopadno i crnogorično drveće. Dragutin Hirc govori kako su ovdje rasle lipe, platane, ginko, sekvoje i drugo egzotično drveće.⁴⁰⁹

O postojanju perivoja pored lječilišnih zgrada govori Mihovil Kunić. On je još 1827. godine zapisao kako su u Opatovini uređene šetnice, staze, posađene voćke i egzotično bilje. Postojala su mjesta za odmor, ispunjena klupama oko kojih je bilo posađeno bilje. Podignuta je kuglana, sjenice i ronđele sa cvijećem. Na najvišem dijelu perivoja nalazio se vidikovac – sjenica. Budući da je perivoj nastao na mjestu nekadašnjeg cistercitskog samostana, u njemu se nalaze njegovi ostaci. Tako možemo vidjeti njegov kameni luk.⁴¹⁰

Uz glavnu cestu, pored liječnikovog stana i časničke zgrade nalazio se treći perivoj. To je bio lječilišni perivoj u kojemu se nalazio glazbeni paviljon. Naime, svakog petka i subote ovdje je dolazio vojni orkestar koji je svirao za brojne posjetitelje ovoga perivoja. Dolaskom cara Franje Josipa I. u Topusko, u obližnjem Sirovcu postavljen je 1818. godine slavluk. On je kasnije premješten u lječilišni perivoj. Potrebno je napomenuti kako je zahvaljujući dolasku cara u Topusko uloženi novac u obnovu lječilišnih zgrada, kao i prostora oko njih.

U brošuri iz 1885. godine opisan je perivoj. U brošuri stoji kako je od jedne kupališne zgrade moguće doći do druge vijugavim puteljcima, šetajući perivojskim nasadom ili se popeti u hlad brda. Sa brda se pruža pogled na cijeli ovaj kraj. Spominje se kako se pored Toplica nalaze ruševine cistercitske opatije.⁴¹¹

Razvojačanjem Vojne krajine 1882. godine lječilište je potpalo pod vlast Hrvatske zemaljske vlade, sve do kraja Prvog svjetskog rata. Pod upravom zemaljske vlade lječilište se

⁴⁰⁷ KORIĆ, DUMBOVIĆ, "Topusko – urbogeneza naselja", 272 - 274

⁴⁰⁸ ŠĆITAROCI, ŠĆITAROCI, „Gradski perivoji Hrvatske u 19. stoljeću“, 193

⁴⁰⁹ Isto 193

⁴¹⁰ Isto 193

⁴¹¹ Isto 193

i dalje razvijalo. Početkom 20. stoljeća ono je pretvoreno u turističko–lječilišni centar po uzoru na europska kupališta.⁴¹²

⁴¹² KORIC, DUMBOVIĆ, “Topusko – urbogeneza naselja“, 280

12. ZAKLJUČAK

U svom diplomskom radu imala sam nekoliko ciljeva. Prije svega namjera mi je bila uvesti čitatelja u problematiku korištenja termina vrt, park i perivoj. Naime, iako se ti termini koriste kao sinonimi, njihovo značenje nije jednako. Vrt je prostor usko vezan uz arhitektonski objekt koji se ondje nalazi. Parkom možemo nazvati prostor u prirodi, veći od vrta, u kojemu je sve planski uređeno. Perivoj je umjetno obrađen vanjski prostor nastao djelovanjem čovjeka i djelomično prirode. Ima značenje koje je između parka i vrta.

Na pitanje od kada možemo pratiti pojavu parkova odgovorila sam već na samom početku. U poglavlju „Ideja nastanka parkova” obradila sam začetak pojave prvih parkova. Tako tragove uređenja prostora možemo pratiti još iz razdoblja antike. Naime, na području Mezopotamije, Perzije, Egipta, Grčke i Rima uređivani su raskošni perivoji koji su služili za uživanje vladajuće klase. U starom Rimu dijelovi prirode uređivani su ne bi li predstavljali sveta mjesta kućnih bogova i zaštitnika domova. U razdoblju srednjeg vijeka perivoji se počinju ograđivati. Nastaju unutar zidina samostana crkvenih redova ili pojedinih dvoraca. Primjer toga bili su vrt uz franjevački samostan, perivoj uz dvorac Kraljića, perivoji uz kuriju Bistrac i kuću baruna Malenića u Samoboru koji su vidljivi na karti Petra Antuna Praunspergera iz 1764. godine. Naime, u mirnim vremenima, ukoliko je položaj pojedinog dvorca to omogućavao, plemstvo je mnogo vremena boravilo u prirodi, odlazeći u lov. Na taj način bili su povezani sa prirodom. Porastom opasnosti od neprijatelja to više nije bilo moguće. Takvi dvorci sve više i više se utvrđuju, a dio prirode svoje mjesto nalazi unutar zidina. Upravo u tom razdoblju nastaje najveći broj perivoja. Takav slučaj je bio i na području banske Hrvatske i Slavonije. Tako se primjerice unutar zidina Osijeka uređuju perivoji. Njihova veličina ovisila je o količini slobodnog prostora unutar tih zidina, no najčešće je bila vrlo mala. Naime, kako se povećavao broj stanovnika, tako se povećavala potreba za novim stambenim prostorom. To se najčešće događalo na uštrb zelenih površina. Prestankom opasnosti od neprijatelja te povećanjem broja stanovnika javlja se potreba za rušenjem zidina. Kako bi se povezao grad sa zelenilom koje se nalazilo izvan zidina, na tom mjestu uređivani su perivoji. Oni su predstavljali prijelaz između uređenih gradskih površina i neuređenih prirodnih površina. Takav slučaj bio je u Beču kada je car Josip II. 1782. godine srušio zidine oko Beča, a car Franjo I. ih 1817. godine demilitarizirao. Isti primjer imamo i na području grada Rijeke ili Varaždina. U Rijeci rušenjem barbakani i zidova grad se počeo širiti i razvijati oko tri središta. To je područje oko Guvernerove palače između obale i današnjeg Togliattijeva trga, potom prostor oko rafinerije šećera i Lazareta te na kraju područje od Predgrade, Rove i uz Rječinu. Ubrzo je započelo uređenje tih prostora. Tako je 1780. godine

uređen Elizabetin perivoj, 1806. godine Šetalište na Školjiću te 1857. godine Gradski park na Mlaki. U Varaždinu je gradska uprava 1807. godine donijela odluku da se sruše zidine i zatrpaju opkopi, ne bi li se grad mogao slobodnije širiti, a stara gradska jezgra povezala sa novim dijelovima grada. Tako je 1838. godine nastalo Gradsko šetalište. Veliki napredak u razvoju perivoja učinio je car Josip II. kada je otvorio brojne privatne carske i plemićke perivoje javnosti. Tako su primjerice otvoreni perivoji dvoraca Schonbrunna, Belvedere ili Augartena. Ova promjena svijesti o perivoju koji više nije „rezerviran“ samo za najviše slojeve društva prihvaćena je i izvan Beča. Najvažniji perivoj koji je nastao na ovim prostorima, a bio je prvenstveno namijenjen puku bio je Maksimir. Za njegovo uređenje najviše su bili zaslužni zagrebački biskupi Maksimilijan Vrhovac, Aleksandar Alagović i Juraj Haulik. Maksimir je bio prvi javni park otvoren 1794. godine za javnost.

U posebnu skupinu javne urbane arhitekture pripadaju lječilišni perivoji. Najstariji lječilišni perivoj nastao je na području Daruvara i to 1762. godine. Spomenula sam i lječilišni perivoj u Topuskom, bez obzira što se Topusko do razvojačenja nalazilo u sastavu Vojne krajine. Smatram da je to bitno ne bi li se vidio taj obrazac uređenja perivoja oko termalnih izvora i to vrlo rano. Što se tiče Daruvara, pretpostavlja se da se ovdje perivoj oko termalnih voda nalazio još u antici. Naime, ovdje se nalazilo rimsko naselje, a Rimljani su u svim rimskim provincijama oko lječilišta podizali perivoje. Nakon što grofovi Janković dolaze u posjed dijela vlastelinstva kojemu je pripadalo i naselje Daruvar dolazi do uređivanja perivoja oko dvorca obitelji, ali i oko kupališta. Ostali lječilišni perivoji nastali su početkom 19. stoljeća. Tako je 1820. godine nastao perivoj u Stubičkim Toplicama, 1825. godine u Topuskom, 1828. godine u Varaždinskim Toplicama, 1850. godine u Lipiku i 1862. godine u Krapinskim Toplicama.

Konačni produkt ovoga rada zasigurno je povijesni pregled razvoja perivoja na području Rijeke, Zagreba, Samobora, Varaždina, Daruvara, Osijeka i Vukovara od samih početaka, s naglaskom na razdoblje od druge polovice 18. stoljeća pa sve do kraja prve polovice 19. stoljeća. Osim opisa samih perivoja, u radu sam opisala rezultat djelovanja čovjeka na okoliš, ali i svijest ljudi koja se kroz povijest mijenjala. Rezultat toga su različiti stilovi i vrste perivoja. Time sam potvrdila da ovaj rad pripada području urbane ekohistorije ili povijesti okoliša.

U svom radu koristila sam i kartografske izvore poput katastarskih karata ili planove pojedinih gradova. Pomoću njih jasno se vidi kada su spomenuti perivoji prvi puta ucrtani, kako se njihov oblik povećavao ili smanjivao te je li s vremenom došlo do njihova nestanka. Na taj način slikovni i kartografski materijali potvrdili su pisani dio.

Tablica 4: Kronološki prikaz parkova i perivoja na području banske Hrvatske i Slavonije tijekom 18. i 19. stoljeća

18. STOLJEĆE	GRAD	GODINA	PERIVOJ
18. STOLJEĆE	OSIJEK	1750.	Gradski vrt
	DARUVAR	1762.	Lječilišni perivoj
	DARUVAR	1771. – 1777.	Perivoj uz dvorac
	RIJEKA	1780.	Elizabetin perivoj
	ZAGREB	1794.	Maksimir
	VARAŽDIN	1799.	Prater
	OSIJEK	1801	Perivoj oko dvorca Pejačević
	OSIJEK	1809.	Generalski vrt
	SAMOBOR	Poč. 18. st	Vrt uz franjevački samostan
			Gradski vrt
			Perivoj uz dvorac Kralića
			Kurija Bistrac
19. STOLJEĆE	ZAGREB	20- ih godina 19. st	Perivoj u Novoj Vesi
	RIJEKA	1823.	Šetalište na Školjiću
	VARAŽDIN	1829.	Perivoj Antuna Pusta
	ZAGREB	1829.	Ribnjak
	VARAŽDIN	1838.	Gradsko šetalište i perivoj Vatroslava Jagića
	RIJEKA	1857.	Gradski park na Mlaki
	VUKOVAR	Kraj 18. st	Perivoj uz dvorac obitelji Eltz
	ZAGREB		Novi biskupski vrt u Donjoj Vlačkoj
	OSIJEK	Prijelaz iz 18. u 19. st	Perivoj kralja Tomislava

13. POPIS LITERATURE

13.1. Kartografski izvori

1. Hrvatski državni arhiv (HDA), Katastarska zbirka, karte: G.I.h.161-3, K.VII.I.125
2. Karta grada Vukovara, 1817. godine. Konzervatorski odjel u Vukovaru, Zbirka karata i zemljovida: P-593
3. Katastarski plan grada Vukovar iz 1863. godine. Konzervatorski odjel u Vukovaru
<http://ilok-vukovar-vucedol.min-kulture.hr/Katalog.aspx?id=2&p=54> (14.12.2015)
4. Tlocrt Ribnjaka iz 1813. godine
(objavljeno u: Schneider, Artur, „Perivoji, vrtovi i šetališta u starom Zagrebu“, *Narodna starina*, 8/1929., br. 20, str 149 – 180)
5. Karta Samobora iz 1764. godine
(objavljeno u: Veić, Ivka, „Samoborski povijesni vrtovi i perivoji“, *KAJ* 5-6/1996, str 65 - 78)
6. Plan grada Varaždina iz 1807. godine autora I. Beyschlaga. Konzervatorski odjel Ministarstva kulture u Varaždinu
(objavljeno u: Juvan, Uršula, „Šetalište Vatroslava Jagića u Varaždinu“, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, 24/2013, str 341 – 364)
7. Plan Osijeka iz 1610. godine
(objavljeno u : Gačina Škalamera, Sonja, „Planovi i vedute Osijeka“, Osijek 1996)
8. Plan grada Osijeka iz 1688. godine
<http://www.aoot.hr/studije/osijek.konzervatorska-studija.knjiga1.pdf> (9.12.2015)
9. Plan grada Osijeka iz prvog osječkog vodiča nastalog 1893. godine
http://www.dao.hr/izlozbe/arhivirana_povijest_izlozak_br_33.jpg (9.12.2015)
10. Karta grada Vukovara kartografa Gabriela Homera iz 1817. Konzervatorski odjel u Vukovaru P-593
<http://ilok-vukovar-vucedol.min-kulture.hr/Katalog.aspx?id=2&p=54> (14.12.2015)
11. Katastarska karta Vukovara iz 1863. godine
<http://ilok-vukovar-vucedol.min-kulture.hr/Katalog.aspx?id=2&p=54> (14.12.2015)
12. Reambulacija katastra iz 1863. - plan imanja 1892. godine – idejna studija radikalne obnove. Konzervatorski odjel u Vukovaru
<http://ilok-vukovar-vucedol.min-kulture.hr/Katalog.aspx?id=1&p=53> (14.12.2015)
13. Katastarska karta Daruvara iz 1861. godine
(objavljeno u: Jakčin Ivančić, Mirjana, „Vrtna umjetnost Daruvara kroz povijest“, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 2/2008, str 231 – 251)
14. Grafička mapa NSK: GZGM zasch 1. – C-M-LXV-3

13.2. Objavljeni izvori

1. Čelebi, Evlija, „Putopis: odlomci o jugoslavenskim zemljama 1“, Sarajevo 1954, 362 – 366
2. Ebner, Ladislav, „Historisch Statistisch topographische Beschreibung der königl. Freystadt Varasdin“, 1827.
file:///C:/Users/Marina/Downloads/URN-NBN-SI-DOC-KOL6OFCO.pdf (20.12.2015)
3. Engel, Stefan Franz, „Opis kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema“, Petrovaradin 2003.
4. Evans, Arthur, „Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875.“, Sarajevo 1973.
5. Vrhovac, Maksimilijan, „Dnevnik (*Diarium*)“, sv.1 (1801 – 1809), Izd. Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1987.
6. Von Taube, Friedrich Wilhelm, „Slavonija i Srijem 1777./1778.“, Hrvatski arhiv u Osijeku 2012.
7. Kunić, Mihovil, „Lustgarten Schönbach nächst Agram in Kroatien“, Allgemeine deutsche Gartenzeitung, VI, 43, Passau 1828.
8. Knjiga 17. *Zapisnici grada Osijeka: 1861.-1866.* Priredio Stjepan Sršan. Osijek: Državni arhiv, 2005.
9. Knjiga 9. *Zapisnici općine Osijek: 1786.-1794.* Priredio Stjepan Sršan. Osijek: Državni arhiv, 1996.
10.
http://stari.nsk.hr/Bastina/knjige/Status_familiae_Patachich/Status_familiae_Patachich.html
(30.11.2014)
11. <http://avdo-nikocevic.com/evlija-celebija/> (6.3.2015)

13.3. Knjige

1. Delort, Robert, Walter, Francois, „Povijest europskog okoliša“, Zagreb 2002
2. Gaćina, Škalamera, Sonja, „Planovi i vedute Osijeka“, Osijek 1996.
3. Gorenak, Darko, „Varaždin“, Varaždin 2014
4. Gostl, Igor, „Zagrebački perivoji i promenade“, Zagreb 1994.
5. Hauptmann, Ferdo, „Rijeka – od rimske Tarsatike do Hrvatsko – ugarske nagodbe“, Zagreb 1951.
6. Hirc, Dragutin, „Stari Zagreb – Kaptol i Donji grad“, Zagreb 2008.

7. Kiš, Dragutin „Hrvatski perivoji i vrtovi“, Zagreb 1998.
8. Kobler, Giovanni, „Povijest Rijeke“, Rijeka 1995.
9. Kosić, Krešimir, „Maksimir“, Zagreb 1982.
10. Hughes, J. Donald, „Što je povijest okoliša“, Zagreb 2011.
11. Jurić Zagorka, Marija, „Republikanci“, Zagreb 2006.
12. Lang, Milan, „Samobor: narodni život i običaji“, Zagreb 1915.
13. Lentić Kugli, Ivy, „Zgrade varaždinske povijesne jezgre“, Zagreb 2001.
14. Maruševski, Olga, Jurković, Sonja, „Maksimir“, Zagreb 1992.
15. Mažuran, Ivan, „Grad i tvrđava Osijek“, Osijek 2000.
16. Mažuran, Ivan, „Od turskog do suvremenog Osijeka“, Zagreb 1996.
17. Mažuran, Ive, „Urbanistički razvoj i spomenički značaj osječke Tvrđe“, Osijek 1974.
18. Noršić, Vjekoslav, „Franjevački samostan u Samoboru“, Zagreb 1929.
19. Obad, Šćitaroci, Mladen, Bojanić Obad Šćitaroci, Bojana, „Gradski perivoji Hrvatske u 15. stoljeću: javna perivojna arhitektura hrvatskih gradova u europskom kontekstu“, Zagreb 2004.
20. Obad Šćitaroci, Mladen, Bojanić Obad Šćitaroci, Bojana, „Dvorci i perivoji u Slavoniji – od Zagreba do Iloka“, Zagreb 1998.
21. Rauš, Đuro, „Stari parkovi u Slavoniji i Baranji“, Split 1977.
22. Sekulić – Gvozdanović, Sena, „Islamski vrtovi i dvorovi“, Zagreb 2004.
23. Szabo, Gjuro, „Iz prošlosti Daruvara i okolice“, Zagreb 1934.
24. Ujčić, Tihomir, Ujčić Vitomir, „Rijeka: život grada od najstarijih vremena do danas“, Pula 1954.

13.4. Radovi u stručnim časopisima i zbornicima radova, monografije

1. Ahmad, Yahaya, „The Scope and definitions of heritage: from tangible to intangible“, *International Journal of Heritage Studies*, 12/3, 2006, str 292 - 300
2. Batorović, Mato, „Vlastelinstvo Odescalchi u Iloku i Srijemu“, *Hrašće 15/1999*, str 11 - 22
3. Batović, Šime, „Liburnska kultura u mlađem željezno dobu“, *Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije*, Ljubljana 1984, str 63 – 65
4. Blatančić, Ivona, Mikolaš Ana, „Osječki perivoji“, *Essehist*, 2/2, 2010, str 62 - 65
5. Bösendorfer, Josip, „Generalska bašća u Gornjem Osijeku“, *Narodna starina*, 8/1929, 57
6. Budak, Neven, „Varaždin – od postanka do „zlatnog doba“, u Zborniku radova: *800 godina slobodnog kraljevskog grada Varaždina 1209.-2009.*, Zagreb-Varaždin, 2009., str 1 - 9

7. Clifford R, Derek „Parkovna arhitektura u Hrvatskoj kroz povijest: grad Rijeka“, *Vrtovi i parkovi*, 1/2009, str 90 – 99
8. Denich, Amalija, Janjić, Jadranka, Kolarić, Ivana, „Perivoji Osijeka“, Drugi hrvatski seminar perivojne kulture, 1997, str 14 –25
9. Dobrilović, Marko, „Odabir biljnog materijala u povijesti krajobraza“, *Agronomski glasnik*, 2 – 4/2005, str 225 - 233
10. Gostl, Igor, „Jural Haulik de Várallya“, *Maksimir: 1794 – 1994*, Zagreb 1994.
11. Gucinski, Dragica, „Osječki perivoji i drvoredi“, *Analiz zavoda za znanstveni rad u Osijeku*, 12/1996, str 83 – 97
12. Hitrec, Hrvoje, „Biskup Maksimilijan Vrhovac“, *Maksimir: 1794 – 1994.*, Zagreb 1994.
13. Holjevac, Željko, „Samobor i okolica od 1800. do 1914. godine“, u: Samobor: zemljopisno povijesna monografija, ur. Dragutin Feletar, Samobor, 2011., sv. 1., str 323 - 399
14. Horvat, Vlado, Potrebica, Filip, „Središte srednjovjekovne vukovske/vukovarske županije“, u: Vukovar: vjekovni grad na Dunavu, ur. Igor Karaman, Koprivnica: “Dr. Feletar“, 1994, str 110 - 125
15. Horvat, Vlado, Potrebica, Filip, „Vukovar i okolica – pod tuskom/osmanskim vlašću“, u: Vukovar: vjekovni grad na Dunavu“, ur. Igor Karaman, Koprivnica: “Dr. Feletar“, 1994, str 126 – 137
16. Horvat, Vlado, Potrebica, Filip, „Srijemska županija, vukovarsko vlastelinstvo trgovište Vukovar“, u: Vukovar: vjekovni grad na Dunavu“, ur. Igor Karaman, Koprivnica: “Dr. Feletar“, 1994, str 155 - 175
17. Jakčin Ivančić, Mirjana, „Barokne značajke daruvarskih perivoja“, *Vrela* 23-24/2004, str 33 - 36
18. Jakčin Ivančić, Mirjana, „Lječilišni perivoj u Daruvaru“, *Vrela*, 19-20/2003, str 33 – 36
19. Jakčin Ivančić, Mirjana, „Perivoj uz dvorac grofova Jankovića“, *Vrela*, 15-16/1999, str 36 - 37
20. Jakčin Ivančić, Mirjana, „Povijesni lječilišni perivoji kontinentalne Hrvatske“, *Vrela*, 21-22/2004, str 25 – 35
21. Jakčin Ivančić, Mirjana, „Vlastelinski dvorac u Daruvaru“, *Vrela* 21-22/2004, str 52
22. Jakčin Ivančić, Mirjana, „Vrtna umjetnost Daruvara kroz povijest“, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 2/2008, str 231 – 251
23. Jakša Korić, Viki, Bilušić Dumbović, Biserka, „Topusko – urbogeneza naselja“, *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, 32/2008, str 269 - 284
24. Jukić, Tihomir, „Perivoj kralja Tomislava u Osijeku“, *Prostor*, 4/1996, str 61-77

25. Jurčić, Ivana, „Varaždinski gradski vrt – šetalište i vrt doktora Müllera“, *KAJ* 3/2002, str 79 – 100
26. Jurišić, Vladimir, Čurčija Perez, Vinko, „Lječilište Topusko“, *Fizikalna i rehabilitacijska medicina*, 23/ 2012, str 107 – 113
27. Jurković, Sonja, „Prodor pejzažnog stila u parkove Srednje Europe“, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 2/1994, str 325 – 340
28. Juvan, Uršula, „Šetalište Vatroslava Jagića u Varaždinu“, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, 24/2013, str 341 - 364
29. Karač, Zlarko, Braun, Alan, „Analiza urbanističko – komunalnih i graditeljskih regula u srednjovjekovnom statutu grada Iloka iz 1525. godine“, *Prostor* 8/2000, str 15 – 30
30. Karač, Zlatko, „Gradograditeljstvo i graditeljstvo na tlu Vukovara od prapovijesti do kraja osmanske vlasti“, u: Vukovar: vjekovni grad na Dunavu“, ur. Igor Karaman, Koprivnica:“Dr. Feletar“, 1994, str 138 – 154
31. Krznar, Tomislav, „Prilog istraživanju odnosa čovjeka i okoliša u vremenu“, *Socijalna ekoloigija*, 17/2, 2008, str 133 – 148
32. Lončarić – Vicković, Sanja, Jurković, Željka, Stober Dina, „Trg Vatroslava Lisinskog u osječkoj Tvrđi – Povijesni i prostorni razvoj“, *e-GFOS*, 4/6, 2013, str 47 - 56
32. Majnarić-Pandžić, Nives, „Granica na Dunavu – u antičko doba i velika seoba naroda“, u: Vukovar: vjekovni grad na Dunavu“, ur. Igor Karaman, Koprivnica:“Dr. Feletar“, 1994, str 81 – 91
33. Majnarić-Pandžić, Nives, „Sjaj bronce i željeza u praskozorju povijesti“, u: Vukovar: vjekovni grad na Dunavu“, ur. Igor Karaman, Koprivnica:“Dr. Feletar“, 1994, str 65 - 80
34. *Maksimir: 1794 – 1994*, urednik: Zvonimir Milčec, Zagreb 1994, Gradska skupština
35. Maleković, Vladimir, „Likovne umjetnosti u Maksimiru“, *Maksimir*, Zagreb 1982
36. Manojlović, Rade, „Drvoredi, prostorni identitet grada Osijeka i usmjerenja za buduće prostorno planske odluke“, *Agronomski glasnik*, 66/3-5, 2004, str 131 - 141
37. Marić, Ružica, „Prapovijesni ljudi i naselja – Vučedol“, u: Vukovar: vjekovni grad na Dunavu“, ur. Igor Karaman, Koprivnica:“Dr. Feletar“, 1994, str 49 – 64
38. Marojević, Ivo, „Nacionalno određenje kulturne baštine“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*“, 26-27, 2000-2001, str 7 - 13
39. Matejčić, Radmila, „Od inicijative do otvaranja Gradskog parka na Mlaki 1875. godine“, *Hortikultura* 44/1977, br.2-3, str 33 – 37
40. Matekalo Draganović, Jasna, „Gradska šetališta Hrvatske – kultura šetanja“, Zagreb 2002.

41. McNeill, John R, „Observations on the Nature and Culture of Environmental History“, *History and Theory*, 42/2003, str 5 - 43
42. Miletić, Drago, „Plemićki grad Samobor“, *KAJ* 5-6/1996, str 21 – 64
43. Milić, Bruno, „Islamski vrt na tlu Europe kao preludij“, *Prostor*, 2/1995, 3-4, str 301 - 324
44. Mudrinjak, Damir, „Povijest parka Maksimir“, *Maksimir*, Zagreb 1982.
45. Nazalević, Zdenko, „Stilovi i design opreme za parkove“, *Četvrti seminar perivojne kulture*, Sisak 1999., str 86 – 99
46. Obad, Šćitaroci, Mladen, Bojanić Obad Šćitaroci, Bojana, „Barokna perivojna arhitektura u Hrvatskoj, *Sic ars deprenditur arte*", 2009., Str 385 - 405
47. Obad Šćitaroci, Mladen, Bojanić Obad Šćitaroci, Bojana, „Varaždinski perivoji 19. stoljeća u hrvatskom i europskom kontekstu“, *Radovi zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 24/2013, str 293 – 316
48. Petrić, Hrvoje, „Samobor i okolica u ranome novom vijeku“, u: *Samobor: zemljopisno povijesna monografija*, ur. Dragutin Feletar, Samobor, 2011., sv. 1., str 237 - 321
49. Povijest Rijeke, Skupština općine Rijeka: izdavački centar Rijeka 1988
50. Prikril, Zlatko, Kolacio, Zdenko, „Urbanistički razvoj Rijeke“, Rijeka – Zbornik, Zagreb 1953.
51. Razum, Stjepan, „Samoborski kraj u srednjem vijeku“, Samobor i okolica od 1800. do 1914. godine“, u: *Samobor: zemljopisno povijesna monografija*, ur. Dragutin Feletar, Samobor, 2011., sv. 1., str 176 - 237
52. Schneider, Artur, „Perivoji, vrtovi i šetališta u starom Zagrebu“, *Narodna starina*, 8/1929., br. 20, str 149 – 180
53. Sila Zdenko, „Vrtno–arhitektonska i floristička obrada gradskih parkova – Parkovno nasljeđe Rijeke, *Hortikultura* 44/1977, br. 2 - 3, str 43 - 52
54. Skorup, Hrvoje, Jović, Zrinka, „Kratki vodič kroz riječke parkove“, *Povijesni vrtovi, perivoji i parkovi Primorske Hrvatske*, str 115 – 118
55. Slukan Altić, Mirela, „Razvoj i gradnja Varaždina u 16. stoljeću“, *Podravina* 14/2008, str 75 - 88
56. Slukan Altić, Mirela, „Urbani razvoj i prostorna organizacija srednjovjekovnog Varaždina“, *Zbornik odsjeka za povijesne znanosti zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*“, str 5 – 33
57. Sohr, Miroslav, „Hühnova litografija kupelji Daruvar“, *Vrela*, 17-18/2001, str 14 – 17
58. Sršan, Stjepan „Povijesni opis Srijemskog Iločkog vojvodstva“, *Hrašće* 22/2000, str 13 – 16

59. Šmit, Krunoslav, „Vrtna i parkovna arhitektura Osijeka na povijesnim kartama“, *Prostor* 5/1997, str 97- 120
60. Tomičić, Željko, Dizdar, Marko, Šiljeg, Bartul, Ložnjak Dizdar, Daria, „Ilok – dvor knezova Iločkih. Rezultati istraživanja 2004.“ *Annales Instituti Archaeologici* 1/2005, str 9 – 13
61. Tomičić, Željko, „Vukovo i okolni kraj u starohrvarsko doba“, u: Vukovar: vjekovni grad na Dunavu“, ur. Igor Karaman, Koprivnica:“Dr. Feletar“, str 92 – 109
62. Urban, Stjepan, „O starim parkovima na području Rijeke“, *Hortikultura*, 44/1977, br. 2 - 3, str 31 - 32
63. Veić, Ivka, Samoborski povijesni vrtovi i perivoji“, *KAJ* 5-6/1996, str 65 – 78
64. Vujić, Perica, „Tko se šetao osječkim ulicama u 16., 17. i 18. stoljeću“, *Essehist*, 2/2, 2010, str 18 - 22
65. Žic, Igor „Riječki parkovi & spomenici“, *Suščka rivijera* 20/ 2012, 78 - 79, str 63 – 72
66. Želle, Morana, „Prapovijest i antika samoborskog kraja“, *Samobor: zemljopisno povijesna monografija*, str 157 - 166
67. Žmegač, Andrej, „Vrhovčev i Haulikov Maksimir“, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 10/2003., br. 2, str 169 - 176

13.5. Enciklopedije, rječnici i leksikoni

1. *Hrvatski opći leksikon*, natuknica: park
2. *Hrvatski leksikon*, natuknica: perivoj

13.6. Diplomski i magistarski radovi te doktorske disertacije

1. Lentić Kugli, Ivy, „Izgradnja Varaždina nakon požara“, magistarski rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1970.
2. Obad Šćitaroci, Mladen, „Prilog istraživanju vrtova i pervoja uz dvorce Hrvatskog zagorja“, magistarski rad. Šumarski fakultet: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1986.

13.7. Internetske stranice

1. http://www.samoborskimuzej.hr/omuzeju_povijest.aspx (8.5.2015)
2. <http://www.casopis-gradjevinar.hr/assets/Uploads/JCE-53-2001-06-06.pdf> (27.5.2015)

3. <http://www.icomos-hrvatska.hr/documents/1982%20Firentinska%20povelja%20o%20povijesnim%20vrtovima.pdf> (9.12.2015)
4. <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=27> (9.12.2015)
5. <http://www.aoot.hr/studije/osijek.konzervatorska-studija.knjiga1.pdf> (9.12.2015)
6. http://www.dao.hr/izlozbe/arhivirana_povijest_izlozak_br_33.jpg (9.12.2015)
7. <http://ilok-vukovar-vucedol.min-kulture.hr/Katalog.aspx?id=1&p=15> (14.12.2015)

14. POPIS PRILOGA

PRILOG A. Tekst Firentinske povelje o povijesnim vrtovima iz 1982. godine

(<http://www.icomos->

[hrvatska.hr/documents/1982%20Firentinska%20povelja%20o%20povijesnim%20vrtovima.pdf](http://www.icomos-hrvatska.hr/documents/1982%20Firentinska%20povelja%20o%20povijesnim%20vrtovima.pdf)

f)

The Florence Charter: Historic Gardens (1982)

DEFINITIONS AND OBJECTIVES

Art. 1. "An historic garden is an architectural and horticultural composition of interest to the public from the historical or artistic point of view". As such, it is to be considered as a monument.

Art. 2. "The historic garden is an architectural composition whose constituents are primarily vegetal and therefore living, which means that they are perishable and renewable." Thus its appearance reflects the perpetual balance between the cycle of the seasons, the growth and decay of nature and the desire of the artist and craftsman to keep it permanently unchanged.

Art. 3. As a monument, the historic garden must be preserved in accordance with the spirit of the Venice Charter. However, since it is a living monument, its preservation must be governed by specific rules which are the subject of the Present charter.

Art. 4. The architectural composition of the historic garden includes:

- Its plan and its topography.
- Its vegetation, including its species, proportions, colour schemes, spacing and respective heights.
- Its structural and decorative features.
- Its water, running or still, reflecting the sky.

Art. 5. As the expression of the direct affinity between civilization and nature, and as a place of enjoyment suited to meditation or repose, the garden thus acquires the cosmic significance of an idealized image of the world, a "paradise" in the etymological sense of the term, and yet a testimony to a culture, a style, an age, and often to the originality of a creative artist.

Art. 6. The term, "historic garden", is equally applicable to small gardens and to large parks, whether formal or "landscape".

Art. 7. Whether or not it is associated with a building in which case it is an inseparable complement, the historic garden cannot be isolated from its own particular environment, whether urban or rural, artificial or natural.

Art. 8. An historic site is a specific landscape associated with a memorable act, as, for example, a major historic event; a well-known myth; an epic combat; or the subject of a famous picture.

Art. 9. The preservation of historic gardens depends on their identification and listing. They require several kinds of action, namely maintenance, conservation and restoration. In certain cases, reconstruction may be recommended. The authenticity of an historic garden depends as much on the design and scale of its various parts as on its decorative features and on the choice of plant or inorganic materials adopted for each of its parts.

MAINTENANCE, CONSERVATION, RESTORATION, RECONSTRUCTION

Art. 10. In any work of maintenance, conservation, restoration or reconstruction of an historic garden, or of any part of it, all its constituent features must be dealt with simultaneously. To isolate the various operations would damage the unity of the whole.

MAINTENANCE AND CONSERVATION

Art. 11. Continuous maintenance of historic gardens is of paramount importance. Since the principal material is vegetal, the preservation of the garden in an unchanged condition requires both prompt replacements when required and a long-term programme of periodic renewal (clear felling and replanting with mature specimens).

Art. 12. Those species of trees, shrubs, plants and flowers to be replaced periodically must be selected with regard for established and recognized practice in each botanical and horticultural region, and with the aim to determine the species initially grown and to preserve them.

Art. 13. The permanent or movable architectural, sculptural or decorative features which form an integral part of the historic garden must be removed or displaced only insofar as this is essential for their conservation or restoration. The replacement or restoration of any such jeopardized features must be effected in accordance with the principles of the Venice Charter, and the date of any complete replacement must be indicated.

Art. 14. The historic garden must be preserved in appropriate surroundings. Any alteration to the physical environment which will endanger the ecological equilibrium must be prohibited. These applications are applicable to all aspects of the infrastructure, whether internal or external (drainage works, irrigation systems, roads, car parks, fences, caretaking facilities, visitors' amenities, etc.).

RESTORATION AND RECONSTRUCTION

Art. 15. No restoration work and, above all, no reconstruction work on an historic garden shall be undertaken without thorough prior research to ensure that such work is scientifically executed and which will involve everything from excavation to the assembling of records relating to the garden in question and to similar gardens. Before any practical work starts, a project must be prepared on the basis of said research and must be submitted to a group of experts for joint examination and approval.

Art. 16. Restoration work must respect the successive stages of evolution of the garden concerned. In principle, no one period should be given precedence over any other, except in exceptional cases where the degree of damage or destruction affecting certain parts of a garden may be such that it is decided to reconstruct it on the basis of the traces that survive or of unimpeachable documentary evidence. Such reconstruction work might be undertaken more particularly on the parts of the garden nearest to the building it contains in order to bring out their significance in the design.

Art. 17. Where a garden has completely disappeared or there exists no more than conjectural evidence of its successive stages a reconstruction could not be considered an historic garden.

USE

Art. 18. While any historic garden is designed to be seen and walked about in, access to it must be restricted to the extent demanded by its size and vulnerability, so that its physical fabric and cultural message may be preserved.

Art. 19. By reason of its nature and purpose, an historic garden is a peaceful place conducive to human contacts, silence and awareness of nature. This conception of its everyday use must contrast with its role on those rare occasions when it accommodates a festivity. Thus, the 3 conditions of such occasional use of an historic garden should be clearly defined, in order that any such festivity may itself serve to enhance the visual effect of the garden instead of perverting or damaging it.

Art. 20. While historic gardens may be suitable for quiet games as a daily occurrence, separate areas appropriate for active and lively games and sports should also be laid out adjacent to the historic garden, so that the needs of the public may be satisfied in this respect without prejudice to the conservation of the gardens and landscapes.

Art. 21. The work of maintenance and conservation, the timing of which is determined by season and brief operations which serve to restore the garden's authenticity, must always take precedence over the requirements of public use. All arrangements for visits to historic gardens must be subjected to regulations that ensure the spirit of the place is preserved.

Art. 22. If a garden is walled, its walls may not be removed without prior examination of all the possible consequences liable to lead to changes in its atmosphere and to affect its preservation.

LEGAL AND ADMINISTRATIVE PROTECTION

Art. 23. It is the task of the responsible authorities to adopt, on the advice of qualified experts, the appropriate legal and administrative measures for the identification, listing and protection of historic gardens. The preservation of such gardens must be provided for within the framework of land-use plans and such provision must be duly mentioned in documents relating to regional and local planning. It is also the task of the responsible authorities to adopt, with the advice of qualified experts, the financial measures which will facilitate the maintenance, conservation and restoration, and, where necessary, the reconstruction of historic gardens.

Art. 24. The historic garden is one of the features of the patrimony whose survival, by reason of its nature, requires intensive, continuous care by trained experts. Suitable provision should therefore be made for the training of such persons, whether historians, architects, landscape architects, gardeners or botanists. Care should also be taken to ensure that there is regular propagation of the plant varieties necessary for maintenance or restoration.

Art. 25. Interest in historic gardens should be stimulated by every kind of activity capable of emphasizing their true value as Part of the patrimony and making for improved knowledge and appreciation of them: promotion of scientific research; international exchange and circulation of information; publications, including works designed for the general public; the encouragement of public access under suitable control and use of the media to develop awareness of the need for due respect for nature and the historic heritage. The most outstanding of the historic gardens shall be proposed for inclusion in the World Heritage List.

NOTA BENE

The above recommendations are applicable to all the historic gardens in the world. Additional clauses applicable to specific types of gardens may be subsequently appended to the present Charter with brief descriptions of the said types.

PRILOG B. Tekst zapisnika grada Osijeka na temelju Građe za povijest Osijeka i Slavonije
(Br. 506, str 81)

Odbor za pregledanje u varoškoj bašci god. 1858. požarom pogorelog zdanja izaslan pod 10. veljače 1862. izvjestuje, da će se podrtine napomenutoga zdanja, ako se gornji kat i svodovi skoro ne skinu, nefaljeno srušiti i izpod kapije toga zdanja prolazeći možda oštetiti; ujedno predlaže, da bi se bivša učiteljska bašća kod napomenutog zdanja nalazeća se ogradila.

Odbor sastojeci se iz gg. Ilije Penjića senatora, Aleksandra Lužinskoga gradskog mjernika, zatim Josipa Čordašića, Ivana Fajsta i Josipa Krizmanića grad. zastupnikah imati će brigu, da se krov, gornji kat i svodovi u varoškoj bašci nalazećeg se pogorelog zdanja na varoški trošak čim prije skinu i troškovnik toga posla ovogradskom poglavarstvu podnese.

Budući pako, da je varoška bašća – naprijetnije mjesto uveselenja za ovograd. žiteljstvo – izgorenjem napomenutog zdanja mlogo od svoje ugodnosti i udobnosti izgubila, to ovogradska skupština želeći varoškoj bašci taj ures – na koliko novčane sile dopuštaju – po mogućnosti povratiti, gore imenovani odbor nuputjuje, da mnijenje svoje o najjeftinijem zidanju novog makar i manjeg zdanja od prijašnjeg u varoškoj bašci, kao također i plan zidanja ovoj skupštini podnese.

Glede ogradjenja bivše učiteljske bašće učinit će se odredba kad izvješće gore napomenutog odbora stigne.

PRILOG C. Tekst zapisnika grada Osijeka na temelju Građe za povijest Osijeka i Slavonije
(Br. 827, str 86)

Izvjestje grad. starešine Ilije Penjića od 15. ožujka 1862. na nalog br. 506 radi snimanja gornjeg sprata izgorjele dvorane u gradjanskom vrtu s tim da je izaslani u tu svrhu odbor osviedočio se, da ako se gornji sprat skine, dolnji ostati nemože, a vrt bez kuće pust ostaviti nije moguće, te se je u tome složio, da se nova dvorana o manjem trošku, upotriebivši stare zidine što prije po podnešenom nacrtu izvede.

Ovogradska skupština kojoj kako materijalno blagostanje sugradjanah na srdcu ležati, tako i sve ono što bi duševnom unaprijedjenju pružilo podupirati mora, a uz to osvjedočena da obćenje medjusobno na javnih i odličnih miestah k duševnom razvitku nemalo doprinosi, s druge strane pako vodjena čuvstvom za sve što je krasno i plemenito, nemože na ino, no zaključuje buduć je gradjanski vrt jedini i dostojni ures grada ovoga i najpreče sriedstvo za postići ciel naime i manje mogućnom gradjanu kroz to priliku za uglađenje svojih naravnih podati, koje obćenitosti u mlogo koristi, da se, pošto se predlog odborni prima, za sačuvatiovaj nasliedni i s puno troška održani ures grada, koji bi zaista bez kuće i čuvara naravnim tečajem stvari propasti morao, Visoko kr. namiestničko vieće, uz podnos nacrtu po kom se rečena dvorana izvesti ima zamoli, da bi Visokoisto devinkuliranje obveznicah državnog zajma vlastitost grada ovoga sačinjavajući u tolikoj kolikoći milostivno odredilo, koliko je za pokriti potrebu od 12000 for. avr. Nužno, jer je poznato, da se s gotovinom svaki posao brže i pospješnije k svrsi dovodi, ujedno se i c. kr. gradsko vojeno zapoviedništvo radi izposlovanja dozvole zidanja umoliti ima.

Što se sačinjenog i poklonjenog nacrtu po c. kr. natporučniku mierničkog sora g. Lüllovu tiče, to gradsko zastupništvo sažaljevajući iz punog srдца, što okolnosti današnjeg vremena i napose sredstava grada ovoga izvedenje upitnog zdanja po njem nedopuštaju, iz iskrenog priznanja i srdačme zahvalnosti na vriednom daru odredjuje gorehvaljenog gos. nadporučnika u red svojih sugradjanah uvrstiti i njemu ovogradjansku povelju, prosto od propisane odredbene podieliti. Darovani pako nacrt ima se pri ovogradskom mierničtvu za bolja vremena hraniti.

PRILOG D. Tekst zapisnika grada Osijeka na temelju Građe za povijest Osijeka i Slavonije (Br. 3338, str 285)

Izviešće odbora gradjanskog vrta, da je za dobiti potrebnu kolikoću vode nužno, bunar u gradj. vrtu dublje kopati.

Predrečenom se odboru gr. vrta poverava, da za postići potrebnu kolikoću vode, bunar u gradj. vrtu, pošto isti dovoljno širine poseduje, dublje unutra kopati dade, a u svoje vreme, izviešće sa odnosni računi podnese.

PRILOG E. Tekst zapisnika grada Osijeka na temelju Građe za povijest Osijeka i Slavonije (Br. 847-866., str 395)

Predlog da se kuglana u gradj. vrtu popravi.

Pošto je zaslanom iz glavne skupštine odbora, gradj. vrta uprava istoga vrta time poverena, da troškove za izdržavanje, iz dohodakah, što ga vrt po uredjenju rukujećeg odbora pružati ima podmiruje, a pošto se vrh toga, i to urediti može, da kuglana sama se izvorom dohoda za potrebnu svoju popravu bude, to glavna skupština učinjeni predlog usvojiti nemože.

O čemu se predsednik upitnog odbora Franjo st. Wagner i ravnanja radi ubaviešćuje.

PRILOG F. Tekst zapisnika grada Osijeka na temelju Građe za povijest Osijeka i Slavonije (Br. 1523., str 102-103)

Vis. Kr. namiestničko vieće pod 8. svibnja 1862. br. 4827/738 uslied ovoskupštinske predstavke od 20. ožujka tg. br. 827 dozvoljava prodaju ovogradskih aktivnih obveznicah narodnoga zajma od god. 1854. u iznosu od 12.000 for. u svrhu zidanja dvorane u gradskoj bašći, no time da se ovoskupštinski zapisnik od 20. ožujka tg. kojim je upitno gradjenje zaključeno, kao i obveznice devinculiranja radi u izvoru podneti imadu; ujedno pako izrazujući svoju želju, da bi osnova gradjevna više odgovarala dobrom ukusu i primjećujući, da će samo 4 prozora na dvorani nedostatna biti, i da će se grede od krova radi prevelike dužnosti previjati – Visokoisto pripravnim se očituje osnovu napomenutog gradjenja po zemalj. graditeljstvu izvesti dati.

Visoku ovu dozvolu uzima ova skupština na ugodno znanje, te određuje, da se skupštinski zaključak od 20. ožujka 1862. kojim je upitno gradjenje odlučeno, sa potrebitim razjasnjenjem glede broja gg. Gradskih zastupnikah kod saatvorenja napomenutog zaključka sudjelujućih, zajedno sa vinkuliranim obveznicama, kojima bi se gradjevni trošak od 12.000 f. avr. pokriti mogao, Visokom kr. Namjestničkom vieću u Zagrebu devinculiranja radi podnesu.

Usljed toga nalaže se ovogradskoj komorskoj blagajni, da tri obveznice narodnog zajma od god. 1854. i to: obveznicu br. 4853 od 2620 f. srebra ili 2751 f. avr., br. 22962 od 2640 f. srb. Ili 10783 f. 50 novč., ukupno od 15530 f. sr. Ili 16306 f. i 50 novč. avr. što ih u pohrani imade, ovogradskom odpravničtvu radi pošiljanja Visok. Kr. namjestn. Vieću uz potvrdu izda i u dotičnom dnevniku taj izdatak naznači.

Što se tiče ponude učinjene od strane Visok. Kr. Namjestn. Vieća glede preinačenja prvobitne osnove po propisu gradjevnog ukusa i krasote, to ova skupština premda bi sklona bila otu Vis. ponudu s radošću primiti prinuždena je ostati kod prvobitne gradjevne osnove i to tim više, što bi u protivnom slučaju – buduć je od strane Vis. c. kr. vojenog popečiteljstva, na koje se je ovograd. poglavarstvo zbog položaja grad. vrta u fortificatornom obsegu Osiečke tvrdjave obratilo, dozvola zidanja po predloženoj prvobitnoj osnovi već stigla – preinačena osnova napomenutom Popečiteljstvu iznova predložiti se morala, te bi se tim načinom od strane ovograd. žiteljstva željno očekivano gradjenje do dojučer godine odgoditi moralo.

Što se nadalje ostalih primjedbah glede dužine gredah i nedostatnosti prozorah na dvorani tiče, to se iz g. grad. zastupnikah i to: Čordašića, Molnara, Schmidta, Faista, Raymana, Floršitza, Aksentievića, Wagnera, Batjanja, Krizmanića, Puknera i Raiznera sastojeći se odbor – kojemu se ujedno obdržavanje jeftimbe svih gradjevnih poslova, kao takodjer nadziranje i cijelo izvedenje napomenutog gradjenja uz dužnost podnašanja mjesečnih izvještaja o napredovanju toga posla povjerava – uputuje da, uzamši u obzir ove primjedbe, kod gradjenja možda pokazati se imjuće nedostatnosti bez bitnog uštrba gradjevne osnove sam – ukloni, ili ovoj skupštini takov slučaj za rješjenje predloži.

Uostalom imade se Vis. kr. namjestn. Vieću zahvalnost izraziti na tom, što se je Visokoisto pripremnim očitovalo osnovu gradjevu ukusnije izraditi dati. Novčana svota, što se iz napomenutih prodati se imajućih obveznicah dobila bude predati će se ovograd. kom. blagajni tim nalogom, da takovu samo na namirenje troškovah višeput napomenutog gradjenja upotriebi.

PRILOG G. Tekst zapisnika općine Osijek na temelju Građe za povijest Osijeka i Slavonije (19.5.1790., str 134)

Thodor Moacsanin wird wegen durch seine Schaaf geschehenen Schaden in den Garten des Georgia Loncsarevich verurtheilt, das selber:

1. Dem beschädigten Georgia Loncsarevich 10 Fl, zur Entschädigung sogleich zahlen solle
2. Seinen Zaun abseiten des Tischlermeisters Johann Stuhlhofer herstellen und
3. Für die Verwegenheit, das selber ohne Vorwissen des Stadtmagistrats seine Schaaf weider Verbott auf dem Stadt grund hat weiden lassen und dardurch andern Leuthen Schaden zugefiget worden, mit 12 Stockstreichen abgestraft werden solle.

Auf Bitten desselben wurde letztere Straf zwar nachgesehen, jedoch weiters beschlossen worden, das der handelsleuten ihre Schafe binnen 8 Tagen von dem Stadtgrund abgeschafft werden sollen, denen zwey Schlachtlern aber benanntlich Andria Petrovich und Mika Szedlarovich wird und zwar einem jeden 200 Stück Schaaf auf Stadtgrund zuweiden erlaubt, dagegen aber werden dieselben verbunden die Stadt in all 3 Ortern mit